

KRISTJAN LUTS

Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid
Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991

KRISTJAN LUTS

Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid
Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ humanitaarteaduste valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 21. veebruar 2017. a.

Juhendaja: Aigi Rahi-Tamm, PhD (Tartu Ülikool)

Oponent: David Feest, PhD (Nordost-Institut Lüneburg)

Doktoritöö kaitsmine toimub 27. aprillil 2017. aastal kell 16.15 Tartu Ülikooli senati saalis, Ülikooli 18–204, Tartu.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-77-378-7 (trükis)

ISBN 978-9949-77-379-4 (pdf)

Autoriõigus: Kristjan Luts, 2017

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Minu lugupidamine ja südamlük tänu kuulub väitekirja juhendajale dots. Aigi Rahi-Tammele, kes on olnud mulle eeskujuks, nõuandjaks ning innustajaks bakalaureuse-õpingutest alates. Samuti soovin tänada doktoritöö käsikirjaga põhjalikult tutvunud ning väärtuslikke nõuandeid jaganud kolleege-ajaloolasi, eelkõige akadeemik Tõnu Tannbergi, dots. Olaf Mertelsmanni, dots. Ago Pajurit, dots. Kurmo Konsat, dots. Ene Kõresaart, dr. Andres Seenet, dr. Olev Liivikut, pr. Elo Perling-Kõmperit, pr. Kadri Tirsi, hr. Jüri Pärna, hr. Meelis Tammemäge ning kõiki arhiivinduse osakonna magistrante ja doktorante. Töö keelelisi aspekte on aidanud lahendada pr. Anu Lepp ja hr. Peeter Tammisto.

Sõnadesse on raske panna usaldust, mida näitasid üles need endised ajateenijad ja ohvitserid, kes lubasid mul tutvuda oma kunagise kirjavahetuse ning päevikutega ja/või astusid intervjuu-mikrofoni ette. Täna ja loodan, et ei petnud teie usaldust.

Minu suurim tänu kuulub mu pereliikmetele, kes on hea sõna ja teoga mind alati toetanud. Ilma teieta olnuks väga keeruline, et mitte öelda võimatu, see lugu kaante vahele saada.

SISUKORD

TABELITE JA JOONISTE NIMEKIRI	9
KASUTATUD LÜHENDID	10
SISSEJUHATUS	12
Historiograafia	15
Uurimisprobleemid	22
Allikad	24
Uurimismetoodika	34
Töö struktuur	38
Isikuandmete kasutamine ja allikate toimetamispõhimõtted	40
Selgitusi NSV Liidu relvajõudude struktuuri kohta	40
1. NSV LIIDU RELVAJÕUD JA EESTI NSV 1956–1991	43
1.1. „Kõik ühiskonnas toimuv peegeldub sõjaväes“	43
1.2. Sõjalis-hariduslik kompleks kui ettevalmistus tegevteenistuseks	53
1.2.1. Sõjaline algõpetus	55
1.2.2. ALMAVÜ	60
2. TEENISTUS AJATEENIJANA NSV LIIDU RELVAJÕUDUDES 1956–1991	64
2.1. Ajateenistuse üldine korraldus	64
2.1.1. Ajateenistust reguleeriv seadusandlus ja seda jõustanud institutsioonid	64
2.1.2. Ajateenistust mõjutanud demograafilised faktorid	67
2.1.3. Ajateenistuse üldine käik	71
2.2. Eestlastest ajateenijate teenistus NSV Liidu relvajõududes	76
2.2.1. Ajateenistusest hoidumine	79
2.2.2. Rahvuslikust taustast tingitud teenistuslikud eripärad	87
2.2.3. Identiteediküsimus paljurahvuslikus teenistuskonnas	92
2.2.4. Mitteametlik võimuvvertikaal ja selle tagajärjed	96
2.2.5. Üldhinnang teenistuskogemusele	102
3. TEENISTUS OHVITSERINA NSV LIIDU RELVAJÕUDUDES 1956–1991	107
3.1. Ohvitserkonna üldine korraldus	107
3.1.1. Rahvuslik ja sotsiaalne taust	107
3.1.2. Ohvitserikutse omandamine	110
3.1.3. Teenistumudeli põhjooned	113
3.2. Eestlastest ohvitseride teenistus NSV Liidu relvajõududes	115
3.2.1. Ohvitserikutse valiku põhjused	118
3.2.2. Õpingud sõjakoolides ja -akadeemias	124
3.2.3. Teenistuskäiku mõjutanud tegurid	129
3.2.4. Üldhinnang teenistuskogemusele	133
3.2.5. Uues keskkonnas alates 1991. aastast	136

KOKKUVÕTE	141
LISAD	147
Lisa 1. Ankeetküsitluse vorm	147
Lisa 2. NSV Liidu sõjaväeringkonnad (1989. aasta seisuga)	153
Lisa 3. Sõjaväepileti näidis	154
Lisa 4. Eesti NSV Sõjakomissariaadi tegevuskava noorukite ettevalmistamiseks tegevteenistuseks NSV Liidu relvajõududes, 14.02.1979	155
Lisa 5. 1956–91 Eesti NSV-st NSV Liidu relvajõududesse ajateenistusse saadetute arv	188
Lisa 6. Eesti NSV Sõjakomissariaadi plaan noorukite suunamiseks NSV Liidu relvajõudude sõjakoolidesse 1991. aastaks	190
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	211
SUMMARY	230
ELULOOKIRJELDUS	240
CURRICULUM VITAE	242

TABELITE JA JOONISTE NIMEKIRI

Tabel 1. Ankeetküsitluses osalenud ajateenijad ja ohviterid teenistusperioodi järgi	26
Tabel 2. Väitekirja koostamisel kasutatud ajateenijate/ohvitseride kirjade hulk teenistusperiooditi	30
Tabel 3. Intervjueeritute jaotus teenistusperioodide lõikes	33
Tabel 4. Eesti NSV rahvaarv ja rahvuslik koosseis 1959–89 rahvaloenduste andmetel	69
Tabel 5. 1949–91 NSV Liidu sõjakoolidesse vastuvõetud eestlastest kursantide arv	115
Tabel 6. Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes relvajõu- või väeliigi ja/või eriala järgi	126
Tabel 7. Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes auastme järgi	131
Tabel 8. Endiste NSV Liidu relvajõudude eestlastest ohvitseride teenistus Eesti Vabariigi riigikaitsestruktuurides	139
Joonis 1. NSV Liidu relvajõudude organisatsiooniline struktuur	42
Joonis 2. Eesti NSV elanikkonna rahvuslik jagunemine (%) 1959–89.	69
Joonis 3. Eesti NSV-st 1956–1991 NSV Liidu relvajõududesse ajateenistusse kutsutute üldarv aastate lõikes ja eestlaste tinglik osa sellest	76
Joonis 4. NSV Liidu relvajõududes 1956–91 teeninud Eesti NSV-st pärit ajateenijate jaotus (%) relvajõuliigiti.	89
Joonis 5. Eestlastest ajateenijate üldhinnang (%) teenistuskogemusele NSV Liidu relvajõududes	104
Joonis 6. Eestlastest kaadriohvitseride vanuseline jaotus (%) sünniaasta järgi	116
Joonis 7. Eestlastest ohvitseride jaotus (%) NSV Liidu relvajõududes relvajõuliigiti.	129
Joonis 8. Eestlastest ohvitseride üldhinnang (%) teenistuskogemusele NSV Liidu relvajõududes	133

KASUTATUD LÜHENDID

ALMAVÜ	– Armee, Lennu- ja Mereväe Abistamise Vabatahtlik Ühing
CWIHP	– <i>Cold War International History Project</i> (Rahvusvaheline külma sõja ajaloo uurimisprojekt)
EELK	– Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
EKP	– Eestimaa Kommunistlik Partei
ELKNÜ	– Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
EPA	– Eesti Põllumajanduse Akadeemia
ESM	– Eesti Sõjamuuseum
Glavlit	– <i>Главное управление по охране государственных тайн в печати при Совете министров СССР</i> (NSV Liidu MN juures asuv Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus)
GlavPU	– <i>Главное политическое управление Советской Армии и Военно-Морского Флота</i> (Nõukogude Armee ja Sõjalaevastiku Poliitiline Peavalitsus)
HPSSS	– <i>Harvard Project on the Soviet Social System</i> (Harvardi ülikooli kureeritud intervjuuprojekt Nõukogude sotsiaalsüsteemi uurimiseks)
KGB	– <i>Комитет государственной безопасности</i> (Riikliku Julgeoleku Komitee)
KK	– Keskkomitee
KP	– kommunistlik partei
KRA	– Kaitseressursside amet
KZ	– <i>Красная звезда</i> (Punatäht, NSV Liidu relvajõudude ajaleht)
MN	– Ministrite Nõukogu
MTJ	– masina-traktorijaam
NATO	– <i>North Atlantic Treaty Organisation</i> (Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsioon)
NORC	– <i>National Opinion Research Center</i> (Ameerika Ühendriikide avaliku arvamuse uurimiskeskus)
NFSV	– Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik
NLKP	– Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei
NSVL	– Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
OSOAVIAHIM	– <i>Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству</i> (Riigikaitse ning Lennundus- ja Keemiaalase Ülesehituse Abistamise Ühing)
OVSK	– õppeprogramm „Ole valmis sanitaarseks kaitseks“
RA	– Rahvusarhiiv
RK	– Rahvakomissariaat
RKN	– Rahvakomissaride Nõukogu

SDV	–	Saksa Demokraatlik Vabariik
SIP	–	<i>Soviet Interview Project</i> (Ameerika Ühendriikide avaliku arvamuse uurimiskeskuse poolt läbi viidud Nõukogude elukorraldust uurinud intervjuuprojekt)
SK	–	sõjakomissariaat
SR	–	sõjaväeringkond
TASS	–	<i>Телеграфное агентство Советского Союза</i> (NSV Liidu Telegraafiagentuur)
TK	–	täitevkomitee
TPI	–	Tallinna Polütehniline Instituut
TRÜ	–	Tartu Riiklik Ülikool
TSN	–	Tööraha Saadikute Nõukogu
VLO	–	Varssavi Lepingu Organisatsioon
VTK	–	õppeprogramm „Valmis tööks ja kaitseks“
ÜLKNÜ	–	Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
ÜN	–	Ülemnõukogu
ÜNP	–	Ülemnõukogu Presiidium
ÜSKS	–	üldise sõjaväekohustuse seadus

SISSEJUHATUS

NSV Liidu relvajõudude¹ kujunemine sai alguse 1917. aasta revolutsiooni ja bolševike võimuletulekuga, kui kukutati tsaar Nikolai II ning juuriti välja Peeter I ajast pärit tsaariarmee traditsioonid. Nii nagu nõukogude ühiskonnas laiemalt, pidi ka relvajõududes kuuluma võim töölistele ja talupoegadele, kes moodustanuks täiesti uutal alustel põhineva vabatahtliku sõjaväe. Ohvitserkond kui juhtkoosseisu kategooria likvideeriti ning rakendati võrdsetel õigustel põhinevaid juhtimisprintsipi, mida esindasid soldatikomiteed ja -nõukogud.

Iseäranis ilmekalt tuli sõjaväeliste traditsioonide ning käsukorra vajalikkus välja revolutsioonidele järgnenud Vene kodusõjas. Nii pöörduti 1918. aastal loodud Punaarmee osaliselt tagasi vana korra juurde: sisse seati kohustuslik sõjaväeteenistus ning juhtkoosseisu ametikohad sisuliselt taastati, nimetades ohvitseri nüüd küll komandörideks. Kodusõda lõppes Punaarmee võiduga nn valgete üle ja see määras ajaloo kursi järgnevatel aastakümnetel.

Kahe maailmasõja vahel toimus Punaarmee areng vastavalt NSV Liidu juhiks tõusnud Jossif Stalini otsustele. Ühelt poolt mõistis Stalin, et ohvitserkonna taastamine tõstaks sõjaväeteenistuse prestiiži, samas kujutas ohvitserkond potentsiaalset ohtu väljakujunenud diktatuurile. Lahendus leiti „puhas-tuse“ läbiviimises: sõjaväe juhtkoosseisul tuli 1937. ja 1938. aastal üle elada rängad repressioonid, sh arvukad hukkamised. Säärane valik kindlustas ellujäänute näol ustava kaadri, ent mõjutas olulisel määral ohvitserkonna kompetentsust, mille puudujääk ilmnis peatselt alanud Teises maailmasõjas (Suures Isamaasõjas).²

Teises maailmasõjas saavutatud võit mõjutas olulisel määral kogu NSV Liidu ühiskonna arengut. Relvajõud ning nende materiaal-tehniline ja inimkaadriga varustus sai riiklikuks prioriteediks, et tagada kommunistliku režiimi levik ning riigikaitse tulevases võimalikus konfliktis kapitalistliku maailmaga – NSV Liit oli oma aja üks kõige militariseeritumaid riike; relvajõududele ning sellega seotud teadus- ja arendustegevusele kulutati väga suur osa riiklikust ressursist.³ Ühena mitmetest teguritest viis see külma sõjani, st sõjalis-poliitilise

¹ 1946. aastal nimetati Tööliste ja Talupoegade Punaarmee ümber Nõukogude armeeks ning Tööliste ja Talupoegade Punalaevastik Sõja(mere)laevastikuks. Neid koos õhujõudude kui tol ajal kolmanda relvajõuliigiga ning piirivalve- ja sisevägedega hakati nimetama NSV Liidu relvajõududeks, vt *Советская Военная Энциклопедия* (edaspidi СВЭ), т. 2 (Москва, 1977), 351.

² Vt lähemalt: Peter Whitewood, *Red Army and the Great Terror: Stalin's Purge of the Soviet Military* (Kansas, 2015).

³ Orienteeritusest relvajõudude arendamisele annavad tunnistust sõjalisel kulutusel. Analüütikud on jõudnud arviliselt erinevate, ent sarnase sisuga järeldusteni: NSV Liidu sõjalisel kulutusel olid majandusele äärmiselt koormavad. Kui NATO liikmesriikidel on tänapäeval kohustus panustada alliansi arendamiseks oma riigi relvajõududesse 2% SKP-st, siis NSV Liidu puhul oli vastav näitaja pärast Teist maailmasõda üle 10%, keskmiselt 12–14%, ulatudes analüütikute kõige julgemate hinnangute kohaselt külma sõja kõrgeraial kuni veerandini SKP-st. Dimitri Simes, „The Military and Militarism in Soviet Society“, *International*

vastasseisuni NSV Liidu ning Ameerika Ühendriikide vahelistes suhetes. Vastasseis kujunes lõplikult välja 1950. aastatel Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooni (NATO, asutatud 1949) ja Varssavi Lepingu Organisatsiooni (VLO, asutatud 1955) moodustamisega, millega kaasnes Euroopa ja laiemalt kogu maailma riikide jagunemine kahte vastandlikku ideoloogilisse leeri. Ajajärk lõppes NSV Liidu nõrgenemise ja lagunemise ning idabloki riikide vabane misega Moskva mõjuvõimu alt aastatel 1987–1991.⁴

Kuigi ajajärgu üldnimetuses „külm sõda“ sisaldub sõna „sõda“, ei jõudnud vastandlikku elukäsitlust esindavad suurriigid selle vältel vahetu riikidevahelise relvakonfliktini. „Sõja“ tähendust võib seega mõista eelkõige maailmavaatelise vastasseisuna, mis mõjutas ning kujundas ühiskonda nii siin- kui sealpool tinglikku rindejoont. Vastavalt viimaste aastakümnete arengutele ajalooteaduse, sotsiaal- ja kultuuripsühholoogia ning antropoloogia valdkondades on tähelepanu külma sõja sõjaliselt ja poliitiliselt uurimiselt nihkunud enam üksikindi viidide kogemustele ning nende tõlgendamisele, kasutades selleks mitmesuguseid (auto)biograafilisi materjale.⁵

Security, 3 (1982), 123–143, siin 142; vt ka Mark Harrison, *How much did the Soviets really spend on defence? New evidence from the close of the Brezhnev era*, Warwick economic research papers, 662 (University of Warwick, Department of Economics, 2003).

⁴ Külma sõja üldkäsitlusi leidub suurel hulgal ning nende tase on varieeruv. Väitekirja autor on kasutanud „kõigi külma sõja ajaloolaste dekaaniks“ ristitud John Lewis Gaddise uurimust *The Cold War: A New History* (New York, 2005), eesti keeles *Külm sõda* (Tallinn, 2007), Melvyn Leffleri ja Odd Arne Westadi toimetatud kolmest osast koosnevat kogumikku *The Cambridge History of the Cold War*, ed. by Melvyn Leffler, Odd Arne Westad (Cambridge, 2012) ning Aleksandr Fursenko ja Timothy Naftali käsitlust Nikita Hruštšovi aegest NSV Liidust (*Aleksandr Fursenko, Timothy Naftali, Khrushchev's Cold War: The Inside Story of an American Adversary* (New York, 2006)). Eesti NSV ajaloo külma sõja perioodi käsitlustest vt: *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 15 (22) (Tartu, 2007); *Eesti ajaloost nõukogude võimu perioodil. Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2009), koost. Tõnu Tannberg; *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 23 (30) (Tartu, 2015); *Behind the Iron Curtain: Soviet Estonia in the era of the Cold War*, ed. by Tõnu Tannberg, Tartu Historical Studies, 5 (Frankfurt am Main, 2015); *Everyday Life in Stalinist Estonia*, ed. by Olaf Mertelsmann. Tartu Historical Studies, 2 (Frankfurt am Main, 2012); *The Baltic Sea Region and the Cold War*, ed. by Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe. Tartu Historical Studies, 3 (Frankfurt am Main, 2012); *The Baltic states under Stalinist rule*, ed. by Olaf Mertelsmann (Köln, 2016).

⁵ Autobiograafilise materjalide kasutamise võimalustest vt: *Biographisches Wissen. Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*, hrsg. von Peter Alheit, Erika Hoerning (New York, 1989); Georges Gusdorf, „Conditions and Limits of Autobiography“, *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, ed. by James Olney (Princeton, 1980), 28–48; Sidonie Smith, Julia Watson, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minneapolis, 2010); Hans-Georg Gadamer, „Truth and Method“, *The Collective Memory Reader*, ed. by Jeffrey Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy (Oxford, 2011), 180–187; Harald Welzer, *Transitionen. Zur Sozialpsychologie biographischer Wandlungsprozesse* (Tübingen, 1993); Hans Markowitsch, Harald Welzer, *The Development of Autobiographical Memory* (New York, 2010).

Käesoleva väitekirja keskseks mõisteks ja uurimisvaldkonnaks on eestlaste *teenistuskogemus* NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda.⁶ Vaatlusalune periood keskendub ajavahemikule rahvusüksuste laialisaatmisest 1956. aastal⁷ kuni NSV Liidu lagunemise ja Eesti kaitseväge (tollal Kaitsejõudude) taastamiseni 1991. aastal. Tegevteenistus ajateenijana puudutas käsitletavajal ajavahemikul enam kui 250 000 Eesti NSV-st pärit meest (neist umbes kaks kolmandikku eestlased, seega umbes 170 000), neile lisandub 500–600 eestlasest kaadriohvitseri ja umbes 15–20 000 reservohvitseri.⁸ Uurimus käsitleb üksikuid erandeid kõrvale jättes rahuaegset teenistust, kuivõrd osalemine sõjalistes konfliktides Afganistanis, Vietnamis, Etioopias, Angolas jm väärrib oma sisulise erinevuse poolest eraldiseisvat uurimust.

Väitekiri on jätkuks autori magistritööle,⁹ käsitledes pikemat ajaperioodi ning kaasates lisaks ajateenijatele ka ohvitseride teenistuskogemuse. Seni kasutamata allikaline baas ning väitekirja ettevalmistamisel moodustunud uued andmekogud (nt ankeetküsitluse tulemused ning läbitöötatud erakirjad, vt lähemalt alapeatükist „Allikad“) on võimaldanud täiendada magistritöö järeldusi, analüüsida uusi teemavaldkondi ning teiste vastavasisuliste käsitluste puudumisel olla teedrajavaks valdkonna akadeemilisel uurimisel. Suur osa käesoleva töö raames kogutud andmetest ja nende baasil tehtud järeldustest tuuakse teaduskäibesse esmakordselt. Väitekirjas leiavad kas esimest korda või oluliste täiendustega käsitlemist andmed nii NSV Liidu relvajõududes teeninud ajateenijate ja ohvitserkonna üldise hulga ning arvulise dünaamika kohta erinevatel perioodidel, sõjakoolide temaatika, sõjalise algõpetuse ja ALMAVÜ (Armee, Lennu- ja Mereväe Abistamise Vabatahtlik Ühing) süsteem, ajateenistusest kõrvalehoidumise aspektid kui ka rahvuslikust taustast tingitud teenistuslike eripärade ning identiteediküsimusega seonduv. Uurimisalune periood on enam kui kolm kümnendit pikk, mis võimaldab teenistuskogemust ka ajalises ning seeläbi poliitilises ning sotsiaalses kontekstis avada.

⁶ Teenistuskogemust avatakse Edward Bruneri mudeli kohaselt, milles eristatakse kogemuse kolme erinevat, ent üksteisega tihedalt seotud tasandit: elatud elu (reaalsus), kogetud elu (kogemus) ja jutustatud elu (väljendus); inglise keeles vastavalt *life as lived (reality)*, *life as experienced (experience)* ja *life as told (expression)*. Edward Bruner, „Experience and Its Expressions“, ed. by Victor Turner, Edward Bruner, *The Anthropology of Experience* (Chicago, 1986), 3–30, siin 6. Vt täpsemalt uurimismetoodikat käsitlevast alapeatükist.

⁷ NSV Liidu relvajõududes eksisteerisid kuni 1956. aastani nn rahvusväeosad, mis võimaldasid enamikul kutsealustest läbida kohustusliku ajateenistuse Eesti NSV-s. Ka eestlastest ohvitserid teenisid tollal peaaesjalikult Eestis (vt lähemalt alapeatükk 1.1.).

⁸ Autori arvutus, mis põhineb tööil Kaitseressursside Ameti arhiivi registritega (vt täpsemalt allikate alapeatükist). Rahvuse määratlemise aluseks on võetud nii ajateenijate kui ohvitseride sõjaväepileti lahtrisse „rahvus“ (вп *национальность*) märgitu (sõjaväepileti näidist vt lisast 3). Kuna küsitlute ja intervjuueeritute osas ei saanud välistada üksikuid erandeid, täpsustati kahtluse korral vastava isiku rahvus seda temalt küsides. Väitekirjas ei ole käsitletud nn Venemaa eestlasi.

⁹ Kristjan Luts, *Eesti sõdur võõras mundris: eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes 1968–1991*, magistritöö, juhendaja Aigi Rahi-Tamm (Tartu Ülikool, 2009).

Historiograafia

Üldkäsitusi külma sõja aegsete NSV Liidu relvajõudude kohta leidub rikkalikult, sh sõjaväeteenistuse kui sellise kohta.¹⁰ Märgatavalt vähem on uuritud Nõukogude sõjaväge selle paljurahvuslikust ülesehitusest, veelgi vähem rahvusvähemuste perspektiivist lähtuvalt. Seda eeskätt nabi allikmaterjali tõttu, sest suur osa vastavaid dokumente olid NSV Liidus ja on tänini Vene Föderatsioonis salastatud. Lisaks tasalülitati sovetiajal ebameeldivate tulemuste kartuses katsed sõjaväeteenistust seestpoolt uurida.¹¹ Ideoloogilise surve

¹⁰ NSV Liidu relvajõude käsitlevate uurimuste osas vt nt: *The Red Army*, ed. by Liddell Hart (New York, 1956); John Malcolm Mackintosh, *Juggernaut: a History of the Soviet Armed Forces* (New York, 1967); John Erickson, *Soviet Military Power* (London, 1971); Harriet Scott, William Scott, *The Armed Forces of the Soviet Union* (Boulder, 1979); *Soviet Military Power and Performance*, ed. by John Erickson, Edgar Feuchtwanger (London, 1979); *Soviet War Power*, ed. by Ray Bonds (London, 1982); *Inside the Soviet Army*, ed. by Viktor Suvorov (London, 1982); Andrew Cockburn, *The Threat: Inside the Soviet Military Machine* (New York, 1983); E. S. Williams, *The Soviet Military: Political Education, Training and Morale* (Basingstoke, 1987); William Koenig, Peter Scofield, *Soviet Military Power* (Greenwich, 1989); William Odom, *The Collapse of the Soviet Military* (Yale, 2000); *The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev*, ed. by John Barber, Mark Harrison (New York, 2000); *The Military History of the Soviet Union*, ed. by Robin Higham, Frederick Kagan (New York, 2002); David Stone, *A Military History of Russia: From Ivan the Terrible to the War in Chechnya* (Westport, 2006); Brian Taylor, *Politics and the Russian Army: Civil-Military Relations, 1689–2000* (Cambridge, 2013). Külma sõja uurimisega tegeleb Woodrow Wilsoni Keskuses asuv Rahvusvaheline Külma Sõja Ajaloo Projekt (Cold War International History Project at the Wilson Center, CWIHP), <<https://www.wilsoncenter.org/program/cold-war-international-history-project>> (25.10.2016). Vene autoritest vt: Степан Андреевич Тюшкевич, *Советские Вооруженные Силы: история строительства* (Moskva, 1978); Павел Бобылев, *Советские Вооруженные Силы 1918–1988* (Moskva, 1987); Ирина Быстрова, *Военно-промышленный комплекс в СССР в годы холодной войны* (Moskva, 2000); *Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины XX века*, под ред. Владимир Золотарёв (Moskva, 2000); *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*, под ред. Григорий Кривошеев (Moskva, 2001); Виталий Феськов, Константин Калашников, Валерий Голиков, *Советская Армия в годы „холодной войны“* (Томск, 2004); Виталий Феськов, Константин Калашников, Валерий Голиков, Сергей Слугин, *Вооруженные Силы СССР после Второй мировой войны: от Красной Армии к Советской* (Томск, 2013). Vt ka Andrea Graziosi koostatud ülevaadet NSV Liidu ajalugu (sh relvajõudude ajalugu) käsitlevast bibliograafiast: <<http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/biblioguide.htm>> (25.03.2016) ja samateemalist ülevaadet Illinois' ülikooli raamatukogu kodulehel: <<http://www.library.illinois.edu/spx/webct/subjectresources/subsourrus/rusmilscience.html>> (23.05.2016).

¹¹ Esimene suuremahuline uuring „Viisid ohvitseride võimekuse parandamiseks alluvate väljaõpetamisel ja sõjaväedistsipliini tõstmisel“ viidi NSV Liidu relvajõududes läbi 1966. aasta juulis-augustis Odessa ja Valgevene sõjaväeringkondades ning selles osales enam kui 1000 sõjaväelast. Uuringu läbiviinud eraldiseisev uurimisgrupp liideti tasalülitamise eesmärgil Sõjateooria ja Ajaloo Instituudiga ning selle sisuline tegevus katkes, vt Igor Obratsov, „Soviet Military Sociology. History and Present Day“, *Sociological Research*, 3 (2005), 6–24, siin 7–8.

tingimustes ilmunud raamatutes nagu „Nõukogude sõdur“,¹² „Sõda ja armee“¹³ ja „Inimene kaasaegses sõjas“¹⁴ domineeris marksistlik-teoreetiline lähenemisiis, millest tulenevalt olid uurimuste tulemused ühtse riikliku ideoloogia toetamiseks ette ära defineeritud. Lisaks anti välja mitmesuguseid propaganda-väljaandeid,¹⁵ mille sisuline pool on teaduslikus plaanis väheväärtuslik, küll aga võivad need tulevikus huvi pakkuda historiograafilises plaanis, David Vseviovi sõnul „[...] on need raamatud ja artiklid ajaga muutunud tolle ajastu tõelisuse kandjateks.“¹⁶ Tänapäevaks on teemakohase ajalookirjutuse olukord Venemaal küll mõnevõrra paranenud, ent olemasolevad uurimused keskenduvad eeskätt varasemale perioodile kui väitekirja ajaline raamistik, iseäranis Teisele maailmasõjale.¹⁷

Olemasolevad lääne käsitlused Nõukogude sõjaväeteenistuse temaatikal toetuvad peamiselt NSV Liidust emigreerunudega läbiviidud intervjuudele. Sageli pole aga sõjaväeteenistuse kui sellise uurimine olnud iseseisev uurimis-

¹² Дмитрий Волкогонов, *Советский солдат* (Москва, 1987).

¹³ Вячеслав Бондаренко, Дмитрий Волкогонов, Арсений Миловидов, Степан Тюшкевич, *Война и армия. Философско-социологический очерк* (Москва, 1977).

¹⁴ Геннадий Средин, Дмитрий Волкогонов, Максим Коробейников, *Человек в современной войне: проблемы морально-политической и психологической подготовки советских воинов* (Москва, 1981).

¹⁵ Vt nt: Николай Матюшкин, *Советская Армия – армия дружбы народов* (Москва, 1952); Николай Кирсанов, *В боевом строю народов-братьев* (Москва, 1984); Mikhail Sibilev, *A Safeguard of Peace: Soviet Armed Forces* (Moskva, 1988). Eesti keeles vt nt: Roomet Kiudmaa, *NSV Liidu kodanike austav kohus* (Tallinn, 1980); Aleksander Lutus, *Nõukogude armee 43. aastapäev* (Tallinn, 1961). Lisaks andis Eesti NSV ühing Teadus välja mitmesuguseid tõlkeid vastavasisulistest venekeelsetest väljaannetest, vt nt Valentin Klotškov, *Nõukogude ohvitseri kangelaslik elukutse* (Tallinn, 1978).

¹⁶ David Vseviov, „Tõde osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses“, *Ajaloolise tõe otsinguid*, 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid, toim. Enn Tarvel (Tallinn, 1999), 117–121, siin 119.

¹⁷ Vt nt: Николай Подпрятков, *Национальные воинские формирования в СССР и в фашистской Германии в годы Второй мировой войны* (Пермь, 2006); Николай Подпрятков, *Национальные вооруженные формирования народов России и СССР в XVIII – первой половине XX вв.* (Пермь, 2012); Алексей Безугольный, „Национальные формирования РККА в годы Великой Отечественной войны“, *Военно-исторический журнал*, 6 (2014), 16–21; Виктор Градосельский, „Национальные воинские формирования в Красной армии“, *Военно-исторический журнал*, 10 (2001), 2–7; Николай Кирсанов, „Боевое содружество народов СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.“ *Великая Отечественная война (историография)* (Москва, 1995); Николай Кирсанов, Сергей Дробязко, „Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта“, *Отечественная история*, 6 (2001), 60–75; Сергей Волков, *Трагедия русского офицерства: офицерский корпус России в революции, Гражданской войне и на чужбине* (Москва, 2002); Сергей Волков, *Русский офицерский корпус* (Москва, 2003); *Офицерский корпус русской армии: опыт самопознания*, под ред. Иван Ефремов (Москва, 2000); Андрей Петренко, *Прибалтика против фашизма: советские прибалтийские дивизии в Великой Отечественной войне* (Москва, 2005).

objekt, seda on käsitletud teiste teemade hulgas ja mõnikord ka nende taga-
plaani.

Esimesena algatas Nõukogude elukorralduse analüüsimiseks projekti Harvardi ülikooli Vene uurimiskeskus koostöös Ameerika Ühendriikide Õhuväe Inimressursside Uurimisinstituudiga (ingl *US Air Force Human Resources Research Institute*), mis sai tuntuks kui *Harvard Project on the Soviet Social System* (HPSSS).¹⁸ Intervjuud endiste NSV Liidu kodanikega viidi läbi aastatel 1950–1951 Saksamaal, Austrias ja Ameerika Ühendriikides. HPSSS oli suunatud Nõukogude elukorralduse laiemale tundmaõppimisele (igapäevaelu, majandus, kultuur, töö, haridus jne), kuid avatud intervjuude kasutamise tõttu on osades intervjuudes käsitletud ka sõjaväeteenistust. Kõige arvukamalt on HPSSS-i materjale kasutanud sotsiaalteadlased,¹⁹ kuid osaliselt on HPSSS-i materjalidele tuginenud ka Robert Bathurst ja Michael Burger töös „Controlling the Soviet Soldiers: Some Eyewitness Accounts“.²⁰

Järgmised kaalukamad NSV Liitu ja tema relvajõude käsitlevad intervjuuprojektid viidi USA-s läbi 1980. aastatel avaliku arvamuse uurimiskeskuses (ingl *National Opinion Research Center, NORC*)²¹ ning koondusid üldnimetuse *Soviet Interview Project* (SIP) alla. SIP jagunes kaheks – ülduuring (ingl *General Survey, GS*) ja militaar-tsiiviiluuring (ingl *Military-Civilian Survey, MCS*). SIP GS viidi läbi 1983. aastal ning uuringus osales 2793 endist NSV Liidu kodanikku (nii meest kui naist), SIP MCS 1986. aastal ja osalenute arv oli 1113 (kõik mehed). Vaatlusalused olid NSV Liidust Ameerika Ühendriikidesse emigreerunud 1979. ja 1980. aastal. Et tegu oli peaaugalt juudi rahvusest intervjuueritavatega, olid nad võrreldes Nõukogude keskmise näitajaga sagedamini pärit linnapiirkondadest ja kõrgema haridustasemega,²² mis muudab nende teenistuskogemuse sarnasemaks eestlastele.

Nimetatud intervjuuprojektidel põhinevad kaks käesoleva väitekirja jaoks olulist uurimust: Deborah Yarskie Balli „Ethnic Conflict, Unit Performance,

¹⁸ The Harvard Project on The Soviet Social System Online võimaldab ligipääsu digiteeritud materjalile: <<http://hcl.harvard.edu/collections/hpsss/index.html>> (27.01.2016). Digikollektsioon koosneb 764 intervjuu litereeringust (kokku on intervjuusid üle 3000). Vt ka Ameerika Ühendriikide õhuväe välja antud „Nõukogude sõjalise mõtte“ nimelist seeriat, mille aluseks olid vastavasisulised NSV Liidu piiratud ligipääsuga väljaanded, nt *The officer's handbook: a Soviet view*, ed. by Sergei Kozlov (Washington, 1977).

¹⁹ HPSSS-i raames kogutud materjalil põhinevate uurimuste tüviteoseks on Alex Inkeles, Raymond Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge, 1959). Vt ka: *Social Dimensions of Soviet Industrialization*, ed. by William Rosenberg, Lewis Siegelbaum (Bloomington, 1993); Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (Oxford, 1999).

²⁰ Robert Bathurst, Michael Burger, *Controlling the Soviet Soldiers: Some Eyewitness Accounts* (College Station, 1981).

²¹ Teaduskeskuse koduleht <<http://www.norc.org/>> (20.03.2016).

²² Nimetatud asjaolu on andnud alust valimi kritiseerimiseks. Vt nt: Barbara Anderson, Brian Silver, „The SIP General Survey Sample“, *Politics, Work, and Daily Life in the USSR: A Survey of Former Soviet Citizens*, ed. by James Millar (Cambridge, 1987), 354–371.

and the Soviet Armed Forces²³ ning William Zimmermani ja Michael Berbaumi „Soviet Military Manpower Policy in the Brezhnev Era: Regime Goals, Social Origins and “Working the System”²⁴. Balli analüüsisist järeldub, et sõjaväeteenistus ei omanud otsest mõju rahvusgruppide integreerimisel meeskondlikuks tervikuks, küll aga tõstsid paremad rahvuste vahelised suhted üksuse sooritusvõimet.

Zimmerman ja Berbaum keskenduvad teenistuse vältimise põhjustele. Autorid leiavad, et vastuseis teenistusele tekkis arvestataval määral 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses (mh Afganistani sõja ja üliõpilaste tegevteenistusest vabastamise kaotamise mõjul), suurimaks probleemiks oli ebapiisav tähelepanu rahvusgruppide integreerimisele: ametlikud seisukohad rääkisid rahvaste sõprusest, reaalsus oli aga kardinaalselt erinev.

Eraldiseisva grupi NSV Liidu relvajõudude rahvuslikku ülesehitust lahkatavatest uurimustest moodustavad USA mõttekoja RAND raportid Ameerika Ühendriikide sõjaväe- ja luureringkondadele. 1975. aastal ilmunud mahukas ülevaate teoses „The Soviet Soldier²⁵ käsitleb Herbert Goldhamer eeskätt ajateenistuse üldist korraldust, vähemal määral ohvitseride teenistust. Autor mõnab kasutatud allikamaterjalide – milleks olid peamiselt 1970. aastate esimese poole NSV Liidu tsiviil- ja militaarajakirjandus – kallutatust, ent märgib samas võimalust neid oskusliku käsitlemise korral kasutada.²⁶ Käesoleva väitekirja seisukohast on kahetsusväärne, et Goldhamer, märkides küll relvajõudude paljurahvuslikku ülesehitust, käsitleb kogu ajateenijaskonda sisuliselt ühtse massina ja väldib nimetatud temaatika põhjalikumat avamist.

Ajaloolist ülevaadet sõjaväe ülesehituse küsimuses pakub Susan Currani ja Dmitri Ponomareffi laiahaardeline käsitlus „Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces: An Historical Overview“,²⁷ mis analüüsib kronoloogilises plaanis tsaari-Venemaa ja hiljem NSV Liidu katseid rakendada sõjaväe isikkoosseisus rahvusvähemusi, säilitades samas venelaste enamuse ja kontrolli. Autorid sedastavad, et rahvusvähemuste kaasamine teenistusse on sajandite jooksul kasvanud, ent samas on üha teravamalt tõstatunud nende lojaalsusküsimus.

Thomas Szayna raport „The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. The Muslim Dimension“²⁸ analüüsib NSV Liidu relvajõudude rahvusküsimust läbi

²³ Deborah Yarsike Ball, „Ethnic Conflict, Unit Performance, and the Soviet Armed Forces“, *Armed Forces & Society*, 2 (1994), 239–258.

²⁴ William Zimmerman, Michael Berbaum, „Soviet Military Manpower Policy in the Brezhnev Era: Regime Goals, Social Origins and “Working the System”“, *Europe-Asia Studies*, 45 (1993), 281–302.

²⁵ Herbert Goldhamer, *The Soviet Soldier: Soviet Military Management at the Troop Level* (New York, 1975).

²⁶ Samas, 1.

²⁷ Susan Curran, Dmitri Ponomareff, *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces: An Historical Overview* (Santa Monica, 1982).

²⁸ Thomas Szayna, *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. The Muslim Dimension* (Santa Monica, 1991).

moslemitest ajateenijate prisma. Szayna näitab, kuidas etnilised konfliktid sõjaväes olid seotud demograafiliste muutustega NSV Liidus – moslemite osakaal relvajõududes suurenes järjepidevalt alates 1970. aastatest (vt alapeatükk 2.1.2.), samas tekkisid probleemid nende usaldusväärsuse ja integreerimisega, mis jäeti aga lahendamata. Kuigi käsitlese põhirõhk on moslemitest ajateenijatel, on põgusalt käsitletud ka teisi rahvusvähemusi NSV Liidu relvajõududes.

Samuel Wimbushi ja Alex Alexievi raport „The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces“²⁹ põhineb 130 intervjuul Ameerika Ühendriikidesse emigreerunud endiste NSV Liidu kodanikega. Ka nende valimi moodustavad peamiselt juudi päritolu inimesed, mistõttu on järeldused pärinud sarnast kriitikat nagu SIP GS ja SIP MCS. Oma kaitseks viitavad Wimbush ja Alexiev asjaolule, et pea 40% intervjuueeritavatest ei olnud juudi päritolu ning et nad teevad järeldustes selget vahet intervjuueeritavate poolt antud hinnangutel ja faktidel, viimased ei olene vastaja rahvusest.³⁰ Siiski tunnistavad autorid, et suhteliselt väike valim seab piirid ega võimalda teha statistilisi järeldusi, küll aga pakub raport mitmekülgse sissevaate NSV Liidu relvajõudude rahvusküsimuse temaatikasse.³¹

Richard Gabrieli uurimus „The New Red Legions“³² on oma allikaliselt baasilt sarnane Wimbushi ja Alexievi projektiga. Kokku intervjuueriti 134 inimest, kelle hulgas oli nii Punaarmee kui NSV Liidu relvajõududes teeninuid; põhiosa moodustasid Ameerika Ühendriikidesse emigreerunud juudi soost inimesed. Uurimisteede ring on lai, ent paratamatult piiratud üldistusvõimalusega. Siiski jõuab Gabriel olulisele järeldusele: rahvuste vahelised suhted NSV Liidu relvajõududes on märksa teravam küsimus, kui seni läänes teadvustatud; samuti märgib ta ettenägelikult probleemi eskaleerumist lähikümnendil (st 1980. aastatel).

Allikalise baasi valiku olulisus on hästi jälgitav Ellen Jonesi ja Teresa Rakowska-Harmstone'i töödes. Alustades NSV Liidu relvajõudude inimressursi temaatikaga tegelemist 1970. aastate teisel poolel, toetusid nad ametlikele teabekanalitele ja sisuliselt lauspropagandale, eeldades aksiomaatilistelt ajakirjanduses avaldatu tõepärasust. Hilisemate tõendite valguses on autorid olnud sunnitud oma järeldusi ümber hindama. Kui 1982. aastal väitis Jones kindlalt, et relvajõududes rahvusvähemuste integreerimise probleem puudub, vene keele oskus on ühtlaselt piisav ning et ajateenistus aitab kaasa rahvuslike identiteetide

²⁹ Samuel Wimbush, Alex Alexiev, *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces* (Santa Monica, 1982). Autorid on oma järeldusi pisut täpsustanud kokkuvõtvas ülevaates Samuel Wimbush, Alex Alexiev, *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. Historical Experience, Current Practices, and Implications for the Future – An Executive Summary* (Santa Monica, 1983).

³⁰ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 4–5.

³¹ Samas, iii.

³² Richard Gabriel, *The New Red Legions: An Attitudinal Portrait of the Soviet Soldier* (Westport, 1980).

hägustumisele,³³ siis kaheksa aastat hiljem oli ta sunnitud tõdema sisuliselt vastupidist.³⁴ Üldjoontes kordub sama ka Rakowska-Harmstone'i töödes – rahvuslike probleemide eitamise asemel on autor olnud sunnitud tunnistama nende põletavat olemasolu.³⁵

Üheks kõige laiapõhjalisemaks NSV Liidu relvajõudude inimressurssi lahkavaks uurimuseks on Carey Schofieldi käsitlus „Inside the Soviet Army“,³⁶ mille ta koostas 1980. aastate lõpus pärast kaheaastast ringkäiku Nõukogude sõjaväebaasides nii NSV Liidu Euroopa-osas kui ka Lähis-Idas. Uurimus annab põhjaliku ülevaate sõjaväerutiinist ning on koostatud inimlikust aspektist lähtuvana, st esiplaanil on sõjaväelased ja nende tegevus erinevates üksustes. Käsitletud on ka sõjaväelise elukutse prestiiži ja selle muutumist ajas. Viimati nimetatud uurimisküsimus 1980. aastate aspektist on põhjalikuma analüüsi all Natalie Grossi artiklis „Youth and the Army in the USSR in the 1980s“,³⁷ kus autor käsitleb nõukogude noorte motivatsiooni aega teenida ning elukutselise sõjaväelase karjääri valiku põhjuseid ja tingimusi.

Uuematest NSV Liidu relvajõudude rahvusliku aspekti uurijatest tuleb nimetada Roger Reese'i, kelle sulest on ilmunud kaks väga põhjalikku käsitlust nii Nõukogude ajateenijatest kui ka ohvitseridest: vastavalt „The Soviet Military Experience: A History of the Soviet Army, 1917–1991“³⁸ ja „Red Commanders: A Social History of the Soviet Army Officer Corps, 1918–1991“.³⁹ Seni kasutamata arhiiviallikatele toetudes käsitleb Reese Nõukogude ohvitserikor-puse ja ajateenistuse süsteemi arengut 20. sajandil, analüüsides nii ohvitseride ja ajateenijate sotsiaalse kuuluvuse ja rahvusküsimuse aspekte kui ka kommunistliku partei (takistavat) rolli relvajõudude kujunemisel ning lõpuks nende lagunemisel. Tööde lisaväärtus seisneb uurimisküsimuste paigutamises kaasaegse rahvusvahelise olukorra ja päevapoliitika konteksti.

³³ Vt nt: Ellen Jones, „Minorities in the Soviet Armed Forces“, *Comparative Strategy*, 3 (1982), 285–318; Ellen Jones, „Manning the Soviet Military“, *International Security*, 7 (1982), 105–131; Ellen Jones, *Red Army and Society. A Sociology of the Soviet Military* (Boston, 1985).

³⁴ Ellen Jones, „Social Change and Civil-Military Relations“, *Soldiers and the Soviet State*, ed. by Timothy Colton, Thane Gustafson (Princeton, 1990), 239–284.

³⁵ Vt nt: Teresa Rakowska-Harmstone, *Red Army as an Instrument of National Integration* (Carlisle Barracks, 1978); Teresa Rakowska-Harmstone, „The Soviet Army as the Instrument of National Integration“, *Soviet Military Power and Performance*, ed. by John Erickson, Edgar Feuchtwanger (London, 1979), 129–154; Teresa Rakowska-Harmstone, „Nationalities and the Soviet Military“, *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*, ed. by Lubomyr Hajda, Mark Beissinger (Boulder, 1990), 72–94.

³⁶ Carey Schofield, *Inside the Soviet Army* (London, 1991). Raamat on välja antud ka pealkirja *Inside the Soviet Military* all (London, 1991).

³⁷ Natalie Gross, „Youth and the Army in the USSR in the 1980s“, *Soviet Studies*, 3 (1990), 481–498. Vt ka Leon Goure, *The Military Indoctrination of Soviet Youth* (New York, 1973).

³⁸ Roger Reese, *The Soviet Military Experience: A History of the Soviet Army, 1917–1991* (London, 2000).

³⁹ Roger Reese, *Red Commanders: A Social History of the Soviet Army Officer Corps, 1918–1991* (Lawrence, 2005).

Käsitlusi eestlaste teenistusest NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda leidub väga napilt, senised uurimused ning publitseeritud mälestused on keskendunud teenistus- ja sõjakogemusele tsaaririigi armees.⁴⁰ Vähesed ülevaated puudutavad Eesti laskurkorpust ja rahvusväeosi kuni 1956. aastani,⁴¹ mõnevõrra on uuritud kõrgema auastmeni jõudnud kaadrisõjaväelasi – näitena võib tuua Harri Jõgi teatmiku „Eesti soost kindralid“,⁴² Mati Õuna koostatud neljaosalise kogumiku „Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased“⁴³ ning Jüri Kadaku toimetatud „Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ohvitserid“.⁴⁴ Lisaks on Mall Hiemäe koostanud sõdurifolkloori koondava teatmiku „Vahva punasõduri ustaav“.⁴⁵

Eelnevale võib lisada väitekirja autori ja Enno Tammeri koostöös ilmunud raamatu „Nõukogude armee ja eesti mees“.⁴⁶ Raamatus on ühendatud eelviidatud magistrیتöö tulemused ning Tammeri kogutud mälestused enam kui sajalt endiselt ajateenijalt nende teenistusperioodi kohta. Doktoritööpingute jooksul on autori sulest ilmunud ka kolm teemakohast artiklit, mis annavad esmase ülevaate eestlastest ajateenijate ja ohvitseride teenistusest NSV Liidu relvajõududes.⁴⁷

⁴⁰ Vt nt: *Rahvusväeosade loomisest Eestis: mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918*, toim. Ago Pajur, Tõnu Tannberg (Tartu, 1998); Tõnu Tannberg, „Tsaar kui kutsub oma lapsi... 1914. aasta mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaa“, *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*, toim. Leino Pahtma, Helina Tamman, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 3 (10) (Tartu, 1998); *Ohvitserina Vene armees: polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909): allikapublikatsioon*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu, 2002); Tõnu Tannberg, *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917* (Tartu, 2011); Mati Krõonström, *Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917*, magistrیتöö, juhendaja Tõnu Tannberg (Tartu Ülikool, 1999); *Juhtumised Euroopa sõjas 1914.–1918. aastal*, koost. Andres Seene (Tartu, 2015); Liisi Esse, „Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana“, *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu, 2015), 21–32; Liisi Esse, „Estonian Soldiers in World War I: A Distinctive Experience of a Small Nation in the Russian Army“, *Frontline Experiences of Russia's Great War* (ilmumas).

⁴¹ *Korpusepõisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*, toim. Hanno Ojalo (Tallinn, 2007); Rein Värk, „Rahutused Gruusias. Otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest“ *XX sajandi kroonika*, II osa, toim. Allan Kasesalu, Kristin Aasma (Tallinn, 2004).

⁴² Harri Jõgi, *Eesti soost kindralid* (Tallinn, 1999).

⁴³ *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased I–IV*, koost. Mati Õun (Tallinn, 1998–2005).

⁴⁴ Jüri Kadak, *Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ohvitserid* (Tallinn, 2004). Kogumiku pealkiri on mõnevõrra eksitav, kuna koondab väga väikese valiku EV ohvitseri ning nende valikuprintsiip on täpsustamata.

⁴⁵ Mall Hiemäe, *Vahva punasõduri ustaav*, toim. Mart Arold (Tartu, 1992).

⁴⁶ Enno Tammer, Kristjan Luts, *Nõukogude armee ja eesti mees* (Tallinn, 2010).

⁴⁷ Kristjan Luts, „Eestlased Nõukogude armees 1968–1991“, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (2009), koost. Tõnu Tannberg, toim. Pärtel Piirimäe, 253–280; Kristjan Luts, „Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil“, *Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History*, 2 (8) (2012), toim. Toomas Hiio, 145–180; Kristjan Luts, „Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda: esmane uurimiskatse“, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 19 (26) (2012), toim. Tõnu Tannberg, 298–324.

Siiski nähtub eeltoodust, et senised uurimused rahvusvähemuste teenistusest NSV Liidu relvajõududes on üsna napid ning osaliselt üksteisele vastukäivad. Tehtud on suuri üldistusi, käsitledes rahvusküsimust laiades kategooriates (nt moslemid ja mittemoslemid, slaavlased ja mitteslaavlased jne), teatud konkreetse rahvusgrupi teenistuskogemus ning selle võrdlus teiste rahvusgruppide kogemusega on seni uurijate huviorbiidist välja jäänud. Kui eestlasi on mainitud, siis mitte eraldiseisvalt, vaid osana baltimaalastest. Seega tuleb selle Eesti (sõja)ajaloo seisukohalt olulise teemavaldkonna akadeemilise läbitöötatuse taset pidada ebapiisavaks ning iseseisva uurimuse vääriliseks.

Uurimisprobleemid

Väitekirja ülesandeks on analüüsida ning mõtestada eestlaste teenistuskogemust NSV Liidu relvajõududes aastatel 1956–1991. Käsitletakse nii kohustuslikus korras sõjaväeteenistuse läbinud ajateenijaid ja reservohvitseri kui elukutselise sõjaväelise karjääri kasuks otsustanud kaadriohvitseri. Teenistusaaja perioodiseerimisel lähtutakse Enn Tarveli poolt pakutud jaotusest: stalinism (1944–1956), sulaperiood (1956–1967/68), režiimi stabiliseerumine (1967/68–1979/80), stagnatsiooniaeg (1979/80–1987/88) ja perestroika (1987/88–1991).⁴⁸ Ohvitseride teenistuskäigu analüüsimisel on lisaks arvestatud nende sünniaastaga, kuivõrd karjäär võis kesta (ja reeglina kestiski) läbi aastakümnete.

Töös püstitatud uurimusküsimused jagunevad kvantitatiivseteks ja kvalitatiivseteks. Neist esimeste puhul uuritakse:

1. Kui palju eestlastest ajateenijaid ja ohvitseri vaadeldaval perioodil NSV Liidu relvajõududes teenis?
2. Milline oli teenistusse kutsumise arvuline dünaamika, millest see sõltus?

Kvalitatiivsel tasandil analüüsitakse:

1. Milline oli eestlaste suhtumine Eesti NSV-s dislotseerunud NSV Liidu relvajõududesse ning kuidas see ajas muutus? Millise fooni lõi see koos riiklikult koordineeritud sõjalis-patriootilise kasvatusena teenistuseks NSV Liidu relvajõududes?
2. Milline oli ajateenistuse üldine korraldus ja millest see sõltus?
3. Milline oli ohvitseride teenistuse üldine korraldus ja millest see sõltus?

⁴⁸ Enn Tarvel, „Eesti lähiajaloo perioodiseerimisest“, *Ajaloolise tõe otsinguil*, 105–116. Enn Tarveli perioodiseering algab 1939. aastast, siinkohal on väitekirja ajalist raami silmas pidades välja toodud aastad 1956–91. Sarnast perioodiseeringut on kasutatud ka teistes uurimisvaldkondades, näiteks on Peeter Vihalemm ja Marju Lauristin Eesti ühiskondliku arengu perioodiseerimisel toonud välja neli perioodi: Stalini aeg (1944–54), sula ja lootuste aeg (1955–69), stagnatsioon (1969–86) ja siirdeaeg (1987–2004), vt Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, „Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004“, *Meediasüsteem ja meediasutus Eestis 1965–2004*, toim. Peeter Vihalemm (Tartu, 2004), 1–22, siin 1. Autori magistritöös kasutati perioodiseerimisel viieaastaseid tsikleid (nt 1965–70, 1971–75 jne), ent see osutus liiga mehhaaniliseks ega peegeldanud reaalseid muutusi ühiskonnas ja relvajõududes.

4. Kas, ja kui, siis millised olid rahvuslikust taustast tulenenud teenistuslikud eripärad? Kas ja kuidas kasutas relvajõudude juhtkond nende käsutuses olnud inimressurssi ära rahvuslikust aspektist lähtuvalt?
5. Kuidas sobitub eestlaste teenistuskogemus seniste (lääne) käsitlustega rahvusvähemuste teenistusest NSV Liidu relvajõududes?
6. Kuidas mõjutas paljurahvuslik teenistuskeskond ajateenijate ja ohvitseride identiteeti, rahvustunde säilimist?
7. Mis põhjustel ja mis viisil ajateenistusest hoiduti?
8. Mil määral puutusid ajateenijad teenistuse jooksul kokku vaimse ja füüsilise vägivallaga?
9. Kuidas kohanesid ohvitserid NSV Liidu relvajõudude lagunemisega ning kas ja kuidas mindi kaasa Eesti kaitseväge taastamisega?
10. Millise hinnangu annavad endised ajateenijad ja ohvitserid teenistuskogemusele tervikuna ning millistest aspektidest see sõltub?

Uurimisprobleemidest nähtub, et väitekirja näol on tegemist eeskätt kvalitatiivse uurimusega.⁴⁹ Võrreldes kvantitatiivse uurimusega tuleb kvalitatiivse uurimuse puhul kasutada teistsugust mõistesüsteemi: sisemise kehtivuse (ingl *internal validity*) asemel usutavus (ingl *credibility*), välimise kehtivuse (ingl *external validity*) asemel ülekantavus (ingl *transferability*), objektiivsuse (ingl *objectivity*) asemel tõendatavus (ingl *confirmability*).⁵⁰ Sellise lähenemise kitsaskohti on nähtud valimi usaldusväärsuse ja representatiivsuse küsimuses.⁵¹ Samas tuleb arvestada kvalitatiivse uurimuse peaesmärki, mis ei ole (statistiliste) faktide kogumine ja nende põhjal normatiivsete printsiipide sõnastamine või mudeldamine, vaid ühisjoonte ja korduvate mustrite leidmine ning seeläbi uurimisprobleemide avamine.

Siiski peab arvestama, et uurimistöö käigus leitud ühisused ei anna alati piisavat alust üldkehtivateks järeldusteks. Küll on aga võimalik esitada teenistuskogemuse unikaalseid tahke ning kui allikmaterjal seda võimaldab, võrrelda järeldusi vastavasisuliste rahvusvaheliste uuringutega, et asetada eestlastest ajateenijate ja ohvitseride teenistuskogemus teiste NSV Liidu rahvuste teenistust

⁴⁹ Kvalitatiivne ja kvantitatiivne uurimus ei ole teineteist välistavad, nende erinevus seisneb vormis, uurimisprobleemides ning uuringu eesmärkides. Käesolevas töös on neid kasutatud kombineeritult. Vt: James Mahoney, Gary Goertz, „A Tale of Two Cultures: Contrasting Quantitative and Qualitative Research“, *Political Analysis*, 14 (2006), 227–249; *Strategies of Qualitative Inquiry*, ed. by Norman Denzin, Yvonna Lincoln (Los Angeles, 2013).

⁵⁰ Vt nt: Yvonna Lincoln, Egon Guba, *Naturalistic Inquiry* (Newbury Park, 1985); Alexander von Plato, „Zeitzeugen und die historische Zunft: Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft – ein Problem-aufriß“, *Bios*, 13 (2000), 5–29.

⁵¹ Vt nt: Thomas Diefenbach, „Are case studies more than sophisticated storytelling? Methodological problems of qualitative empirical research mainly based on semi-structured interviews“, *Quality & Quantity*, 43 (2009), 875–894; Martyn Hammersley, „Assessing validity in social research“, *Handbook of Social Research*, ed. by Pertti Alasuutari (London, 2008), 42–53.

puudutavate mälestuste konteksti. Seeläbi panustab doktoritöö nii lokaalse kui rahvusvahelise tasandi ajalookirjutusse ning on aluseks edasistele vastavasisulistele (võrdlevatele) uurimustele.

Allikad

Väitekirja koostamisel on kasutatud mitut liiki allikaid. Neist olulisimad on nn egodokumentide⁵² kategooriast, kuhu kuuluvad lisaks kirjadele, päevikutele ja memuaaridele ka ankeetküsitluse vastused. Teise peamise grupi moodustavad mitmesugused sõjaväeteenistuse korraldamisega seotud asutuste ja organisatsioonide dokumendid. Neid toetavad tausta avavad materjalid nagu tollane seadusandlus ja relvajõudude määrustikud, samuti statistika ning ajakirjandus.

Ankeetküsitlus. Väitekirja primaarandmestikuks on 2007. aasta jaanuarist kuni 2015. aasta maini Eesti Sõjamuuseumi (ESM) üleskutsel ankeetvormis kirja pandud mälestused, mida kogunes endistelt ajateenijatelt ja ohvitseridelt kokku üle pooleteisttuhande. Mälestuste kogumise platvormiks oli küsimustik (Lisa 1), mis koostati 2006. aastal ESM-i ekspertide ja uuringufirma Bond Uuringud koostöös. Ankeetküsitluses osalemise üleskutsule meedias (raadio-, interneti- ja välireklaam) ning kogukonnakeskustes (maakondlikud raamatukogud ja huvikeskused) eelnes ankeedi katsetamine testgrupi peal. Tagasiside põhjal ankeeti täiustati (muudeti küsimuste järjekorda, lisandusid uued küsimused, mõningate küsimuste sõnastust parandati jne) ning täpsustati erinevate sihtgruppide ni jõudmise viise.

Ankeet sisaldas kokku 84 küsimust, millest 40 olid valikvastustega ja 44 avatud küsimused, valikvastustega küsimuste juurde oli võimalik jätta ka pikem vabas vormis kommentaar.⁵³ Küsimustikus oli 18 kohustuslikku vastust, mis olid eelduseks ankeedi edasisele täitmisele ja salvestamisele, ülejäänud küsimustele vastamine oli vabatahtlik, mistõttu võib eeldada, et osaliselt just seetõttu on 34% ankeetidest lõpuni täitmata. Väitekirja uurimisprobleemide käsitlemist see olulisel määral ei mõjuta, kuna analüüs keskendub teemadele, mis kuulusid kohustuslike vastuste alla või olid vabatahtlikult täidetavate vastuste osas reeglina põhjalikult vastatud.

Ankeeti oli võimalik täita nii internetis (ankeedile viitas link ESM-i kodulehel), samuti kasutati postiküsitlust. Mõlemal juhul oli võimalik enne ankeedi täitmise juurde asumist tutvuda kaaskirjaga, milles selgitati küsitluse eesmärki.

⁵² Mõiste egodokument võttis kasutusele madalmaade ajaloolane Jaques Presser, märkides sellega autobiograafiaid, memuaare, päevikuid ja erakirju. Vt Rudolf Dekker, „Jacques Presser’s Heritage: Egodocuments in the Study of History“, *Memoria y Civilización*, 5 (2002), 13–37, siin 13–14. Egodokumentide kui ametlike allikaid tasakaalustava allikamaterjali kasutamisest sovetiaja uurimisel vt Anu Raudsepp, „Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis“, *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses: ettekandeid ja artikleid 1999*, toim. Marin Laak, Sirje Olesk (Tartu, 2000), 136–148, siin 137.

⁵³ Valikvastuste puhul kasutati skaaladel põhinevat küsimuse tüüpi, kus esitati erineva tugevusastmega väiteid, millest vastaja valis endale sobivaima.

Vähesemal määral kasutati ka kontrollitud küsitlust, st ankeedi isiklikku üleandmist uuringus osalejale.

Foto 1. Postiküsitluse teel ESM-i tagastatud ankeetküsitluse ümbrik. Kasutatud on trüki-meedias avaldatud üleskutse „Tahan Sinu mälestusi!“ üht osa. Koos täidetud ankeediga saadeti muuseumisse ka rohkelt fotosid, vähemal määral esemeid. Autori kogu.

Kokku osales ankeetküsitluses 1399 endist ajateenijat ja 139 ohvitseri. Kui relvajõuliikide osas peegeldas vastanute jaotus reaalselt jaotusprotsenti relvajõuliikide vahel,⁵⁴ siis ajalisel skaalal osalesid uuringus eeskätt 1980. aastatel teenistuses olnud, jättes varasemasse perioodi, iseäranis 1950. aastate lõppu ja 1960. aastate algusesse, tühimikke. Eeskätt on põhjuseks asjaolu, et sel perioodil teeninud mehed on tänaseks meie hulgast juba lahkunud või on oma vanuse tõttu madalama internetikasutusaktiivsusega. Seda puudujääki on püütud kompenseerida intervjuude ja varasemasse perioodi kuuluvate sõdurikirjade ja päevikute põhjalikuma analüüsiga, samuti moodustavad eelviidatud kontrollitud küsitluse vastanutest enamuse (55-st ankeedist 43) just varasema teenistusperioodi esindajad.

⁵⁴ Kui nt õhukaitsevõrgedesse saadeti Eesti NSV-st teenima n% mehi, siis ankeetküsitluses osalenutest teenis õhukaitsevõrgedes samuti sisuliselt n%; sama kehtib ka teiste relvajõuliikide kohta. Vt täpsemalt alapeatükk 2.2.

Tabel 1. Ankeetküsitluses osalenud ajateenijad ja ohviterid teenistusperioodi järgi⁵⁵

Teenistusperiood	Ajateenijad	Ohviterid
1956–1967/68	201	19
1967/68–1979/80	302	43
1979/80–1987/88	554	51
1987/88–1991	342	26
KOKKU	1399	139

Hariduslikus plaanis olid uuringus esindatud kõik tasemed: 51% märkis läbitud haridusasutuseks keskkooli (sh kutsekeskkooli), kõrghariduse (sh rakendus-kõrghariduse) olid omandanud 31%. Põhiharidusega oli uuringus osalenutest 16%, alla selle 2%. Võrreldes Eesti vastava vanusegrupi (st 43–72 aastaste) meeste tänase keskmise haridustasemega oli kesk- ja kõrghariduse osakaal vastanute hulgas pisut kõrgem.⁵⁶ Osaliselt on see põhjendatav asjaoluga, et kõigil uuringus osalenud ohviteridel oli sisuliselt kõrgharidus (alates 1960. aastatest omistati sõjakooli lõpetanutele ka tsiviildiplom, vt alapeatükk 3.1.2.).

Ankeetküsitluse läbiviimisel lähtuti andmestiku küllasuse (saturatsiooni) kontseptsioonist. Selle all mõistetakse olukorda, kus andmeid kogutakse eelnevalt otsustamata, mitut juhtumit täpselt vaja läheb ja neid kogutakse seni, kuni need annavad uurimisprobleemi seisukohast uut teavet. Andmestik on küllal-dane, kui kogutud materjalides hakkab korduma juba öeldu.⁵⁷

Ankeetküsitluse materjalide kasutamisel tuleb arvestada ajalist distantsi sündmuse toimumisest selle kirjapanemiseni, mistõttu esineb neis – ning õieti kõigis autobiograafilistes materjalides, antud väitekirja allikate puhul nt ka memuaarides – faktivigu ning hilisemate hinnangute ja väärtuste ülekandmist vaatlusalusesse perioodi, samuti oma tegevuse õigustamist ja/või uute teadmiselementide lisamist jms probleeme. Daniel Schacter on neid nüansse kirjeldanud kui „mälu seitset pattu“,⁵⁸ mis ei ole vaatamata formuleeringule ilmingimata sügavad puudused, vaid asjaolud, millega tuleb arvestada uurimismetoodika(te) valikul (vt allpool).

⁵⁵ Juhul, kui teenistus ulatus perioodiseerimise aluseks olevast ühest ajaperioodist teise, liigitati see sinna perioodi, mille ajal enamik teenistusest möödus.

⁵⁶ Statistikaameti andmetel oli 2016. aasta märtsis 43–78-aastaste (seega teenistuses perioodil 1956–91) eesti meeste haridustase alljärgnev: alla põhihariduse 2,4%, põhiharidusega 21%, keskharidusega (sh kutsekeskharidusega) 46,4%, kõrgharidusega 26,6%, teadmata haridustasemega 3,6%. Andmed pärinevad autori tellitud Statistikaameti infotööstlusest.

⁵⁷ Humanitaarteadustes peetakse üldjuhul piisavaks 20–60 intervjuu (antud juhul ankeetküsitluse vastuse) olemasolu, vt: Janice Morse, „Designing funded qualitative research“, *Handbook of qualitative research*, ed. by Norman Denzin, Yvonna Lincoln (Los Angeles, 1994), 220–235, siin 225; Harvey Bernard, *Social research methods* (Los Angeles, 2000), 178.

⁵⁸ Daniel Schacter, *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers* (London, 2003).

Tulevikus on kavas läbi viia ankeetküsitluse teine etapp. Lisanduvad valdkonnad, mis puudutavad kordusõppusi, nn „kodurinnet“ (kirjavahetus kodustega, teenistuse mõju perekonnasuhetele jne), kohanemist tsiviillega pärast teenistuse lõppu ning ankeetküsitluses osalejate tegevusala ja positsiooni tänapäeval.

Sõjaväekohustuse läbiviimisega seotud asutuste dokumendid. Lisaks ankeetküsitluse läbiviimisel kogutud materjalidele on uurimistöös kasutatud NSV Liidu relvajõudude tegevusega seonduvaid dokumente, mis on olulised Eesti NSV-s dislotseerunud NSV Liidu relvajõudude, sõjalise algõpetuse ja ALMAVÜ süsteemi ning ajateenistuse korralduse temaatika avamisel. Rahvusarhiivis (RA) säilitatavad NSV Liidu relvajõududega seotud materjalid on jagatud mitme fondi vahel ning nende kunagised arhiivi üleandmise ja korraldamise printsiibid on kohati jäänud selgusetuks. Kõige rohkem leidub teemakohast materjali Eesti NSV Ministrite Nõukogu fondis (ERA.R-1), sh sõjaväe kasutada olnud territooriumite küsimustes⁵⁹ ning nende ehitusmaterjali ja toiduainetega varustamise kohta,⁶⁰ kaadrikaitseväelaste elamufondi olukorrast⁶¹ ning mobilisatsiooniküsimustest.⁶² Materjalides leidub teateid sõjaväelaste avaliku korra rikkumistest, omavolist ja kriminaalkuritegudest,⁶³ teisalt aga esineb arvukalt tõendeid sõjaväelaste autasustamise kohta erinevate, sh ka positiivse kuvandiga teenete eest (nt päästeoperatsioonidel osalenutele).⁶⁴ Väitekirja seisukohalt on olulisimad need materjalid, mis käsitlevad tööd kutsealustega: aruanded sõjalise algõpetuse olukorrast koolides ja töökohtades⁶⁵ ning ettepanekud selle parandamiseks,⁶⁶ ülevaated kutsealuste üldettevalmistusest,⁶⁷ plaanid erialase ettevalmistuse korraldamiseks,⁶⁸ sõjakomissariaatide töö tõhustamisest,⁶⁹ reservväelaste õppekogunemistest,⁷⁰ abinõudest sõjakoolidesse suunamise kohta⁷¹ ning kirjavahetus ALMAVÜ töö küsimustes.⁷² Lisaks leidub hulganisti teavet aja-

⁵⁹ Rahvusarhiiv (edaspidi RA) ERA.R-1.5.483, 577, 608, 751, 752, 788, 964, 1011, 1034, 1051; ERA.R-1.13.18; ERA.R-1.16.143, 151; ERA.R-1.23.48.

⁶⁰ RA ERA.R-1.5.482, 608, 668, 697, 751, 1011, 1034, 1051; ERA.R-1.16.151.

⁶¹ RA ERA.R-1.5.482, 536, 606, 724, 820, 839, 1011, 1051; ERA.R-1.13.18; ERA.R-1.16.143, 151.

⁶² RA ERA.R-1.5.542, 546, 608, 644, 914, 1113, 1091, 1207, 1208, 1212, 1246; ERA.R-1.22s.162.

⁶³ RA ERA.R-1.5.550, 608; ERA.R-1.23.31.

⁶⁴ RA ERA.R-3.3.3729, 4120, 6256, 7093, 9509, 9510.

⁶⁵ RA ERA.R-1.5.483, 550, 577, 724, 1107; ERA.R-1.23.17.

⁶⁶ RA ERA.R-1.5.549, 577, 833.

⁶⁷ RA ERA.R-1.5.484, 512, 573, 668, 698, 751, 752, 778, 1245; ERA.R-1.16.143; ERA.F.4897.48.13.

⁶⁸ RA ERA.R-1.5.697, 698, 751, 779, 833, 864, 866, 911, 914, 964, 1011, 1034, 1051; ERA.R-1.23.6, 17, 31; ERA.F.2620.73.16.

⁶⁹ RA ERA.R-1.5.964, ERA.R-1.23.17.

⁷⁰ RA ERA.R-1.5.609, 725, 987, 1011, 1034, 1051.

⁷¹ RA ERA.R-1.5.549, 5056; ERA.F.4905.75.9.

⁷² RA ERA.R-1.5.550, 573, 636, 1011; ERA.R-1.23.20. ALMAVÜ kui organisatsiooni tegevus on talletatud eraldiseisvas fondis ALMAVÜ Keskkomitee (RA ERA.R-1910).

teenistusse kutsumise kohta (korraldused kutsekomisjonide moodustamiseks⁷³ ja juhendmaterjalid kutsealuste arvele võtmiseks⁷⁴). Samuti on talletatud 1980. aastate lõpust pärit individuaalsed ja kollektiivsed pöördumised riigorganite poole eesmärgiga tagada eestlastest ajateenijate suunamine Eesti NSV-s asu- vatesse väeosadesse ning mitmesuguse sisuga protestikirjad NSV Liidu relva- jõudude osas.⁷⁵ Sarnaseid pöördumisi, nende kokkuvõtteid ja vastuseid leidub ka Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei arhiivis (ERA.R-3).⁷⁶ Vastused üleskutsele teavitada Eesti NSV Ülemnõukogu eestlastest ajateenijate teenistukohtadest ning võimalikest probleemidest⁷⁷ on jäädvustatud ülemnõu- kogu saadikule Mai Kolossovale saadetud kirjades,⁷⁸ millised koos Genf-49 materjalidega⁷⁹ toovad esile sõjaväeteenistuse pahupoole.

Asjakohast materjali leidub ka kohalike sõjaväeasutuste arhiivifondides, millede aines on siiski juhuslik ning igalt arhiivimoodustajalt erinevalt säilinud. Teemakäsitluse seisukohalt on olulisim fond Sõjakomissariaadid (ERA.5056), kus sisalduvad andmed Eesti NSV-st NSV Liidu relvajõudude sõjakoolidesse kandideerinute ja sisseastunute osas,⁸⁰ sõjaväespetsialistide ettevalmistuse kokkuvõtted⁸¹ ning aruandlus kutsealuste kohta.⁸² Samuti võib tulevikus vajalikuks osutada tegevteenistuses langenud või hukkunud ajateenijate/ ohvitseride temaatika põhjalikum avamine, mille kohta on praegu teadaolevad andmed väga napid.⁸³ Sõjakomissariaatide poliitorganite juhendid ja direktiivid, tööplaanid ning statistilised aruanded on koondatud eraldiseisvasse fondi.⁸⁴

Kaitseressursside ameti (KRA) arhiivi registriraamatud⁸⁵ sisaldavad täpset ülevaadet aastatel 1949–1991 Eesti NSV-st ajateenistusse saadetute kohta ja võimaldavad seeläbi teostada statistilist analüüsi, kui palju mehi mingisse konkreetsesse relvajõu- või väeliiki mingil konkreetsel perioodil saadeti. Paraku ei ole Eestis säilinud samavõrd täielikke andmeid eestlastest ohvitseride arvu ja teenistuse kohta – enamik ohvitseride teenistuskaarte (vn *послужная карта*) ja isikutoimikuid (vn *личное дело*) ning muud arhiiviväärtusega säilivad saadeti

⁷³ RA ERA.R-1.5.482, 483, 513, 514, 578, 751, 752, 788; ERA.R-1.16.151.

⁷⁴ RA ERA.R-1.5.578, 640, 669.

⁷⁵ RA ERA.R-1.23.31; ERA.R-1.25.50, 51, 52; ERA.R-3.14.43.

⁷⁶ RA ERA.R-3.3.463, 14827, 15296, 15465, 15689, 15961; ERA.R-3.14.42, 43.

⁷⁷ Vastava üleskutse esitas Mai Kolossova 28.01.1990 Eesti Televisiooni saates Vaate- vinkel.

⁷⁸ RA ERA.R-3.14.45.

⁷⁹ RA ERA.4945.1.2, 10, 29, 30, 31; ERA.4945.1.10.1–20.

⁸⁰ RA ERA.5056.1.40, 174, 175, 176.

⁸¹ RA ERA.5056.1.172, 173.

⁸² RA ERA.5056.1.2, 47, 48.

⁸³ RA ERA.5056.1.85, 90, 269, 341.

⁸⁴ RA ERAF.8067.

⁸⁵ Kaitseressursside Ameti arhiiv (edaspidi KRAA). Eestist N. armee tegevteenistusse saa- detute nimekirjad, f. 9, n. 8. Erandliku ja autorile teadaolevalt üksikjuhtumina säilitatakse Rahvusarhiivis 1986. aastal Tallinna Oktoobri rajooni sõjakomissariaadist teenistusse saade- tute nimekirja: RA ERA.5056.1.121. L 1–32.

1990. aastate alguses KRA eellaseks olnud Eesti NSV Sõjakomissariaadist Venemaale ning neile puudub tänaseni ligipääs.⁸⁶

Ohvitserkonna teenistuskogemuse analüüsimisel on oluline **Rein Värgi eraarhiiv**. Värk teenis alates 1957. aastast Eesti NSV Sõjakomissariaadi süsteemis ning läks 1985. aastal polkovniku (lääneriikide süsteemis koloneli) auastmes Tallinna Kalinini rajooni sõjakomissarina erru. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist töötas Värk kaitseväe peastaabi (tollal Kaitsejõudude peastaabi) personali-osakonnas ning hiljem sisuliselt samal tööl piirivalves. Tema kogutud arhiiv sisaldab isikutoimikuid 270 ohvitseri kohta, kes teenisid NSV Liidu relvajõududes alates Teise maailmasõja lõpust kuni NSV Liidu eksisteerimise lõpuni, üksikutel juhtudel ka mõni aasta pärast seda. Enamik andmeid on kirja pandud, üle kontrollitud ja allkirjaga kinnitatud isikute endi poolt, tänaseks surnud isikute andmed on saatnud ning kinnitanud nende lähisugulased. Ankeedi täitjatele saadeti kindel küsimustik, millest vormus sõjaväeline CV, reeglina lisis ohvitser (või tema esindaja) sellele vabas vormis teenistuskäigu kirjelduse. Viimastest on mõned üsna isikupärased, kuid üldjuhul on tegemist lakooniliste ja ametlikus vormis kirjutistega (mis selgitab ka ohvitseride teenistuskogemust avava peatüki mõningast „kuivust“ ajateenijaid käsitleva peatükiga võrreldes). Arhiiv ei hõlma kõiki vaadeldaval perioodil NSV Liidu relvajõududes teeninud eestlastest ohvitseride, selle tõendiks on teenistuskäikude kirjeldustes sisalduvad viited eestlastest õpingukaaslastele sõjakoolides, kes kogust puuduvad. Siiski on Värgi eraarhiiv seni parimaks teadaolevaks andmekoguks eestlastest kaadriohvitseride kohta.

Erakirjad. ESM-i ankeetküsitluses paluti täpsustada, kas vastajal on säilinud teenistusaegseid kirju ning kas neid ollakse nõus uurimustöö eesmärkidel jagama. Kokku pöördus väitekirja autor nimetatud kaks kriteeriumi täitnud 164 endise ajateenija ja ohvitseri poole, kellest võimaldas kirjadega tutvuda ja neid analüüsida 76 inimest (nendest 70 ajateenijat ja kuus ohvitseri). Neile lisandus 12 mehe epistolaarne pärand, kes polnud ankeeti täitnud, ent kelle kirjjavahe-tusega õnnestus autoril tutvuda muudel asjaoludel (nt Rahvusarhiivi kaudu⁸⁷). Kirjad pärinevad aastatest 1954–1990 ning kajastavad teenistust erinevates relvajõuliikides ja geograafilistes piirkondades.

⁸⁶ Väitekirja uurimisteema seisukohalt on iseäranis olulised Vene Föderatsiooni Kaitseministeeriumi Keskarhiivis (*Центральный архив Министерства обороны РФ*) säilitatavad relvajõudude materjalid 1941. aastast tänapäevani. Vt <<http://archive.mil.ru/>> (01.03.2016). Erandlikuna säilitatakse Rahvusarhiivis kollektsiooni Eesti NSV Tartu Linna Sõjakomissariaadi reservohvitseride toimetustest ja kartoteegist (RA ERAF.9598).

⁸⁷ RA ERA.R-1.23.31.

Tabel 2. Väitekirja koostamisel kasutatud ajateenijate/ohvitseride kirjade hulk teenistusperiooditi*

Teenistusperiood	Kirjasaatjate arv	Kirjade arv
1956–1967/68	12	101
1967/8–1979/80	13	243
1979/80–1987/88	34	611
1987/88–1991	29	320
KOKKU	88	1275

* Tabel ei kajasta koduste, sõprade jt vastukirju.

Kirjade kasutamisel allikmaterjalina tuleb esmalt arvestada adressaadiga: kirjade sisu erineb olulisel määral tulenevalt nende sotsioloogilis-kommunikatiivsest keskkonnast, st sellest, kas need olid suunatud kitsale publikule (lähedased, sõbrad, kaasteenijad) või laiemale avalikkusele (nt avaldamiseks ajalehes).⁸⁸ Ka kitsa publiku sees esineb erinevusi: ajateenijate kirjad vanematele on reeglina positiivsemas ja suuremaid probleeme eitavas võtmes,⁸⁹ samas kirjad sõpradele on avameelsemad ja olukorda otsekohesemalt kirjeldavad. Tunda on enesetsensuuri ja ridade vahele peidetud mõtteid – kirjutaja arvestust, et kiri võib sattuda võõrastesse kättesse, st väeosa julgeolekuorganite kontrolli alla.⁹⁰ Samuti on märgata asjaolu, et teenistuse alguses on korrespondents olnud tihedam, teenistuse edenedes see mõnevõrra soikus, et enne teenistuse lõppu taas hoogustuda.

Väitekirja ettevalmistamisel on kasutatud viie endise ajateenija **päevikut**, mis sarnaselt kirjadega on samuti suhteliselt vahetult kirjutatud sündmuste kirjeldused. Päevikuid on kirjeldatud kui kombinatsiooni ajalookirjutusest ja

⁸⁸ Reinhard Nickisch, *Brief* (Stuttgart, 1991), 212–214. Erakirjade kasutamisest eestlastest sõdurite ja ohvitseride Esimese maailmasõja sõjakogemuse uurimisel vt: Liisi Eglit, „Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatenä“, *Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, toim. Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 19 (26) (Tartu, 2012), 212–234.

⁸⁹ „Püüdsin vältida teemasid, mis oleks ehk koduseid liigselt muret tundma pannud. Kirjutasin seal oma asjadest ikka naljaga pooleks.“ Kirjavahetus Sulev Pihlakuga. 29.10.2015. Ajateenijate soovist koduseid säästa said viimased muidugi aru: „Piinamistest üksikasjaliselt pole kirjutanud, ilmselt minu säästmiseks. Ainult ridade vahelt on olnud üht-teist välja lugeda.“ V. A. pöördumine Mai Kolossova poole. Dateerimata [eeldatavasti 1990. jaanuar/veebruar]: RA ERA. R-3.14.45. L 2–3; „Poeg midagi erilisel halba küll ei kirjuta, aga arvan, et seda teeb ta ema säästmiseks, mis aga minule sugugi kergendust ei too.“ E. J. pöördumine Mai Kolossova poole. 29.01.1990: RA ERA. R-3.14.45. L 19–20.

⁹⁰ A. L., snd 1967, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1985–87 Vene NFSV-s maavägedes, reamees. Kiri kodustele. 29.03.1986: „Sa tunnend huvi, miks meie kirjad, eriti minult saabunud nii kaua teel on. Mina tean küll selle põhjust. See on arvatavasti meie julgeoleku teenistuse halb töö, kes ei jõua õigeaegselt kirju läbi töötada. Eriline raskus on neil just eestikeelsete kirjadega, sest kust leida tõlki.“

kirjandusest.⁹¹ Nende erinevuseks – ent ka tugevuseks – kirjadega võrreldes on asjaolu, et päevikud on kirjutatud enamasti enda tarbeks ning päevikupidajale omases stiilis ühes individuaalsete sümpaatiate-antipaatiatega, mistõttu võib neist leida avameelseid ülestähendusi argipäevast. Päevikute vähene hulk ja veelgi väiksem säilivus on seletatav sellega, et reeglina oli ajateenijatel päevikupidamine rangelt keelatud,⁹² käsu eiramisel ja rikkumise avastamisel järgnes lisaks omaniku karistamisele päeviku hävitamine. Päeviku omamine võis ka pärast teenistuse lõppu kujutada kompromiteerivat materjali, mistõttu need hävitati vabatahtlikult.⁹³ Samuti võis päevikupidamise õhin teenistuse rutiinsemaks muutumisel hääbuda.⁹⁴

Memuaarid. Võrreldes kirjade ja päevikutega võimaldavad memuaarid laialdasemat sissevaadet teenistuskogemusse. Samas esineb neis eelpool viidatud (auto)biograafilistele materjalidele omaseid puudusi, Julia Watsoni kohaselt „biograafilist kallutatust“ (ingl *bios-bias*).⁹⁵ Et memuaarid on reeglina kirjutatud avalikkusele, võivad need sisaldada „katseid veenda ja inimälu kujundada“,⁹⁶ samuti võib neis täheldada mõningate aspektide ülevõimendamist ja soovi kirjutada edulugu, st näidata end võitjana. Positiivsena tuleb nimetada asjaolu, et kuivõrd sündmuste ja nende kirjapaneku vahel on olnud piisavalt aega, on kirjapanendu läbimõeldum ning analüüsivam kui vahetu ülestähendus.

Eestis on mitmed endised ajateenijad ja ohvitserid avaldanud mälestusi teenistusest NSV Liidu relvajõududes. Neist esimene, Jaan Tangsoo „Kroonukuue kütkes“,⁹⁷ ilmus 1991. aastal, enne seda vastavasisulisli memuaare autorile teadaolevalt ilmunud ei ole, samuti ei ole teateid ühestki sellisest käsikirjast.⁹⁸

⁹¹ Irina Paperno, „What Can Be Done with Diaries?“, *The Russian Review*, 63 (2004), 561–573. Vt ka: Felicity Nussbaum, „Toward Conceptualizing Diary“, *Studies in Autobiography*, ed. by James Olney (New York, 1988), 128–40.

⁹² Vt nt: Aarne Ots [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn, 2003), 210–221, siin 215.

⁹³ A. T, snd 1967, keskkharidus, teenistus 1985–88 Vene NFSV-s maavägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus: „Aga Nõuka ajal olude hirmul põletasin nad ära (praegu muidu kahju... Oleks võind pigem kuhugi maha matta, oleks nüüd üles kaevand).“

⁹⁴ Reamees R. A. esimesest sissekandest päevikusse võib lugeda: „Hakkasin vaikselt päevikut pidama. Eks vaatan, kaua seda viitsin teha. Praegu küll nii, et kirjutun pikalt laialt, aga päevad on kah tihedalt sündmusi täis, millest kirjutada.“ R. A., snd 1951, keskkharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1971–73 Kaliningradi oblastis maavägedes, reamees. Sissekanne päevikusse 02.12.1971. See tsitaat sobib ankeetküsitluse ja intervjuude vastustes ilmenud kommentaaride kohaselt kirjeldama mitme ajateenija ja ohvitseri päevikupidamise alustamist, mis aja möödudes pooleli jäi.

⁹⁵ Julia Watson, „Toward an Anti-Metaphysics of Autobiography“, *The Culture of Autobiography: Constructions of Self-Representation*, ed. by Robert Folkenflik (Stanford, 1993), 57–124.

⁹⁶ Peter Burke, „From History as Social Memory“, *The Collective Memory Reader*, ed. by Jeffrey Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy (New York, 2011), 188–192, siin 189.

⁹⁷ Jaan Tangsoo, *Kroonukuue kütkes* (Tallinn, 1991).

⁹⁸ Vähemalt formaalselt oli teenistust puudutav kaetud vaikimisvandega ja see võib olla üheks põhjuseks, miks sovetiajal Teisele maailmasõjale järgnenud perioodi kohta memuaare ei ilmunud. Kindlasti tuleb arvestada ka Glavliti tegevusega riigisaladuste kaitsel ning riigi julgeolekut ohustavate andmete avalikustamise tõkestamisel.

Võrreldes Tangsoo memuaare 2000. aastatel kirjutatutega, on märgata üldise suhtumise muutumist sovietiaja kirjeldamisel (vt lähemalt uurimismetoodika alapeatükist) – üdini negatiivne kujutamine on asendunud lõbusamate seikade sagedasema esiletoomisega ning nendinguga, et teenistusest võis pikas perspektiivis kasugi olla.⁹⁹ Viimasel ajal on vastavasisuliste teoste ilmumine hoogustunud, oma mälestusteraamatu on üllitanud Aleksander Torjus,¹⁰⁰ Toots Normann,¹⁰¹ Tõnis Asson¹⁰² ja Ilmar Tomusk,¹⁰³ viimati lisandus Märten Kross.¹⁰⁴ Ajateenistuse-alased meenutused on jõudnud ka elulookogumikesse.¹⁰⁵

Eestlastest ohvitseridest on mälestused teenistusperioodist kirja pannud Enn Vaino,¹⁰⁶ Vello Vare¹⁰⁷ ja Mati Iila.¹⁰⁸ Nende sisu on erinev: kui Vaino memuaarid on üles ehitatud humoorikate seikade esitamisele, siis Vare memuaare (sisuliselt autobiograafiat) võib võrrelda kroonikaga – sedavõrd täpselt (nähtavasti päeviku abil) on kirja pandud erinevad teenistust puudutavad sündmused Teisest maailmasõjast kuni Eesti kaitseväge taastamiseni. Iila memuaaride väärtus seisneb laiahaardelisuses, kirjeldades teenistust erinevates relvajõu liikides (mereväes ja õhujõududes) ning Eesti NSV tsiviilkaitstes.

Lisaks avaldatud mälestustele on väitekirjas kasutatud ka käsikirjalisi memuaare teenistusperioodist, millede maht varieerub mõnest leheküljest paarisajani. Kokku on kasutatud kahteist käsikirjalist teost, milledest käsitletavate teemade ulatuse ja detailirohkuse pärast võib eraldi välja tuua Victor Verniku,¹⁰⁹ Georg Jegorovi,¹¹⁰ Ahto Pärna,¹¹¹ Hillar Viksi¹¹² ning Margus Hergauki¹¹³ kirjatööd.

Intervjuud. Täiendamaks ankeetküsitluse raames kogutud andmeid, intervjueris väitekirja autor aastatel 2007–2016 kokku 38-t endist sõjaväelast

⁹⁹ Vt nt: Olavi Ruitlane, *Kroonu* (Tartu, 2005); Viljo Anslan, *Raadiosignaal 0001* (Tallinn, 2008); Tiit Vahemets, *Vene vägi* (Elva, 2009).

¹⁰⁰ Aleksander Torjus, *Sina ei pea mitte imestama* (Tallinn, 2011).

¹⁰¹ Toots Normann, *Vastu tahtmist võõral maal: Eesti poisid Vene soldatina Kuubas*, toim. Nele Klaar (Tallinn, 2012).

¹⁰² Tõnis Asson, *Vene kroonus, ehk, Äratus ku(u)bis: meenutusi teenistusest Nõukogude armees 1979–1981*, toim. Kristiina Ainelo (Tallinn, 2012).

¹⁰³ Ilmar Tomusk, *Kuue kuuga tankistik: mälestusi Nõukogude merejalaväest 1982–1984*, toim. Kristiina Ainelo (Tallinn, 2013).

¹⁰⁴ Märten Kross, *Hullumäng* (Tallinn, 2014).

¹⁰⁵ Vt nt: Indrek Paavle [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, 455–465; Margus Rebane [pealkiri puudub], samas, 466–465.

¹⁰⁶ Enn Vaino, *Raketigarnison, I ja II* (Võru, 1998 ja 2000); Enn Vaino, *Mammutararmee pärlid, I, II ja III* (Võru, 2011, 2012 ja 2013).

¹⁰⁷ Vello Vare, *Jälgi tallatud radadelt: ühe elu kroonika, I ja II* (Tallinn, 2003).

¹⁰⁸ Mati Iila, *Aviaator. Mereleenuväe ohvitseri mälestused* (Tallinn, 2015).

¹⁰⁹ Victor Vernik, *Sõjasõit: mälestusi Vene kroonust*, käsikiri (Laagri, 2005).

¹¹⁰ Georg Jegorov, *Väeosa nr 34002 sõdurpoiste meenutused*, käsikiri (Tallinn, 2013).

¹¹¹ Ahto Pärn, *Minu teenistus Nõukogude sõdurina*, käsikiri (Tallinn, 2013).

¹¹² Hillar Viks, *Mälestusi Nõukogude armeest*, käsikiri (Tallinn, 2012).

¹¹³ Margus Hergauk, *Sõjaline õpetus Tallinna Polütehnilises Instituudis 1979–1983*, käsikiri (Tallinn, 2011).

reameestest kõrgemate ohvitserideni. Esindatud olid kõik viis relvajõuliiki ning lai geograafiliste piirkondade spekter.

Tabel 3. Intervjueeritute jaotus teenistusperioodide lõikes

Teenistusperiood	Intervjueeritute arv
1956–1967/68	10
1967/68–1979/80	16
1979/80–1987/88	6
1987/88–1991	6
KOKKU	38

Intervjuude läbiviimisel järgiti aktiivse intervjueerimise¹¹⁴ põhimõtet, mis oma põhiolemuselt on sarnane struktureerimata ehk avatud lõpuga etnograafilisele intervjuule: ehkki kõik usutlused käsitlesid vabas vormis samu teemavaldkondi, oli ruumi ka konkreetse intervjueeritava jaoks oluliste teemade ja probleemide põhjalikuks arutamiseks, samuti sai intervjuuerija täpsustavate kommentaaridega suunata intervjueeritavat põhjalikumateks mõttearendusteks.

Ajakirjandus. Väitekirjas on kasutatud peaaesjalikult Eesti NSV (Rahva Hääl, Eesti Kommunist, Noorte Hääl) ning Eesti Vabariigi ajakirjandust (Postimees, Eesti Päevaleht), reservatsioonidega relvajõudude ametlikku häälekandjat *Красная звезда* ning Nõukogude Armees ja Sõjalaevastiku Poliitilise Peavalitsuse (GlavPU – *вн Главное политическое управление Советской Армии и Военно-Морского Флота*, ГлавПУ) väljaannet *Коммунист Вооружённых Сил*. Ajakirjanduse puhul on hästi jälgitav tonaalsuse muutus: kuni 1980. aastate teise pooleni käsitlesid Eesti NSV ajalehed relvajõude parimate propagandatavade kohaselt positiivses ja/või ülistavas toonis, pärast seda muutus toon aga kiiresti negatiivseks ning esiplaanile tõusid endised tabuteemad, nagu Afganistani sõjas (1979–89) langenud, *dedovštšina*,¹¹⁵ soovimatus teenida väljaspool Eesti NSV piire jms.¹¹⁶

Pärast Eesti taasiseseisvumist ja kaitseväge taastamist leidis ajakirjanduses laialdast kajastamist endiste NSV Liidu ohvitseride tegevteenistusse kaasamine (nn „punapolkovnikute“ küsimus, vt alapeatükk 3.2.5.) ning sisetülid ohvitserkonna sees.¹¹⁷ Need küsimused vaibusid 1990. aastate teiseks pooleks.

¹¹⁴ Jaber Gubrium, James Holstein, *The Active Interview* (Santa Monica, 1995); Jaber Gubrium, James Holstein, *Handbook of Interview Research: Context and Method* (Santa Monica, 2002). Vt ka Valerie Raleigh Yow, *Recording Oral History. A Guide for the Humanities and Social Sciences* (Oxford, 2015).

¹¹⁵ *Dedovštšina* – määrustikuvälised suhted, vanemate sõdurite omavoli nooremate ajateenijate suhtes. Vt alapeatükk 2.2.4.

¹¹⁶ Vt nt: Madis Jürgen, „Lõuad pidada ja edasi teenida!“, *Noorte Hääl*, 21.03, 20.04, 30.06 ja 12.08.1989; Toomas Sildam, „Afganistan, jaanuar“, *Noorte Hääl*, 24.01, 26.01, 28.–29.01.1989; Valve Raudnask, „Ma ei taha saatusekaaslasit!“, *Rahva Hääl*, 07.03.1990.

¹¹⁷ Vt nt: Peeter Tali, „Eestil ei ole presidenti ega sõjavägede ülemjuhatajat“, *Postimees*, 21.10.1991; Matti Lukkari, „Einseln ei oska Eestis õigesti tegutseda“, *Päevaleht*, 07.06.1994;

2000. aastatel on teenistust NSV Liidu relvajõududes käsitletud Postimehes ilmunud artikliseerias¹¹⁸ ning ilmunud on mitmeid vastavasisulisi persoonilugusid.¹¹⁹

Internetimaterjalid. Internetis leidub NSV Liidu relvajõudude kohta rikkalikku ainet, seda nii populaarteaduslikul, propagandistlikul kui ka „jututubades“ ja temaatilistes foorumites jagatava teabe tasandil. Sellised materjalid annavad eeskätt sekundaarse tähtsusega taustainfot, mõne sisuliselt olulise viite leidmisel on veebilehekülje moderaatoriga ühendust võetud, et algallikale (nt foto, sõdurikiri, käskkiri vms) võimalikult lähedale jõuda.

Väitekirja allikalise baasi mitmekesisus aitab maandada riske, millised on tingitud erinevatesse allikaliikidesse sissekodeeritud puudujääkidest (nt inimmälu subjektiivsus, sovetiaegsetes ametlikes dokumentides sisaldunud andmete „ilustamine“ jne). Erinevad allikad täiendavad üksteist ning pakuvad võimaluse probleemistiku sügavamaks ja mitmetahulisemaks käsitlemiseks.

Uurimismetoodika

Doktoritöö käigus kogutud andmete analüüsimisel on lähtutud mälu teadlase Endel Tulvingu defineeritud episoodilise ja semantilise mälu erisusest.¹²⁰ Kui semantiline mälu on mälusüsteem, mis teeb võimalikuks impersonaalsete faktide omandamise, säilitamise ja kasutamise, siis episoodiline mälu on süsteem, mis salvestab inimesega juhtunud sündmused ajas ja ruumis ning lubab teha vaimset ajarännakut (ingl *mental time travel*) läbi subjektiivse aja, olevikust minevikku ja tulevikku.¹²¹ Episoodilise mälu ülesandeks on mineviku (st eelnevalt kogatud sündmuste, juhtumiste ja situatsioonide) teadvustatud meeldetuletus, olles seejuures sõltuvuses nii minevikust kui ka olevikust: „[m]inevikust, see tähendab sellest, mis juhtus varem ja määras ära mäluhoolduse tugevuse ja muud omadused, aga ka meenutamise tingimustest.“¹²² Episoodilisele mälule

Jüri Pino, „Ants Laaneots: sõjavägi ei ole ikka naiste asi“, *Postimees*, 22.10.1994; Toomas Mattson, „Totaalkaitse on Eesti ainus pääsetee“, *Postimees*, 11.02.1995.

¹¹⁸ Juhani Püttsepp, Toomas Sildam, „Hiina sõduri kuul läbistas Raivo Soonseina sääre“, *Postimees*, 30.10.2000; Juhani Püttsepp, Toomas Sildam, „Johannes Hass sõitis Tšehhis läbi kahekordse maja“, *Postimees*, 26.01.2001; Juhani Püttsepp, Toomas Sildam, „Ants Sütt tõi Etiopiaast sõjasaagiks murtud koralle“, *Postimees*, 31.01.2001; Juhani Püttsepp, Toomas Sildam, „Israeli raketi kild istub Peeter Valgi nimetissõrmes“, *Postimees*, 29.01.2001; Juhani Püttsepp, Toomas Sildam, „Salavõti keeras ja eestlased marssisid minema“, *Postimees*, 01.02.2001.

¹¹⁹ Vt nt: Madis Jürgen, „Kuidas Eesti arst Afganistanis lennuki maa peale tõi“, *Eesti Ekspress*, 23.04.2009; Heidit Kaio, „Ants Laaneots: ma olen eluaeg õppinud ründama“, *Eesti Päevaleht*, 06.07.2013.

¹²⁰ Endel Tulving, „Episodic and semantic memory“, *Organization of Memory*, ed. by Endel Tulving, Wayne Donaldson (New York, 1972), 381–402.

¹²¹ Endel Tulving, *Mälu*, toim. Marika Rauk (Tartu, 2007), 228–231.

¹²² Samas, 19. Vt ka Endel Tulving, „Episodic memory: From mind to brain“, *Annual Review of Psychology*, 53 (2002), 1–25.

rakenduvad inimeste endi seatud filtrid, suurendus- ja vähendusklaasid. Juba 1932. aastal järeltas Frederic Bartlett katsete põhjal, et inimesed muudavad oma mälu pilte „sotsiaalsete normide ja uskumiste tõttu“;¹²³ seda nn autobiograafilise mälu teooriat arendas edasi Harald Welzer, kelle järgi võimaldab autobiograafiline mälu mineviku kohandamist (ingl *adjustable matrix*) vastavalt hetkel eksisteerivale sotsiaalsele keskkonnale, sellest lähtuvatele hinnangutele ja ootustele.¹²⁴

Ka käesoleva väitekirja uurimisobjektide, NSV Liidu relvajõududes teeninud eestlastest ajateenijate ja ohvitseride, mälestused ning nende endi poolt kirja pandud teenistuskäigu kirjeldused on pidevas dialoogis avaliku diskursusega ning ootuspärane on nende kohandamine ja kohandamine viimasega. Eesti nõukogude perioodi käsitlevate (auto)biograafiliste tekstide/materjalide uurijad on esile toonud, et hoiakute ja väärtushinnangute rohkus annab tunnistust asjaolust, et nõukogude aeg ning tollal toimunud sündmuste mäletamine ei ole üheselt hinnatav tervik, vaid heterogeenne nähtus, mis on pidevas muutumises.¹²⁵ Täpsemalt – minevikust kõnelemise viis kultuurimälu väljendusena sõltub alati ja suurel määral olevikusituatsioonist.¹²⁶ Kui Eesti taasiseseisvumise

¹²³ Frederic Bartlett, *Remembering: A study in experimental and social psychology* (Cambridge, 1932/1997), 118. Bartletti katses jutustati eksperimendis osalenutele idamaiste juurtega lugu ning paluti seda kindla aja möödudes korrata. Juba pärast 20 tunni möödumist loo esmakordset kuulamisest oli ümberjutustus muutunud märgatavalt lühemaks, narratiiv oli muutunud kaasaegsemaks ning jutustusel oli lääne ühiskonna vaatenurgast loogilisem ja sidusam struktuur.

¹²⁴ Hans Markowitch, Harald Welzer, *The Development of Autobiographical Memory* (New York, 2010), 232. Vt ka Harald Welzer, „Re-narrations: How pasts change in conversational remembering“, *Memory Studies*, 3 (2010), 5–17; Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, ed. and trans. by Lewis Coser (Chicago, 1992).

¹²⁵ Vt nt: Aili Aarelaid-Tart, *Cultural Trauma and Life Stories* (Helsinki, 2006); Rutt Hinrikus, „Soviet life portrayed in Life Stories“, *Carrying Linda's stones: an anthology of Estonian women's life stories*, ed. by Suzanne Stiver Lie, Lynda Malik, Ilvi Jõe-Cannon, Rutt Hinrikus (Tallinn, 2009), 93–107; Tiina Kirss, Ene Kõresaar, Marju Lauristin, *She who remembers survives: interpreting Estonian women's post-Soviet life stories* (Tartu, 2014); Ene Kõresaar, Kristi Jõesalu, „Continuity or Discontinuity: On the Dynamics of Remembering “Mature Socialism” in Estonian Post-Soviet Remembrance Culture“, *Journal of Baltic Studies*, 44 (2) (2013), 177–203; *Soldiers of Memory: World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories*, ed. by Ene Kõresaar (Amsterdam, 2011); *Generations in Estonia: Contemporary Perspectives on Turbulent Times*, ed. by Raili Nugin, Anu Kannike, Maaris Raudsepp (Tartu, 2016); Aigi Rahi-Tamm, „Our untold stories: remembering the Soviet time from a historian's viewpoint“, *Cultural Patterns and Life Stories*, ed. by Kirsti Jõesalu, Anu Kannike, Acta Universitatis Tallinnensis (Tallinn, 2016), 77–103; Aigi Rahi-Tamm, „On the Borderline between Tears and Laughter: Changes of Tonality in the Life Histories of Estonian Deportees“, *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*, ed. by Simona Mitroiu (Basingstoke, 2015), 144–164.

¹²⁶ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, *A Companion to Cultural Memory Studies*, ed. by Astrid Erll, Ansgar Nünning (New York, 2010), 109–118. Vt ka: Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Arts of Memory* (Cambridge, 2011); Jan Assmann, „Collective memory and cultural identity“, *New German Critique*, 65 (1995), 125–133; Alon Confino, „Collective Memory and Cultural History: Problems and

alguses kirja pandud kogemused sovetiajast kõnelesid eeskätt kannatustest ja vastandusid selgelt nõukogude perioodil kujundatud mäletamisdogmadele, siis tänases diskursuses võib domineerivamaks pidada poolhumeurivate episoodide esitamist ning tollaste kogemuste positiivset ümberhindamist ja nostalgiat.¹²⁷

Eeltoodud asjaolusid ning püstitatud uurimisküsimusi, töö eesmärki ja allikate eripära silmas pidades on lisaks allikate kriitilisele sisulisele hindamisele rakendatud kolme spetsiifilisemat uurimismeetodit. Esiteks on allikaid tõlgendatud hermeneutiliselt, kasutades **diskursianalüüsi meetodit**. Diskursianalüüs sai teoreetilise aluse keeleteaduses, kuid on edasi arenenud multidistsiplinaarsena.¹²⁸ Diskursianalüüs hõlmab mitmeid koolkondi ja ei ole üheselt defineeritud n.-ö. „valmis“ meetod, see tuleb igal uurijal vastavalt konkreetsetele uurimisprobleemidele ja allikatele kujundada. Käesolevas doktoritöös on see vormunud ja täpsustunud töö allikalise baasi läbitöötamisel orgaaniliselt, jälgides enim diskursiajaloolise meetodi printsiipe. Nii vastava koolkonna teoreetikute kui väitekirja autori poolt on diskursi käsitletud „sotsiaalselt kujundavana ja sotsiaalselt kujundatuna“.¹²⁹ Meetodile on iseloomulik püüe integreerida analüüsi võimalikult süsteemselt ja põhjalikult konteksti seisukohalt olulist taustinformatsiooni. See tähendab, et uurimisprobleemide käsitlemisel on autor arvestanud teksti kirjapaneku (ent ka intervjuu või suulise kommentaari) aja allikavälist teavet (kultuurilisi, sotsiaalseid, õiguslikke ja ideoloogilisi olusid) ning teadlikult või teadmata rakendatud piiranguid nagu (enese)tsensuur, ühiskondlikud normid, egodokumentide puhul ka mälestuste võimalik

Method“, *The American Historical Review*, 5 (1997), 1386–1403; Marek Tamm, „Semiotic Theory of Cultural Memory: In the Company of Juri Lotman“, *Ashgate Research Companion to Memory Studies*, ed. by Siobhan Kattago (Farnham, 2014), 127–144.

¹²⁷ Ene Kõresaar, „Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälu kultuuris: elulooürija vaatepunkt“, *Keel ja Kirjandus*, 10 (2009), 760–771. Kõresaar eristab Nõukogude perioodi kujutamisel süsteemi- ja indiviiditasandit, viimast kaldutakse meenutama positiivsemalt kui esimest. Vt ka: Ene Kõresaar, „Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid“, *Pärimuslik ajalugu*, toim. Tiiu Jaago (Tartu, 2001), 120–131; Kristi Jõesalu, „The Right to Happiness: Echoes of Soviet Ideology in Biographical Narratives“, *Berliner Osteuropa Info*, 23 (2005), 91–99.

¹²⁸ Klassikalistest käsitlustest vt: Michel Foucault, „The order of discourse“, *Language and Politics*, ed. by Michael Shapiro (Oxford, 1984), 108–138; Norman Fairclough, *Language and Power* (London, 1989); *Handbook of Discourse Analysis*, ed. by Teun van Dijk (London, 1985); *Language, Power and Ideology. Studies in Political Discourse*, ed. by Ruth Wodak (Amsterdam, 1989). Uuematest käsitlustest vt: Marianne Jørgensen, Louise Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method* (London, 2002); Peter Owen, „Introduction: Comparing critical discourse analysis and discourse theory“, *Tracking Discourses: Politics, Identity and Social Change*, ed. by Annika Sjolander, Jenny Payne (Lund, 2011), 13–35.

¹²⁹ Martin Reisigl, Ruth Wodak, „The discourse-historical approach (DHA)“, *Methods for Critical Discourse Analysis*, ed. by Ruth Wodak, Michael Meyer (London, 2009), 87–121, siin 89. Vt ka: Lilie Chouliaraki, Norman Fairclough, *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis* (Edinburgh, 1999), 4.

hägustumine jne. Lisaks esitatud informatsioonile on oluline võtta arvesse ka seda teavet, mida varjatakse või millest räägitakse vihjamisi.¹³⁰

Siinkohal tuleb arvestada asjaoluga, et kuivõrd uurimisprobleemide ring on lai ning kirjalike, suuliste ja multimodaalsete materjalide koguhulk väga suur, ei ole võimalik neid kõiki detailideni analüüsida. Töö eesmärgist tulenevalt on eeskätt välja toodud need keelekasutuse aspektid ning kontekstuaalsed tingimused, mis aitavad mõista egodokumentides sisalduvaid korduvaid seisukohti ja mõttemustreid. Edaspidi on võimalik sisuliselt iga teemavaldkond eraldi uurimisteemaks võtta, täiendada käsitlust egodokumentides sisalduvate seni kasutamata kommentaaride ja vaatenurkade ning nende süvaanalüüsiga. Samuti on teadlikult kõrvale jäetud keelekasutuse grammatiline analüüs (nt kirjavead, lühi- või liitlausete kasutamise sagedus jne), kuna see väljuks doktoritöö põhifookusest.¹³¹

Diskursianalüüsi meetod pole vaba puudustest. Kriitikud on välja toonud asjaolu, et tekste võib tõlgendada mitut moodi, neid on võimalik ka „teadlikult vastukarva“ lugeda.¹³² Märgitakse, et tekstidele omistatud tähendus on seotud uurija eelteadmiste ja oskuste ning samuti asetumisega nii tekstis edasiantavasse kui kaasaja väärtussüsteemide konteksti, st ohuga, et lugejale surutakse peale uurija arvamust.¹³³

Nimetatud puudusi aitab maandada **võrdleva analüüsi meetodi**¹³⁴ rakendamine: juhul, kui võimalik, on kõrvutatud erinevatest ajahetkedest pärit ning erinevatele adreessaatidele mõeldud materjale. Meetodi tugevus seisneb selles, et kõrvutades kaht või kolme allikat – nt sündmuse toimumise kaasajast pärit sõdurikirja, selle hilisemat kujutamist ankeetküsitluse vastustes ja/või memuaarides ning sama sündmust ümbritsenud ametlikku teavet (seadused, määrused, juhtumiraportid jne) – saab võrrelda, kuidas kogemuse hindamine ja selle kujutamine on ajas muutunud ning selgitada, mis võib olla selle põhjuseks. Samuti aitab samaaegsete materjalide omavaheline võrdlev analüüs selgitada

¹³⁰ David Carlson, „Autobiography“, *Reading primary sources. The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history*, ed. by Miriam Dobson, Benjamin Ziemann (New York, 2009), 175–191.

¹³¹ Semantiliste ja lauseehituslike seoste, konteksti selgituse ulatuse, analüüsikategoriate valiku jms osas vt Jan Renkema, *Introduction to Discourse Studies* (Amsterdam, 2004), iseäranis osa II ja III.

¹³² Mikko Lehtonen, „Kuidas tähendusi uuritakse“, *Kultuur ja analüüs*, toim. Maarja Päril Lõhmus (Tartu, 1998), 93–107, siin 97.

¹³³ Henry Widdowson, „Discourse analysis: a critical view“, *Language and Literature*, 4 (1995), 157–72; Michael Stubbs, „Whorf’s children: critical comments on CDA“, *Evolving models of Language*, ed. by Ann Ryan, Alison Wray (Clevedon, 1997), 100–116; Emanuel Schegloff, „Whose text? Whose context?“, *Discourse Soc*, 8 (1997), 165–187.

¹³⁴ Meetodi kasutamisest vt: Theda Skocpol, Margaret Somers, „The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry“, *Comparative Studies in Society and History*, 22 (1980), 174–197; Charles Ragin, *The Comparative Method* (Berkeley, 1987); James Mahoney, Dietrich Rueschemeyer, „Comparative Historical Analysis: Achievements and Agendas“, *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, ed. by James Mahoney, Dietrich Rueschemeyer (Cambridge, 2003), 3–38.

teenistuskogemuse erinevat tajumist (nt ühes väeosas teeninud ajateenijate erinevad mälestused ühest ja samast sündmusest) ning avastada seeläbi uusi tahke, mida ühe juhtumi uurimisel ei oleks võimalik tuvastada.¹³⁵ Samas tuleb hoolikalt valida võrdluse objekte, st vältida võrreldamatute ilmingute võrdlemist ja/või kontekstivälisest võrdlemist.¹³⁶

Kolmandaks on kasutatud **kirjeldava statistika meetodit**,¹³⁷ pakkudes allikmaterjalist saadud kvantifitseeritavate andmete (nt ajateenistusse kutsumise arvuline dünaamika aastate ja relvajõuliikide lõikes) kokkuvõtet ning kompaktset ülevaadet. Tulemused on esitatud tabelites ja joonistel protsentide, esinemissageduste või vastajate arvudena, teksti sees on välja toodud järelduste seisukohalt kõige iseloomulikumad näitajad. Arvutitarkvarast on kasutatud Microsoft Excelit ja IBM SPSS Statistics analüüsiprogrammi.

Töö struktuur

Väitekirja on jagatud kahte mõttelisse ossa, koosnedes kokku kolmest peatükist. Esimene osa, mis on koondatud väitekirja **esimesse peatükki**, uurib esmalt Eesti NSV-s dislotseerunud NSV Liidu relvajõudude suhteid ühiskonnaga. Seejärel käsitletakse sõjalis-hariduslikku kompleksi (sõjalist algõpetust koolides ja töökohtades, samuti ALMAVÜ süsteemi) kui noorte ettevalmistust tegevteenistuseks. Väitekirja põhiteema seisukohalt on need olulised aspektid, kuna aitavad mõista, mil moel mõjutas üldine foon eestlaste teenistust NSV Liidu relvajõududes nii ajateenijate kui ohvitseridena.

Väitekirja teise osa moodustab NSV Liidu relvajõududes teeninud eestlaste teenistuskogemuse analüüs. Ajateenijaid ja ohvitseri käsitletakse eraldiseisvalt – vastavalt teises ja kolmandas peatükis. **Teine peatükk** annab esmalt ülevaate ajateenistuse süsteemi korraldusest (ajateenistust reguleerinud seadusandlus, demograafilised tendentsid ja nende mõju ajateenijaskonnale, ajateenistuse kulg kutsealusena arvele võtmisest kuni reservi arvamiseni), seejärel liigutakse eestlastest ajateenijate teenistuskogemuse analüüsile. Käsitletakse ajateenistusest hoidumise viise ja põhjuseid, rahvuslikust taustast tingitud teenistuslikke

¹³⁵ Jürgen Kocka, „Comparison and Beyond“, *History and Theory*, 1 (2003), 39–44, siin 40. Vt ka: Jürgen Kocka, „The Uses of Comparative History“, *Societies Made up of History: Essays in Historiography, Intellectual History, Professionalisation, Historical Social Theory & Proto-Industrialisation*, ed. by Ragnar Bjork, Karl Molin (Edsbruk, 1996), 197–209.

¹³⁶ Clifford Geertz, „Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture“, *The Interpretation of Cultures*, ed. by Clifford Geertz (New York, 1973), 3–30; Stanley Lieber-son, „More on the Uneasy Case for Using Mill-Type Methods in Small-N Comparative Studies“, *Social Forces*, 72 (1994), 1225–1237.

¹³⁷ Statistilise analüüsi meetodi kasutamisest ajaloos vt: Val Lorwin, Jacob Price, *The Dimensions of the Past: Materials, Problems, and Opportunities for Quantitative Work in History* (New Haven, 1972); Charles Feinstein, Mark Thomas, *Making History Count: A Primer in Quantitative Methods for Historians* (New York, 2002); Margo Anderson, „Quantitative History“, *The Sage Handbook of Social Science Methodology*, ed. by William Outhwaite, Stephen Turner (London, 2007), 246–263.

eripärasid ning identiteediküsimust paljurahvuslikus keskkonnas. Eraldiseisvalt uuritakse määrustikuväliseid suhteid ja nende tagajärgi. Peatükk lõpeb ajateenijate teenistuskogemuse üldhinnangu ja seda mõjutanud faktorite analüüsiga.

Kolmas peatükk käsitleb eestlastest ohvitseride teenistuskogemust. Kaadri- ja reservohvitseri käsitletakse üldistuse huvides koos, erisuste ilmnemisel teatud konkreetse uurimisküsimuse osas tuuakse need välja. Samaselt teise peatükiga antakse esmalt ülevaade süsteemi üldisest korraldusest (ohvitserkonna rahvuslik ja sotsiaalne taust, ohvitseriks saamise viisid, teenistumudeli põhijooned), seejärel uuritakse eestlastest ohvitseride teenistuskogemust alates ohvitserikutse valiku põhjustest ning võimalustest sõjakoolides kuni teenistuskäiku mõjutanud asjaolude problemaatika ja üldhinnangu käsitlemiseni. Peatüki viimane osa analüüsib eestlastest Nõukogude ohvitseride võimalusi ja valikuid Eesti kaitseväge ülesehitamisel pärast NSV Liidu lagunemist ning Eesti iseisvuse taastamist.

Kuivõrd NSV Liidu relvajõudude allohvitseride kategooria moodustus peaaesjalikult sundteenistuse jooksul (noorem)seersandiks ülendatud ajateenijatest ja vaid vähesel määral kaadri-üleajateenijatest (kelle hulgas oli eestlasi marginaalselt¹³⁸), pole kaadriallohvitseri eraldi käsitletud. Vaatluse all pole ka naissoost sõjaväelased, sest ehkki Nõukogude ühiskond kuulutas soolist võrdsust ja mõned naised saavutasid ohvitseri auastme, suunati nad kindlatele erialadele, eeskätt side- ja meditsiiniteenistusse. Eestlastest naiskaadrisõjaväelaste kohta kindlad teated puuduvad.¹³⁹

Kokkuvõttes on esitatud töö peamised järeldused. Samuti on visandatud edasised potentsiaalsed uurimisvaldkonnad.

Väitekirja täiendavad **lisad**, kus on esitatud ankeetküsitluse vorm, asjakohaste dokumentide/fotode koopiad ning selgitavaid andmeid esitavad joonised ja tabelid. Esmakordselt on publitseeritud ning eesti keelde tõlgitud kaks teemaküsitluse seisukohalt olulist dokumenti: Eesti NSV Sõjakomissariaadi tegevuskava noorukite ettevalmistamiseks tegevteenistuseks NSV Liidu relvajõududes (1979. aastast) ning Eesti NSV-st NSV Liidu relvajõudude sõjakoolidesse vastuvõtmise arvulist mahtu määratlev sõjakomissariaadi plaan (1991. aastast).

¹³⁸ Teated eestlastest üleajateenijatest on väga napid. Kui teenistus relvajõududes osutus karjäärivalikuks, siis teeniti reeglina ohvitserina. Allohvitseride funktsiooni täitmiseks kehtestas NSV Liidu ÜN 1971. aastal praporštšike ja mitšmanite institutsiooni. Praporštšik oli keisrarmees esimene (reserv)ohvitseri auaste (kandus lipniku auastmena ka Eesti kaitsevärke üle), nn roodu ohvitser. CBЭ, т. 6, 498.

¹³⁹ Seoses kutsealuste hulga madalseisuga otsustas NSV Liidu MN alates 1962. aastast võtta vabatahtlikkuse alusel sõjaväeteenistusse naisi. Säilinud on andmed 1965. aasta kohta, mil Eesti NSV-st nähti ette 856 naise tegevteenistusse võtmist. Plaani realiseerumise kohta andmed puuduvad, vt Eesti NSV MN otsus „Naiste valikust teenistuseks NSV Liidu relvajõududes“, 28.01.1965: RA ERA.R-1.5.697. L 25–28. 1976. aastast pärineb Eesti NSV MN juhendmaterjal naiste teenistuse kohta, enam pole piirnorme seatud ja juhend on pigem teoreetilist laadi. RA ERA.R-1.5.964. L 59–63.

Isikuandmete kasutamine ja allikate toimetamispõhimõtted

Doktoritöös on väidete illustreerimiseks kasutatud ankeetküsitlusest, arhiivimaterjalidest, kirjadest, päevikutest, memuaaridest ning intervjuudest pärit tsitaate. Kuigi asjakohaseid kommentaare leidub rohkesti, on reeglina piiratud vaid mõne eredama või iseloomulikuma näite väljatoomisega, mis lisaks väite kinnitamisele ka teisi vastavaid mõttekäike kõige paremini summeerib.

Ajateenijate puhul on autori eraldiseisva nõusolekuta ja/või mitteavalikest allikatest pärit materjali korral piiratud tsitaadi autori initsiaalidega, joonealusesse viitesele on lisatud täiendav info (sünniaasta, haridustase, relvajõuliiki ja teenistusgeograafiat puudutav andmestik, kõrgeim omistatud auaste). Ohvitseride privaatsuse huvides on lisaks initsiaalidele märgitud vaid sünniaasta, teenistusperiood ohvitserina ning kõrgeim omistatud auaste. Tsitaatide keelekasutust ega õigekirja ei ole muudetud, vajadusel on nurksulgudesse lisatud selgitav kommentaar.

Allikmaterjalides sisaldunud isiklikke teemasid on kasutatud vaid uurimisobjektide nõusolekul.

Töös esinevad kohanimed, asutuste nimed ning väeosade nimetused on esitatud nii, nagu on nende kirjalpilt asukohamaa keeles ja/või algdokumendis.

Selgitusi NSV Liidu relvajõudude struktuuri kohta

NSV Liidu relvajõudude (v.a. piirivalve- ja sisevägede) rahuaegsel juhtimisel oli vastutav roll kaitseministeeriumil. Ministeeriumi koosseisu kuulusid Kindralstaap, Poliitiline Peavalitsus, erialased pea- ja keskvalitsused, Tagalaüleva Valitsus, (relvajõuliikide ja strateegiliste suundade) ülemjuhatused ja peastaabid, samuti Tsiviilkaitse Staap. Piirkondlikult kuulusid ministeeriumile allunud relvajõud sõjaväeringkondadesse, laevastikesse ja väegruppidesse, millede arv aja jooksul muutus (pärast 1960. aastat oli sõjaväeringkondi 14–16, väegruppe neli ning laevastikke samuti neli). Lepinguliste kohustuste alusel osales NSV Liidu Kaitseministeerium ka Varssavi Lepingu liikmesriikide Ühendrelvajõudude Ühendatud Väejuhatuse tegevuses.¹⁴⁰

Erinevalt üldlevinud printsiibist ei olnud NSV Liidu relvajõud jaotatud vastavalt keskkonnale, milles oli ette nähtud nende tegevus (maa, vesi, õhk), vaid funktsionaalselt. Seetõttu nägi relvajõudude jaotus relvajõuliikideks välja alljärgnev:

- maaväed (vn *Сухопутные войска*);
- merevägi (vn *Военно-морской флот*);
- õhujõud (vn *Военно-воздушные силы*);
- õhukaitseväed (vn *Войска противовоздушной обороны*);
- strateegilised raketiväed (vn *Ракетные войска стратегического назначения*).

¹⁴⁰ *Военный энциклопедический словарь* (edaspidi ВЭС) (Москва, 1984), 446.

Relvajõuliigid (vn *вид вооружённых сил*) jagunesid omakorda väeliikideks (vn *род войск*), õhujõudude ja mereväe puhul jõuliikideks (vastavalt *род авиации* ja *род сил*). Siit nähtub NSV Liidu relvajõudude organisatsioonilise struktuuri teine erinevus lääneriikide relvajõudude (sh Eesti kaitseväge) struktuuriga võrreldes, milliste puhul on relvajõud jaotatud väeliikideks ning need omakorda relvaliidideks.

Lisaks relvajõuliikidele olid oma formeeringud ka kümnekonnal väeliigil (nt (nt autovägi, insenervägi, raudteeväed jne), mis allusid paarikümnele kaitseministeeriumi struktuuriüksusele (pea- ja keskvalitsused, valitsused jne). Need allusid erialaselt oma vastavale keskorganile, operatiivselt aga kohalikule relvajõuliigi või territoriaalsele juhtorganile. Näiteks allusid kõik kaitseministeeriumi ehitusväeosad erialaselt kaitseministri asetäitjale ehituse ja vägede paigutamise alal, kellel oli nende juhtimiseks mitu eriehituse peavalitsust jt organeid, kuid oma igapäevategevuses allusid nad vastavate sõjaväeringkondade, laevastike, armeede jne juhtkondadele nende ehitusorganite (ehitusvalitsused, töödejuhatajavalitsused jms) kaudu.¹⁴¹

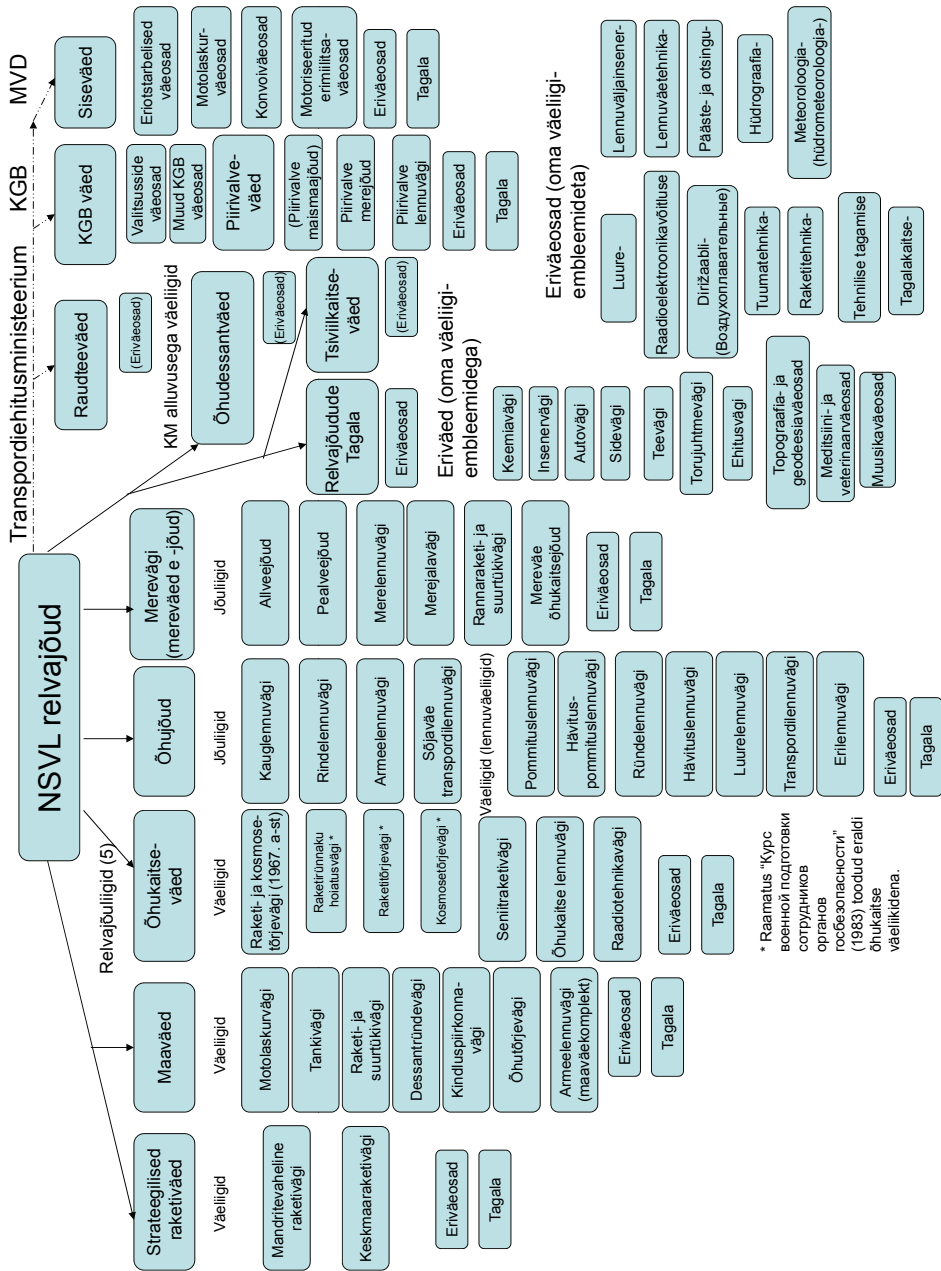
Lisaks kaitseministeeriumile olid väeosad ka siseministeeriumil ja Riikliku Julgeoleku Komiteel (KGB – vn *Комитет Государственной Безопасности*, КГБ), samuti veel paarikümnel ametkonnal. Neist esimese alluvuses olid siseväed (kinnipidamisasutuste valvamine ja vangide konvoeerimine, avaliku korra kaitse), sõjaväestatud tuletõrje ning miilitsapataljonid. KGB üksused hõlmasid piirivalvet, Kremli jm tähtsamate riiklike objektide valvet ning luure- ja valitsussideväeosi.

Joonisel 1 on kujutatud NSV Liidu relvajõudude organisatsioonilist struktuuri.¹⁴² Nii joonisel kui ka edaspidi on relvajõuliikide ja väeliikide/jõuliikide nimetusi kasutatud nõukogude perioodi eestikeelses erialases kirjanduses tarvitatud originaalkujul,¹⁴³ mugandusi on tehtud vaid mereväe osas (st loobutud termini „sõjamerelaevastik“ kasutamisest).

¹⁴¹ ВЭС, 255, 230.

¹⁴² Joonise koostamisel on allikatena kasutatud *Курс военной подготовки сотрудников органов госбезопасности. Высшая ордена Октябрьской Революции Краснознаменная школа КГБ СССР имени Ф. Э. Дзержинского* (Москва, 1983); Феськов, Калашников, Голиков, Слугин, *Вооружённые Силы СССР после Второй мировой войны; Железнодорожные войска России, кн. 4: В период мирного строительства: 1945–1991*, <http://militera.lib.ru/h/zheleznodorozhnye_voyska_rossii/33.html> (30.04.2016); Suvorov, *Inside the Soviet Army*.

¹⁴³ Vt nt Enn Veskimägi, *Vene-eesti sõjanduse sõnaraamat*, toim. Vello Vare (Tallinn, 1986).

Joonis 1. NSV Liidu relvajõudude organisatsiooniline struktuur. Autor Jüri Pärn.

1. NSV LIIDU RELVAJÕUD JA EESTI NSV 1956–1991

1.1. „Kõik ühiskonnas toimuv peegeldub sõjaväes“

Sõjaväe ja tsiviilühiskonna suhteid Eesti NSV-s tuleb käsitleda paralleelselt teiste ühiskondlike ja riiklike protsessidega. Alapeatüki pealkirjas kasutatud kindralpolkovnik Grigori Krivošejevi nending¹⁴⁴ sõnastab tabavalt selle vahekorra olemust kogu käsitletava perioodi kohta: protsessid, mis leidsid aset ühiskonnas, kandusid üle relvajõududele, suhestumine NSV Liidu sõjaväega oli osaks suhestumisest Nõukogude režiimi kui sellisega.

Eesti NSV kuulus alates 1956. aastast koos Läti NSV, Leedu NSV ja Kaliningradi oblastiga Balti sõjaväeringkonda (enne seda Leningradi sõjaväeringkonda), ringkonna staap asus Riias.¹⁴⁵ Eestis olid esindatud kõik viis relvajõuliiki. Ebaoproportsionaalselt suur oli õhukaitsevõtte osakaal – seda seoses Eesti geograafilise asendiga NSV Liidu välispiiri nn esimesel kaitseliinil. Lisaks dislotseerusid siin KGB alluvusega piirivalveväed, siseministriumile allunud sisevägede üksused ning mitmele üleliidulisele ministriumile allunud ehitusväeosad.¹⁴⁶

Andmed Eestis paiknenud sõjaväelaste täpse hulga kohta puuduvad, kuid see oli periooditi väga varieeruv. Erinevatele meetodikatele tuginedes on arvestatud, et 1950. aastate alguses võis siin olla umbes 80 000 NSV Liidu sõjaväelast, 1980. aastate keskpaigaks oli see arv vähenenud ligikaudu 40 000-le ja NSV Liidu lagunemise ajal 1991. aasta detsembri lõpus oli Eestisse jäänud veel umbes 30 000 sõjaväelast.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Григорий Кривошеев, „Кто пытается сорвать весенний призыв“, *Красная звезда*, 08.06.1990, 2. Grigori Krivošejev on NSV Liidu ja Vene Föderatsiooni ohvitser (kindralpolkovnik) ning sõjaajaloolane.

¹⁴⁵ Sõjaväeringkond (SR) oli sõjaväeline administratiivüksus, mis hõlmas väeühendusi, -koondisi ja üksikväeosi, õppepolügoone, õppeasutusi ning sõjakomissariaate. SR-i peamisi ülesandeid oli ette valmistada üksusi kuni armee tasemeni ja kindlustada nende lahinguvõime vastavalt kaitseministeeriumi seatud normidele. Samuti kuulus SR-i pädevusse kutsealuste arvelevõtmise sõjakomissariaadi kaudu, mobilisatsiooni ja reservkogunemiste ettevalmistamine ja läbiviimine, tsiviilkaitse ning ajateenistusele eelneva väljaõppe korraldamine. Kokku oli NSV Liidu maismaaterritoorium jagatud kuueteistkümneks sõjaväeringkonnaks (1978. aasta seisuga, vt lisa 2). ВЭС, 142.

¹⁴⁶ Põhjalikuma ülevaate saamiseks Eesti NSV-s paiknenud NSV Liidu relvajõududest vt Jüri Pärn, Margus Hergauk, Mati Õun, *Võõrväed Eestis 20. sajandi lõpukümnendil* (Tallinn, 2006).

¹⁴⁷ Jüri Pärn, „Soviet Military Infrastructure And Its Formation In Estonia“, *The Estonian Green Belt*, ed. by Kalev Sepp (Tallinn, 2011), 17–38, siin 19. Väited, et 1980. aastate keskpaigas oli Eesti NSV-s 125 000 või enam sõjaväelast, on eksitavad. Paraku on Stockholmis paiknenud Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskuse (ingl *Relief Centre for Estonian Prisoners of Conscience in the USSR*) kaudu alguse saanud teave jõudnud teaduskasutusse, vt nt *Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud*, koost. ja toim. Anto Raukas (Tallinn, 2006), 45. 1990. aastate alguse meediast võib leida väiteid ka märksa suuremate sõjaväelaste arvu kohta, nt väitis Jüri Liim 1990. aasta jaanuaris, et „praegusi Maarjamaa anastajaid on 200 000. Neid on siin rohkem kui Põhjamaadel kokku. [...] Kui

Väitekirja ajalise alguspunktina defineeritud 1956. aasta oli oluline mitmes plaanis. Esmalt – ja uurimisvaldkonna seisukohalt peamisena – saadeti sel aastal laiali nn rahvusväeosad.¹⁴⁸ Nende olemasolu oli võimaldanud enamikul Eestist pärit kutsealustel läbida kohustuslik ajateenistus Eesti NSV-s. Samuti teenisid eestlastest ohvitserid kuni selle aastani peaausjalikult Eestis, kuna neile võimaldati sõjakooli lõpetamise järel suunamine koduvabariiki.¹⁴⁹

Siiani pole üheselt ja täpselt selge, miks rahvusväeosad 1956. aastal likvideeriti. Levinud põhjenduseks on Gruusia rahvusväeosa keeldumine nn Gruusia mässu mahasurumisest 1956. aastal Tbilisis.¹⁵⁰ Kuivõrd 1944. aastal NSV Liidu 1936. aasta konstitutsiooni lisatud liiduvabariikide sõjaväeformeringute klausel kehtis muutmatuna 1977. aastani (mil võeti vastu uus konstitutsioon), võib Balti ja Taga-Kaukaasia liiduvabariikide rahvusväeosade likvideerimist 1956. aastal juriidilisest aspektist pidada konstitutsioonivastaseks aktiks.

Nõukogudeaegset ametlikku käsitlust rahvusväeosade likvideerimise kohta väljendab 1977. aastal välja antud sõjandusentsüklopeedia: „1950. aastate keskpaigaks algas paljurahvuseliste Nõukogude relvajõudude elus uus ülesehitusetapp, mis oli tingitud sotsialistliku maailmasüsteemi moodustamisest, NSVL-i poliitilise ja majandusliku võimsuse edasisest tugevnemisest. Nõukogude ühiskond oli teinud uue suure sammu oma sotsiaal-poliitilises, majanduslikus ja

Nõukogude Liidus 100 elaniku kohta on 1 – siis Kalevite maal 10-ne kohta 1 täagimees.”, vt Jüri Liim, „Okupatsiooniarmed ja GENF-49“, *Nõmme Kodanik*, 2 (1990), 8.

¹⁴⁸ Teise maailmasõja lõpusirgel, mil enamik rahvusväeosi oli lahingutegevuse efektiivistamiseks juba moodustatud, sõjas räsida saanud, ümber formeeritud jne, toimus tähelepanuväärne sündmus, mida võib tinglikult nimetada rahvusväeosade „taassünniks“ NSV Liidus. Nimelt võeti 1. veebruaril 1944. aastal vastu seadus „Liiduvabariikide sõjaväeformeringute loomisest ja seoses sellega Kaitse Rahvakomissariaadi muutmise kohta liidulisest rahvakomissariaadist liidulis-vabariiklikuks”. Siiski polnud enam tegu rahvusväeosadega, nagu see oli deklareeritud sõja algupoolel formeeritute puhul, vaid liiduvabariikide sõjaväeformeringutega. Sellegipoolest nimetati neid mitteametlikult ja propagandategevuses edasi rahvusväeosadeks ja suuremal osal nende eksisteerimise ajast oli neis põhirahvuste ülekaal. Nikolai Kirsanov märgib, et nähtavasti polnudki seaduse vastuvõtmise eesmärk „luua liiduvabariikide sõjaväeformeringuid”, vaid välispoliitilise tulemuse saavutamine – lülitada tulevase Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni koosseisu kõik 16 liiduvabariiki. Sellise ettepaneku tegi Stalin NSV Liidu, Ameerika Ühendriikide ja Suurbritannia esindajate konverentsil Dumbarton Oaksis 28. augustil 1944. aastal, kuid see kutsus esile Roosevelti negatiivse reaktsiooni ning ÜRO-sse võeti eraldiseisvate liikmetena vaid Ukraina NSV ja Valgevene NSV, vt *Десятая сессия Верховного Совета СССР. 28 января–1 февраля 1944 г.: Стеногр. отчет. Изд. Верховного Совета СССР* (Moskva, 1944), 326; Николай Кирсанов, Сергей Дробязко, „Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта“, *Отечественная история*, 6 (2001), 60–75.

¹⁴⁹ Rein Värk, *Personalitöö Kaitsejõudude Peastaabi algaastatel: meenutusi Eesti Kaitsejõudude taasloomisest*, käsikirja (Saku, 2009), 1.

¹⁵⁰ NSV Liidu liidriks tõusnud Nikita Hruštšov pidas NLKP 20. kongressi kinnisel istungil ettekande „Isikukultusest ja selle tagajärgedest“, milline paljastas Stalini kuriteod. Gruusias võeti Stalini hukkamõistu rahvusliku alandusena keskviimu poolt ning see põhjustas rahvademonestratsioone Goris, Batumis, Suhhumis ja kõige laiaulatuslikumalt riigi pealinnas Tbilisis; meelevalduste mahasurumiseks kasutati sõjaväeüksusi, vt William Taubman, *Hruštšov ja tema aeg* (Tallinn, 2006).

kultuurilises arengus. Toimunud oli kõigi riigi rahvuste ja rahvaste edasine lähenemine. Nendes tingimustes langes ära vajadus rahvuslike formeeringute järele liidu- ja autonoomsetes vabariikides. Olemasolnud vabariiklikud väekoondised ja -osad saadeti laiali, aga nende isikkoosseis valgus (e. ühines) Nõuk. Armees ja SML [sõjamerelaevastiku] paljurahvuselistele sõjaväeformeeringute ridadesse.¹⁵¹ Tsitaat annab hästi edasi tollal kehtinud ühiskondlik-poliitilisi suundumisi, olles mõnevõrra leebemas sõnastuses kui 1956. aastast pärinev Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee Poliitbüroo (NLKP KK PB) salajane otsus, milles rahvuslike väekoondiste likvideerimise põhjustena nimetati rahvuslikku isoleeritust, internatsionaalse kasvatustöö efektiivsuse vähenemist, ohvitseride teenistuskäigus tekkinud kaadrite „üleküpsemist” jms.¹⁵²

Oma selgituse rahvusväeosade laialisaatmisele annab aastatel 1955–1958 ajateenijana esmalt Eesti NSV-s ning pärast rahvusväeosade laialisaatmist Nemanis (sks Ragnit, tollal Kaliningradi oblastis, 1945. aastani Ida-Preisimaal) teeninud Ahto Pärn: „Jõudis kätte 1956. a suvi ja ühel päeval kamandati meid polgu klubisse. Seal esines kindral Filippov Balti sõjaväeringkonnast, ta luges meile ette ministri käskkirja. Kõik rahvusdiviisid ligvideeritakse, Eesti, Läti, Leedu, Armeenija ja Gruusija ja Azerbaidsaani oma. Seda põhjendati, et sõja korral peab olema armees ainult üks keel ja kõik.”¹⁵³ Keeleküsimust, st vene keele kui komandokeele kehtestamise vajadust, on põhjalikumalt käsitletud alapeatükis 2.2.3.

Rahvusväeosade laialisaatmise kõrval tuleb lokaalse kontekstina silmas pidada Eesti NSV siseolusid. Olaf Mertelsmann on leidnud, et 1956. aastat tuleb käsitleda kui pöördepunkti Eesti NSV ajaloos, mil ühiskond hakkas üldjoontes Nõukogude süsteemiga kohanema ja valitsev seisukoht liikus vaikivast leppimatuses pragmaatilise koostööle.¹⁵⁴ Mertelsmanni hinnangul muutus Eesti NSV koos teiste Balti liiduvabariikidega 1950. aastate lõpuks Nõukogude Liidu mudelvabariigiks.¹⁵⁵

Järkjärgulise kohanemise tingisid mitmesugused paralleelselt toimuvad protsessid ühiskonnas. Tõnu Tannberg on oluliste teguritena nimetanud Jossif Stalini surmale järgnenud destalineerimise õhkkonda ning sellest lähtuvat vangide vabastamist ja väljasaadetute naasmist kodumaale.¹⁵⁶ Märgata võis ka

¹⁵¹ CBЭ, т. 5, 553.

¹⁵² Viidatud Vare, *Jälgi tallatud radadelt I*, 260–261.

¹⁵³ Ahto Pärn, *Minu teenistus Nõukogude sõdurina*, käsikiri (Tallinn, 2013), 11. Feliks Männikov on mälestustes märkinud: „Rahvusdiviisi väeosade reakoosseisul oli suhtlemiskeeleks kohalik keel. Ohvitseridelt nõuti ka venekeele oskust.“, vt Feliks Männikov, *Eesti Rahvusdiviis 1951–1956*, käsikiri (Tallinn, 2012), 6.

¹⁵⁴ Olaf Mertelsmann, „1956 – A Turning Point in the History of the Estonian SSR?“, *Everyday Life in Stalinist Estonia*, 159–163, siin 160–161.

¹⁵⁵ Olaf Mertelsmann, „Resistance and Accommodation in Postwar Estonia“, *Everyday Life in Stalinist Estonia*, 67–85, siin 81.

¹⁵⁶ *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, 3.

majandusnäitajate ning inimeste elatusjärje paranemist.¹⁵⁷ Peeter Kaasiku sõnul asendus „rahvuslik depressioon teatava optimismiga“ ning „tasapisi konstrueeriti endale nõukogude eestlase identiteet“.¹⁵⁸

Oluline roll meeolude muutumisel oli asjaolul, et pärast Ungari ülestõusu mahasurumist 1956. aastal kadus lootus, et lääneriigid võiksid Eesti ja laiemalt Ida-Euroopa Nõukogude okupatsioonist vabastada. Kui seni oli lääne raadiojaamu kuulates peetud võimalikuks „valge laeva“ saabumist, siis nagu Hiljar Tammela on näidanud, kadus taolistelt kuulujuttudelt tõsiseltvõetavus ja reaalne sisu.¹⁵⁹ Dissidentlus ja passiivne vastupanu andsid endast küll märku, iseäranis pärast venestuskampaaniaid 1970. aastatel,¹⁶⁰ ent kehtiv režiim ei tunneta seda ohuna.¹⁶¹

Märgid olukorraga leppimisest ilmsid ka suhtumises NSV Liidu relvajõududesse. Kui vahetult Teisele maailmasõjale järgnenud aastatel tekitasid tsiviilelanikkonnale palju meelehärmi sõjaväelaste kuriteod – mõrvad, vägistamised, süütamised ja röövimised –, siis 1950. aastate lõpuks olid vastavad kartused vähenenud.¹⁶² Teatud ulatuses probleemid loomulikult kestsid.

¹⁵⁷ Olaf Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland. Von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg, 2006), 135–164.

¹⁵⁸ Peeter Kaasik, „Meeleolu on positiivne, kuid...“ : avalikust arvamusest Nõukogude Eestis partei ja julgeoleku meelsusaruannete põhjal“ II, *Tuna*, 1 (2015), 51–70, siin 51. Vt ka: Mart Kalm, „Saunapidu suvilas. Nõukogude eestlased Soome järgi läant mängimas“, *Kohandumise märgid*, koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann (Tallinn, 2002), 161–177.

¹⁵⁹ Hiljar Tammela, „Waiting for the White Ship“, *The Baltic States under Stalinist Rule*, 189–208.

¹⁶⁰ NLKP KK peasekretär Leonid Brežnevi esitas 1971. aasta kevadel NLKP 24. kongressil idee uuest ajaloolisest inimühendusest – nõukogude rahvast –, tõstes sealjuures esile vene rahva ajaloolist rolli ja vene keelt kui rahvustevahelist kommunikatsioonivahendit. Vene keele pealesurumine juriidiliseks aluseks sai 1978. aasta oktoobris NSV Liidu Ministrite Nõukogu salajane määrus „Meetmetest vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides“, millele liiduvabariigi tasandil järgnes 1978. aasta detsembris EKP KK büroo salajane otsus „Vene keele omandamise ja õpetamise edasisest täiustamisest“, mis omistas vene keelele iseäranis suure ideoloogilis-poliitilise tähenduse. Avalikus ruumis muutus vene keel eelistatuks, väitekirjade esitamiseks pidid need olema vormistatud venekeelsetena, vene keele õpetamine seati sisse isegi lasteaeades ja üldhariduskoolide I klassis, tugevnes tsensuur. Protestina venestuspoliitika vastu aktiveerus dissidentlik liikumine, esines kooliõpilaste väljaastumisi ning 40 haritlast pöördusid avalikkuse poole oma poliitilise avaldusega (nn 40 kiri). Vt lähemalt: *24-й съезд КПСС (30 марта–9 апреля 1971 года): Стенографический отчет*, т. 1 (Москва, 1971); Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Kohane mine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987* (Tallinn, 2007); Sirje Kiin, Rein Ruutsoo, Andres Tarand, *40 kirja lugu* (Tallinn, 1990).

¹⁶¹ Mertelsmann, „Resistance and Accommodation in Postwar Estonia“, 81.

¹⁶² Peeter Kaasik, „Nõukogude sõjaväelaste sooritatud kriminaalkuritegudest Eestis aastatel 1944–1946“, *Tuna*, 3 (2013), 50–65; Tiit Noormets, „Pagunitega kurjategijad. Nõukogude sõjaväelaste kriminaalkuritegevus Eestis sõjajärgsetel aastatel“, *Tuna*, 1 (2005), 93–100. Tõsisem inimohvritega lõppenud konflikt käsitletaval perioodil oli nn Letipea veresaun: 8. augustil 1976. aastal puhkes tüli Lääne-Viru maakonnas Letipea puhkekompleksi puhkavate tööliste ja joobes piirivalvurite vahel. Üks piirivalvuritest avas tule, tappes kuus vabariiklikust gaasitöötajate kokkutulekust osavõtnud isikut ning haavates 18. Seejärel

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (EKP KK) I sekretäri Johannes (Ivan) Käbini 1956. aasta aprillist pärinevast raportist nähtus, et „oma huligaanse käitumisega mõned sõjaväelased paraku siiski „solvavad kohalike elanike rahvuslikke tundeid“¹⁶³ ning et „sõjaväelased suhtuvad üleolekuga rahvuslikku kultuuri ja keelde, korraldavad purjuspäi lööminguid avalikes kohtades, käituvad taktitult tüdrukute ja naistega, skandaalitsevad turul ja kauplustes jne.“¹⁶⁴ Parteijuht pani ette kasvatustöö parandamist nii väeosades kui kohalikul tasandil.¹⁶⁵

Relvajõudude kohaloluga leppimisele aitasid kaasa ka pragmaatilised kaalutlused. Eesti NSV Ministrite Nõukogu (MN) fondis säilitatav ametlik kirjavahetus ja asjaosaliste mälestused viitavad koostööle riigi/kohaliku tasandi tsiviilorganite ning sõjaväeesindajate vahel: väeosadele eraldati ehitusmaterjale ja varustati neid toiduainetega, vastutasuks komandeeriti ajateenijaid saagikoristustele ning rakendati tsiviilehitustöödel. Kalle Viin, Kõrgessaare kolhoosi esimees aastatel 1980–93, meenutab: „Koostöö piirivalvega oli normaalne. Vajadusel saime piirivalvureid appi heinale, kivikoristusele ja kartulivõtule.“¹⁶⁶ Ametlikud aruanded maalivad koostööst iseäranis ilusa pildi: „Rajoonis toimuvate tähtpäevade [...] ettevalmistamisest ja läbiviimisest võtavad aktiivselt osa väeosad oma tehnika, orkestrite ja koosseisudega. Suurenenud on sidemed sõjaväeosadega ja majandite ning ettevõtete vahel.“¹⁶⁷

Olulisel kohal NSV Liidu relvajõudude ja kohaliku elanikkonna suhetes oli ka esimese roll tööandjana sõjaväe ja sõjatööstuse vajaduste rahuldamiseks sisse seatud tehastes, ehitusorganisatsioonides jms. Sellistest tehastest suurim oli Dvigatel Tallinnas Ülemistel, mis valmistas mitmesuguseid seadmeid ja mehhanisme NSV Liidu aatomi-, kosmose- ja keemiatööstusele. 1980. aastail andis Dvigatel tööd hinnanguliselt kuni 6000 tsivilistile. Teine, pisut väiksem tehas, asus Tallinnas Tondil ja kandis nime Hans Pöögelmanni nimeline Elektrotehnikatehas. Seal toodeti mitmesuguseid pooljuhte, mikroskeeme jms. Lisaks Dvigatelile ja Pöögelmanni tehasele oli Tallinnas ka kolm suurt laevaremonditehast, mis töötasid suuresti Balti laevastiku heaks. Tallinnast

haavas ta surmavalt teda takistama asunud kaasteenistajat ning sooritas lõpuks enesetapu. Vt EKP Rakvere RK II sekretäri M. Sistoki õiend „Traagilisest õnnetusjuhtumist Rakvere rajoonis Letipeal“ EKP KK I sekretäri Ivan Käbinile, 09.08.1976: RA ERAF.2620.73.16. L 7–10.

¹⁶³ Ivan Käbini informatsioon NLKP KK-le, 26.04.1956: RA ERAF.1.163.2. L 2–6. Viidatud: Tõnu Tannberg, „1956. aasta Baltikumis Moskvast vaadatuna“, *Tuna*, 3 (2006), 56–71, siin 63.

¹⁶⁴ Tannberg, „1956. aasta Baltikumis Moskvast vaadatuna“, 64.

¹⁶⁵ Samas.

¹⁶⁶ „Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992“, *Hiiumaa Militaarajalooselts*, <<http://www.mil.hiiumaa.ee/pv/>> (02.04.2016).

¹⁶⁷ EKP Rakvere RK II sekretäri M. Sistoki informatsioon „EKP KK büroo otsuse „Noorte ettevalmistamise olukorrast ja selle parandamise abinõudest teenistuseks Nõukogude Armees“ täitmisest Rakvere rajoonis“ EKP KK I sekretäri Ivan Käbinile, 30.06.1976: RA ERAF.2620.73.16. L 4–6, siin 5.

väljaspool olid militaarse kallakuga suurettevõteteks Sillamäel asunud keemia- ja metallurgiaettevõtte ning aparaadiehitustehas Baltijets Narvas.¹⁶⁸

Loomulikult õhutas elanikkonna positiivseid suhteid relvajõududega riiklik propaganda. Formaalselt vabatahtlikus, ent sisuliselt kohustuslikus korras tuli osa võtta mitmesugustest relvajõududele pühendatud tähtpäevadest. Võidupühal (ametlikult: Nõukogude rahva poolt Suures Isamaasõjas aastail 1941–1945 saavutatud võidu püha) 9. mail peeti relvajõudude paraade NSV Liidu suuremates linnades ning toimusid kohustuslikud külastused sõjamälestusmärkide juurde. 23. veebruaril tähistati Nõukogude armee ja sõjalaevastiku päeva (mitteametlikult tuntud kui meestepäev). Lisaks tähistati piirivalvurite päeva, tankistide päeva, õhujõudude päeva jne.¹⁶⁹ Vormikandjate suur hulk avalikus ruumis paistis silma ja oli muutunud igapäevaseks. Dimitri Simes on NSV Liitu külastanud välismaalaste hämmingu, kes kokkusid nähes tänavapildis sedavõrd palju sõjaväelasi, võtnud kokku sedastusega: „Kogu riik meenutab suurt sõjaväelaagrit, rahvastik suhtub sõjaväe laialdasse ja alalisse kohalolekusse kui tava-pärasesse olukorda.“¹⁷⁰

Kiidusõnadest relvajõudude aadressil oli tiine ka tollane meedia. 1960. aasta Rahva Hääli kiitis relvajõudude sulandumist ja head vastuvõttu ühiskonna poolt: „Meie paljurahvuslikus sotsialistlikus riigis moodustavad rahvas ja armee ühtse terviku. [...] Balti sõjaväeringkonna väed paiknevad ka Balti nõukogude sotsialistlike vabariikide – Eesti, Läti ja Leedu territooriumil. [...] Sõjaväeringkonna väeosade ja allüksuste isikulise koosseisu ning kohaliku elanikkonna vahel püsivad kõige sõbralikumad suhted ja tihedad sidemed.“¹⁷¹ Sidumaks anonüümseid NSV Liidu relvajõude kohaliku elanikkonnaga, kasutati sõjaväes teenivaid eestlasi positiivse näitena: „1968. aasta sügisel saadeti Pärnu Sõjakomisariaadist Nõukogude armeesse aega teenima teiste hulgas kaks noormeest – Oskar Künnapas ja Ahti Ainjärvi. [...] Nüüd on poolteist aastat teenistusaega juba seljataga. Väeosa juhtkond ütleb poiste kohta ainult kiidusõnu. Neist mõlemast on saanud lahingulise ja poliitväljaõppe eesrindlased.“¹⁷²

¹⁶⁸ Tehaste komplekteerimisest kohaliku ja sissetoodava tööjõuga vt lähemalt RA ERA.R-1.23.48.

¹⁶⁹ Robert Wesson, „The Military in Soviet Society“, *The Russian Review*, 2 (1971), 139–145, siin 142–143.

¹⁷⁰ Simes, „The Military and Militarism“, 123–143, siin 138.

¹⁷¹ V. Djomin, „Tugevneb armee ja rahva sõprus“, *Rahva Hääli*, 23.02.1960, 2.

¹⁷² H. Ruut, „Teenin Nõukogude Liitu!“, *Rahva Hääli*, 22.02.1970, 2.

Foto 2. Plakat „Au rahvaste sõpruse armeele – meie saavutuste kindlale kaitsjale!“ 1972. aastast. Enno Tammeri kogu.

Juhised, kuidas relvajõududega seotud teemasid – iseäranis noorema põlvkonna mõjutamist silmas pidades – käsitleda, andis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium (ÜNP). 1972. aasta juunist pärineva presiidiumi otsuse „Noorte sõjalis-patriootilise kasvatamise olukorra kohta vabariigis“ kohaselt tuli Eesti NSV Kultuuriministeriumil ja Eesti NSV MN Riiklikul Kirjastuskomiteel koos Eesti NSV loominguiliste liitudega senisest enam pöörata tähelepanu nõukogude patriotismi kajastamisele kirjanduses ja kunstiloomingus ning avaldada rohkem teoseid ja artikleid kaasaja noorte kangelastegudest. Eesti NSV MN Riikliku Televisiooni ja Raadio Komitee ülesandeks sai noortele mõeldud saadete kasvatava mõju suurendamine; noorte- ja lastesaadetes tuli ilmekalt kajastada „kodumaakaitsjaid“. Eesti NSV ühingut „Teadus“ kohustati aga tõhustama loengulist tööd noorsoo hulgas, iseäranis nõukogude patriotismi, NSV Liidu rahvaste sõpruse, proletaarse internatsionalismi ning NSV Liidu sise- ja välispoliitika teemadel.¹⁷³ Arvestades, et propagandamasin töötas kõigis liidu-

¹⁷³ Eesti NSV ÜN Presiidiumi otsus „Noorte sõjalis-patriootilise kasvatamise olukorra kohta vabariigis“, 30.06.1972: RA ERA.R-3.3.8819. L 1–5, siin 5. Otsuse aluseks oli ÜN noorsoo-komisjoni vastav õiend, kus märgiti: „Ajakirjanduse, raadio ja televisiooni, raamatute, filmide, teatrietenduste, revolutsiooni- ja sõjaveteranide meenutuste kaudu püütakse sõjalis-patriootilises kasvatustöös jõuda iga vabariigi nooreni. Eesmärgiks on kasvatada igas nõukogude inimeses piiritut armastust oma kodumaa vastu, valmisolekut tema kaitseks.“ Edu oli komisjoni

vabariikides, tuleb nõustuda Nõukogude kinokunsti ja proosat analüüsinud Timothy Coltoni järeldusega, et Suure Isamaasõja temaatika ja sellega seonduvalt sõjaväe igakülgne heroiseerimine oli telerežissööride ja kirjanike üheks lemmikallikaks, mida iseäranis Brežnevi-aegne juhtkond selgelt toetas.¹⁷⁴ NSV Liidu relvajõudude glorifitseerimine muutus riikliku narratiivi üheks alustalaks, omandades aja jooksul tsiviilreligiooni iseloomu.¹⁷⁵

Relvajõudude maine kõrgajast ja prestiižist 1960.–70. aastatel annavad tunnistust ka mitmed perioodi kirjeldavad memuaarid.¹⁷⁶ Pihkva oblastis mereleenuvæes teeninud Mati Iila kirjelduse kohaselt olid kord aastas Eesti NSV-s toimunud välilaagrid talle meeltemööda, sest tõusis tema kui isiku tähtsus, samuti väärtustati ohvitseri elukutset: „Uhke oli olla ka Mustla ainukeses õllebaaris, kui sai noka lahti teha ja maakeeles vestlusse astuda. Kõik traktoristid, kombainerid ja autojuhid tahtsid välja teha, pärida, mis värk seal lennuvæes on, või oma sõjaväeteenistusest jutustada.“¹⁷⁷

Iila oskab relvajõudude kõrgaja olusid ja suhtumisi hinnata, sest omab võrdlust muutunud keskkonnaga 1980. aastatest, mil teenis Tallinna merevæebaasi staabis: „Staabielus tuli üsna huvitav periood [pärast 24.02.1989, mil Pika Hermannini torni heisati taas sini-must-valge lipp], ohvitserid tunnetasid, et kohalik rahvas vaatab nende peale üha rohkem kõõrdi, nad olid ju okupandid.“¹⁷⁸ Samal ajal Lätis aega teeninud nooremseersant T.P. kiri kodustele annab edasi sarnaseid meeolusid Riias: „Eile lehvitsid Riias igal pool Läti vabariigi lipud [...] Linnas toimusid miitingud. Ohvitserid omavahel rääkisid, et täna ei julge vormis tänavale minnagi.“¹⁷⁹

hinnangul saavutatud televisiooneetri kasutamisel, kus lisaks kesktelevisiooni propagandasaaatele „Teenin Nõukogude Liitu!“ olid „laialdase populaarsuse saavutanud televisiooni saatesarjale „Täna 25 aastat tagasi“ järgnenud uued sisukad sarjad „Kas mäletad...“ ja mitmed teised.“ Küideti ka proosakirjandust: „Viimasel ajal on ilmunud palju eestikeelseid sõjamemuare nõukogude rahva võitlusest Suures Isamaasõjas, Eesti Laskurkorpuses, lahingutest Eesti NSV pinnal, kahe aasta (1970–71) jooksul kokku 55 erinimetust üldtiraažiga üle 517 000 eksemplari“, ent kokkuvõttes soovitati propagandatööd veelgi tõhustada. Eesti NSV Ülemnõukogu noorsookomisjoni õiend „Noorte sõjalis-patriootilise kasvatamise olukorrast Eesti NSV-s“, 07.06.1972: RA ERA.R-3.3.8819. L 19–27, siin 19.

¹⁷⁴ Timothy Colton, „The Impact of the Military on Soviet Society“, *The Soviet Policy in the Modern Era*, ed. by Erik Hoffmann, Robbin Laird (Hawthorne, 1984), 393–412; Timothy Colton, *Commissars, Commanders and Civilian Authority* (Cambridge, 1979), 213. Vt ka Goure, *The Military Indoctrination of Soviet Youth*. Venelaste (seega mitte kõigi NSV Liidu kodanike) lugemisharjumusi uurinud Klaus Mehnert märkis 1983. aastal avaldatud uurimuses, et kahest tosinast kõige populaarsemast kirjanikust viit tunnustati just nende sõjamaanide eest ning kaheksa pöörasid oma kirjatöodes suurt tähelepanu sõjatemaatikale, vt Klaus Mehnert, *The Russians and Their Favourite Books* (Stanford, 1983), 220–225.

¹⁷⁵ Mari Laaniste, „Sõjakaadrite sobitamine isamaa ekraanidele. Sõda taasiseseisvumisjärgses eesti mängufilmis“, *Studia humaniora Estonica*, 12 (15) (2015), 120–134, siin 120.

¹⁷⁶ Vt nt: Vaino, *Raketigarnison, I ja II; Vare, Jälgi tallatud raadadelt, I ja II*.

¹⁷⁷ Iila, *Aviaator*, 166.

¹⁷⁸ Samas, 416.

¹⁷⁹ T.P., snd 1969, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Läti NSV-s maavägedes, nooremseersant. Kiri kodustele, 26.02.1989.

Endiste NSV Liidu relvajõudude ajateenijate ja ohvitseride teenistuskogemust uurinud Samuel Wimbushi ja Alex Alexievi järelendus kinnitab muutunud olukorda – Balti sõjaväeringkonnas teeninud mõõnsid, et sõjaväelastesse hakati põliselanikkonna poolt üha sagedamini suhtuma seni varjatud umbusu ja pahameelega.¹⁸⁰ Susan Clark on kirjeldanud siin dislotseerunud relvajõudude kuvandit kui okupatsiooniar mee kuvandit,¹⁸¹ mis järjepidevalt süvenes. Andres Seene meenutuse kohaselt: „Seal [Tartu Sõjakomissariaadis] võttis meid vastu üks venelasest polkovnik, kes avaldas siirast mõistmatust, millisest okupatsioonist me räägime – ja okupant, võ okupantõ, mõ okupantõ, kto okupant?!”¹⁸² Vastavasisulised küsimused tekkisid ka eesti-vene segaperekondades.¹⁸³

Sõjaväe prestiiži languse lätted olid aga märksa varasemas perioodis: lisaks edutule sõjale Afganistanis ja sellega kaasnenud ohvritele,¹⁸⁴ avaldus see ka üha selgemini ilmnenu d üldises ühiskonna ja majanduse stagnatsioonis, mis muutus tuntavaks eriti 1980. aastate alguses, kui enamik NSV Liidu kodanikke, sh parteiliikmeid, olid lõpetanud uskumise ühiskonna jõudmisest kommunismi, mis omakorda tekitas sügava kriisi võimu tunnustamises.¹⁸⁵ Relvajõud olid veel ainsad, mis hoidsid NSV Liitu Ameerika Ühendriikide kõrval teise superriigina ning legitimeerisid NLKP ainuvõimu.¹⁸⁶ Ent relvajõudude lähedane suhe ainu- parteiga tähendas ka probleemide ülekandumist ja -kandmist neile.¹⁸⁷

Kõige paremini on ühiskonna teisenenud hoiak relvajõududesse märgatav tollases meediapildis, mis *glasnost*’i (вн *гласность* – avalikustamine) tingimustes lõi avaliku diskussiooni varem rangelt keelatud teemadel. Seetõttu oli

¹⁸⁰ Samuel Wimbush, Alex Alexiev, *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces* (Santa Monica, 1982), 46.

¹⁸¹ Susan Clark, *The Ethnic Factor in the New Soviet Union: The Future of the USSR’s Multinational Armed Forces* (Alexandria, 1991), 12, 21.

¹⁸² Kirjavahetus Andres Seenega, 14.01.2014.

¹⁸³ Uku Lember, „Temporal horizons in two generations of Russian–Estonian families during late socialism“, *Generations in Estonia: Contemporary Perspectives on Turbulent Times*, ed. by Raili Nugin, Anu Kannike, Maaris Raudsepp. *Approaches to Culture Theory* 5 (Tartu, 2016), 159–187, siin 172.

¹⁸⁴ Rodric Braithwaite, *Afgantsy. The Russians in Afghanistan 1979–89* (New York, 2011), 237–244. Vt ka: Mark Galeotti, *Afghanistan, the Soviet Union’s Last War* (London, 2001); Григорий Кривошеев, *Россия и СССР в войнах XX века* (Москва, 2001). Eesti NSV Sõjakomissariaadi andmetel osales Afganistani sõjas 1652 toonasest Eesti NSV-st teenistusse võetud kutsealust, reservväelast ja tegev sõjaväelast. Kokku langes 36 Eestist pärit meest, neist 16 eestlast. Külle Arjakas, „Afganistani sõjas hukkus 36 Eestist pärit meest“, *Eesti Päevaleht*, 11.02.2006.

¹⁸⁵ Robert Tucker, „Swollen state, spent society: Stalin’s legacy to Brezhnev’s Russia“, *Foreign Affairs*, 2 (1981), 414–435, siin 431–432.

¹⁸⁶ Stephen Fish, „Reform and Demilitarization in Soviet Society from Brezhnev to Gorbachev“, *Peace & Change*, 2 (1990), 150–172, siin 150, 154–155.

¹⁸⁷ NLKP ja relvajõudude tihedast seotusest vt: Roman Kolkowicz, *The Soviet Military and the Communist Party* (Princeton, 1967); Jonathan Adelmanm, *Communist Armies in Politics* (Boulder, 1982); Jeremy Azrael, *The Soviet Civilian Leadership and the Military High Command 1976–1985* (Santa Monica, 1987); Brian Taylor, „The Soviet Military and the Disintegration of the USSR“, *Journal of Cold War Studies*, 1 (2003), 17–66.

just meedia nii muutunud suhtumise katalüsaatoriks kui ka suunajaks. Kõnekaimateks ning avalikku arvamust enim kujundavateks olid kirjeldused sõjaväes noorsõdurite suhtes toimepandava vaimse ja füüsilise vägivalla osas (vt alapeatükk 2.2.4.).

Tollal aega teenivate sõdurite olukord oli tõepoolest äärmiselt keeruliseks muutunud. Eesti iseseisvustootlusi ei nähtud mitte vabaduspüüdlusena, vaid liitriigi ühtsuse lõhkumisena, millest annavad tunnistust mitmed toleaeegsed sõdurikirjad ja -pöördumised, nt kuue ajateenija ühispöördumine ajakirja Noorus toimetuse poole 1990. aasta jaanuaris: „Sellega, et meid siin [teenistuses Vene NFSV-s maavägede ehitusväeosas] fritsudeks [...] hüütakse, oleme juba harjunud, kuid ei saa harjuda sellega, et Eestis toimuvast saadakse siin väga valesti aru, kuna Moskva kandi ajalehed Eesti olukorrast eriti juttu ei tee ja elatakse rohkem kuuldustest. Olukord hakkab minema üsna pinevaks, kuna on ka siia jõudnud kuuldused, et eesti poisid enam sõjaväkke ei lähe, seepärast ka igavene vihkamine ja põlastus eestlaste vastu, meil [Eesti NSV-s] pidavat ju venelasi tapetama.“¹⁸⁸

NSV Liidu riigikaitset korraldanud kaitseministeerium reageeris liiduvabariikide iseseisvuspüüetele iseloomulikul viisil. Ühelt poolt kinnitati, et NSV Liidu relvajõud „korraldavad end ümber koos kogu ühiskonnaga“, ent samas tuletati meelde, et ei aktsepteerita „separatistlikke, natsionalistlikke ja ekstremistlikke ilminguid.“¹⁸⁹ Jõudemonstratsioonina viidi seoses Oktoobrirevolutsiooni 73. aastapäevaga liiduvabariikide pealinnades, sh Tallinnas, 1990. aasta novembris läbi sõjaväeparaadid, mis arvestades ÜN otsust „Eesti riiklikust staatusest“,¹⁹⁰ oli teravas vastuolus seadusandja tahtega.¹⁹¹ Vabaduse (tollal Võidu) väljakul toimunud paraad möödus suuremate vahejuhtumiteta ning jäi viimaseks NSV Liidu relvajõudude paraadiks Eesti pinnal. Pärast iseseisvuse taastamist 20. augustil 1991. aastal lahkusid endised Nõukogude relvajõud kolme aasta jooksul NSV Liidu õigusjärglase Vene Föderatsiooni

¹⁸⁸ Kuue ajateenija ühispöördumine ajakirja Noorus toimetuse poole, 14.01.1990: RA ERA. R-3.14.45. L 85–86. Sarnaseid pöördumisi oli mitmeid, vt alapeatükk 2.2.4. Sõjaväe ametlik väljaanne *Krasnaja Zvezda* kirjeldas, kuidas Baltikumis nõutakse avalikult NSV Liidu relvajõudude lahkumist, kutsealused ignoreerivad sõjakomissariaatide korraldusi, põletatakse sõjaväevorme ja kasutatakse vägivalda sõjaväelaste vastu. Vt nt: „Костер из... солдатского мундира“, *Красная Звезда*, 13.07.1989; А. Данилин, „О службе в двух измерениях“, *Красная Звезда*, 22.09.1989.

¹⁸⁹ Dmitri Jazov, „NSV Liidu kaitseministri käskkiri nr 55“, *Rahva Hääl*, 23.02.1990, 2.

¹⁹⁰ Eesti NSV Ülemnõukogu 30.03.1990 otsus „Eesti riiklikust staatusest“: Eesti NSV Ülemnõukogu, arvestades eesti rahva selgesti väljendatud tahet Eesti Vabariigi iseseisvuse ja seadusliku riigivõimu taastamiseks, tunnistab Eestis NSV Liidu riigivõimu ebaseaduslikkust selle kehtestamise momendist alates ja kuulutab välja Eesti Vabariigi taastamise. 07.08.1990 seadus „Eesti Vabariigi ja NSV Liidu suhete kohta“ märkis: „Tunnistada NSV Liidu relvajõudude viibimine Eesti Vabariigi territooriumil Eesti Vabariigi suveräänsust rikkuvaks ja rahvusvahelise õigusega vastuolus olevaks.“

¹⁹¹ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu pöördumine, 06.11.1990: RA ERA.R-3.3.15296. L 1.

territooriumile.¹⁹² Okupatsioonivägesid jäid meenutama reostatud militaarmaastik ning üle 10 000 Eestisse elama jäänud sõjaväepensionäri.¹⁹³

Eeltoodust nähtub, et nii nagu nõukogude aeg ei olnud üks ja ühtne tervik,¹⁹⁴ ei olnud seda ka suhtumine NSV Liidu relvajõududesse. Tulenevalt üldisest õhustikust ja ajastu vaimust oli see väga erinev võrreldes nt stalinismi perioodi 1960. aastate nn lootuseaastate või 1970. aastate „küpset sotsialismi“ sellele järgnenud stagnatsiooniperioodiga. 1980. aastate teises pooles avalikult väljendatud okupatsiooniar mee kuvand on jäänud püsima tänini. Erinevatel ajaperioodidel valitsenud suhtumiste eripäradega tuleb arvestada ka eestlastest ajateenijate ja ohvitseride teenistuskogemuse avamisel.

1.2. Sõjalis-hariduslik kompleks kui ettevalmistus tegevteenistuseks

NSV Liidu koolinoorte kontaktid sõjaväega algasid varasest lapsepõlvest. Formaalselt vabatahtlike noorteorganisatsioonide – oktoobrilapsed (7–10-aastased), pioneerid (10–14) ning kommunistlikud noored (14–28) – propaganda sulatas omavahel ühte kommunistliku kasvatuse ning mälestuspoliitika võidukast Teisest maailmasõjast. Alates 1960. aastatest organiseeriti õpilastele sõjalis-sportlikke mänge, nagu „Põuaväik“ (vn *Зарница*) ja „Kotkapoeg“ (vn *Орлёнок*), täita tuli üleliidulise kehakultuurikompleksi „Valmis tööks ja NSV Liidu kaitseks“ (VTK, vn *Готов к труду и обороне СССР*, ГТО) treeningprogrammi ning esmaabialast õppeplaani „Ole valmis sanitaarseks kaitseks“ (OVSK, vn *Будь готов к санитарной обороне*, БГСО). 1964. aastal seadsid EKP KK ja Eesti NSV MN eesmärgiks, et iga nooruk oleks enne ajateenistusse kutsumist võimeline täitma VTK norme ning omaks järku vähemalt ühel sõjalise rakendatavusega spordialal (nt laskmises, lennu- või langevarjuspordis jms).¹⁹⁵ Ühtlasi seati sisse rändauhind Punane Lipp linnale või rajoonile, kus saavutati kutsealuste ettevalmistamisel kõige paremad tulemused.¹⁹⁶

¹⁹² 27. jaanuaril 1992. aastal võttis Venemaa Föderatsioon endise NSV Liidu relvajõudude üksused oma jurisdiktsiooni alla. Eestis asunud väeosad lahkusid kahe aasta ja kaheksa kuu jooksul, 31. augustiks 1994, *de facto* jäi väikesearvuline Vene sõjaväelaste kontingent nn Paldiski tuumaobjekti valvama ja seda demonteerima. Objekt anti Eesti võimudele üle 26. septembril 1995. aastal. Vene vägede lahkumise kohta vt *Vene vägede lahkumine Eestist. Nii nad läksid!*, koost. Jaak Haud (Tallinn, 2015).

¹⁹³ Vt nt *Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine*, toim. Anto Raukas (Tallinn, 1999).

¹⁹⁴ Vt lähemalt Eve Annuk, „Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega?“, *Võim & kultuur*, koost. Arvo Krikmann, Sirje Olesk (Tartu, 2003), 13–39.

¹⁹⁵ EKP KK ja Eesti NSV MN määruse „Kutsealuste ja eelkutsealiste NSV Liidu relvajõududes teenimiseks ettevalmistamise edasise parandamise meetmetest“ projekt, 15.09.1964: RA ERA.R-1.5.668. L 129–134, siin 131, 133. Säilitatava dokumendi näol on tegemist määruse projektiga, mida on käsikirjaliselt parandanud, st ette valmistatud ametliku määruse sõnastust ja vormistust. Viimistletud määrust ei ole autorile teadaolevalt säilinud.

¹⁹⁶ Samas. Lk 134. Rändauhinna statuut vt RA ERA.R-1.5.668. L 135–138.

Eelkutsealiste väljaõppe läbiviimise kaasati Eestis dislotseerunud NSV Liidu relvajõudude väeosad, kus viidi läbi sõjalise algõpetuse teatud etappe ja poliitilist väljaõpet.¹⁹⁷ Eesti NSV haridusministri Elsa Gretškina kinnitusele oldi 1983. aastaks järjepidevalt tihendatud šeflussidele koolide pioneerimalevate, komsomoliorganisatsioonide ja sõjaväeosade vahel,¹⁹⁸ lisaks avati samal aastal mitmes keskkoolis sõjalise kallakuga 9. klass.¹⁹⁹ Ühiskondliku militariseerituse kandumine haridussüsteemi lubas William Odomit kirjeldada seda kui sõjalis-hariduslikku kompleksi (ingl *military-educational complex*).²⁰⁰

Lisaks lasus koolisüsteemil ülesanne õpetada tulevastele ajateenijatele ja ohvitseridele vene keelt – vene keel kui relvajõudude *lingua franca* pidi tagama käskudest-korraldustest arusaamise ja nende täitmise. Kuigi formaalselt oli vene keele õppimine eesti õppekeelega koolides kuni venestamislaineni 1970. aastate keskpaigas vabatahtlik, oli see sisuliselt kohustuslik ning surve vene keele õppimisele sedavõrd suur, et realselt polnud selle õppimisest võimalik loobuda.²⁰¹ 1982. aastal kirjutas EKP Lenini rajooni komitee instruktor Valve Spiridonov ajalehes Nõukogude Kool: „Meie rajoonis on välja kujunenud kindlad traditsioonid koostööks eesti ja vene õppekeelega koolide vahel. [...] Tähtsal kohal internatsionalistlikus kasvatuses on vene keele õpetamine. Tore on, kui kultuurihommikuid ja kohtumisõhtuid korraldatakse vene keeles.“²⁰²

Kuigi mitmesugused ametlikud aruanded viitasid eestlastest kutsealuste madalale vene keele oskusele („Vene keele puudulik oskus raskendab noormeeste teenistust Nõukogude armees ning nende astumist sõjakoolidesse“²⁰³ „ei võimalda neid [ajateenijaid] saata seersantide ja/või spetsialistide kursustele“²⁰⁴ „olulisel määral raskendab [ajateenijate] valikut õppe- ja režiimsetesse väeosadesse saatmiseks, rääkimata teenistusest väljaspool riigipiire“²⁰⁵ jne), siis aastakümnete jooksul saavutati siiski arvestatavat edu. Kui Balti sõjaväeringkonna ülema armeekindral Aleksandr Gorbatovi ülevaatest EKP KK-le 1956. aasta aprillist selgub, et Eesti NSV-st teenistusse võetuist ei osanud vene keelt üldse

¹⁹⁷ *Rahva Hääl*, 22.02.1970, 2.

¹⁹⁸ Eesti NSV haridusministri Elsa Gretškina kiri MN-le, 14.10.1983: RA ERA.R-1.5.1107. L 166–167.

¹⁹⁹ Fred Oper, „Õpilane ja kodumaa“, *Eesti Kommunist*, 11 (1983), 42.

²⁰⁰ William Odom, „The Militarization of Soviet Society“, *Problems of Communism*, 25 (1976), 34–51, siin 34.

²⁰¹ Eli Pilve, „Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt“, *Tuna*, 3 (2013), 82–100, siin 92. Helmut Paabo on oma mälestustes märkinud, et 1970. aastatel oli Otepää keskkoolis vene keel fakultatiivne, mistõttu ta seda koolis ei omandanudki. Helmut Paabo [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, 185–197, siin 187.

²⁰² Valve Spiridonov, „Kasvatustöös on tooniandjad kommunistid“, *Nõukogude kool*, 3 (1982), 5–7, siin 6.

²⁰³ Eesti NSV ÜN Presiidiumi otsus „Noorte sõjalis-patriootilise kasvatamise olukorra kohta vabariigis“, 30.06.1972: RA ERA.R-3.3.8819. L 1–5, siin 2.

²⁰⁴ Eesti NSV sõjakomissari Ivan Tuhkru infomaterjal EKP KK-le ja MN-le [märts 1973]: RA ERA.R-1.23.17. L 56–61, siin 58.

²⁰⁵ ELKNÜ KK esimese sekretäri Arno Allmanni infomaterjal Eesti NSV MN-le, 11.05.1987: RA ERAF.6477.49.51. L 1–5, siin 4.

või oskasid seda halvasti 927 ajateenijat²⁰⁶ (arvestades sel aastal ajateenistusse saadetute üldarvu (4783) on see 19,4%), siis 1961. aastaks valdas vähe või üldse mitte vene keelt 5,2% kutsealustest.²⁰⁷ Järgnevatel aastakümnetel jäigi vastav näitaja vahemikku 5–7%.²⁰⁸

Kõige olulisemateks sõjalis-haridusliku kompleksi osadeks olid kohustuslik sõjaline algõpetus koolides ning koolinoorte laialdane osavõtt ALMAVÜ sõjalise rakendatavusega kursustest.

1.2.1. Sõjaline algõpetus

Sõjaline algõpetus viidi NSV Liidu koolisüsteemi sisse 1939. aasta seadusega üldisest sõjaväekohustusest (ÜSKS). Seaduse kohaselt toimus sõjaline algõpetus 8.–10. klassis, kehtestatud oli ka sõjaline õpe kõrgkoolides.²⁰⁹

Pärast Teise maailmasõja lõppu alustati koheselt sõjalise algõpetuse sisseviimisega NSV Liidu „uute“ liiduvabariikide koolides. Eesti NSV-s koordineeris sõjalist algõpetust Eesti NSV Sõjakomissariaat (vt lähemalt alapeatükk 2.1.1.). Kiirustamise ja puuduliku eeltöö tõttu edenes see esialgu visalt. Andres Braidaks on Tartu üldhariduskoolide näitel märkinud, et segadust tekitasid nii sõjalise algõpetuse õpetajate ettevalmistamine kui ka nende tasustamine, samuti oli puudulik klasside sisseseade.²¹⁰ Probleemiks oli ka õpilaste passiivsus ja ebaregulaarne osavõtt sõjalise algõpetuse tundidest, mis tingis nende kesise edasijõudmise.²¹¹ Esines õppevahendite, sh relvade, vargusi. 1960. aastal kurtis tollane Eesti NSV haridusminister Ferdinand Eisen Eesti NSV MN esimehele Aleksei Müürisepale: „Viimasel ajal on toimunud sissemurdmised reasse keskkoolide õpperelvade ning laskemoona ja muu sõjalise varustuse ladudesse. Nii murti märtsikuu viimastel päevadel lahti Valga 1. Keskkooli relvaladu [...]“;

²⁰⁶ Balti sõjaväeringkonna ülema armeekindral Aleksandr Gorbatovi ülevaade EKP KK-le, 06.04.1956: RA ERA.R-1.16.139. L 39–40.

²⁰⁷ Balti sõjaväeringkonna juhataja kindralpolkovnik Jossif Gussakovski ülevaade Eesti NSV kutsealuste ettevalmistusest EKP KK esimesele sekretärile ja MN esimehele, 21.03.1961: RA ERA.R-1.5.577. L 77–78. Ülevaatest ei selgu, mil moel nii lühikese aja jooksul vene keele oskust hüppeliselt parandati ja võimalik, et tegu on nõukogude bürokraatiale omase andmete ilustamisega.

²⁰⁸ Eesti NSV sõjakomissari kindralmajor Roomet Kiudmaa infomaterjal MN esimehele Valter Klausonile, 31.01.1977: RA ERA.R-1.23.17. L 124–132, siin 127; ELKNÜ KK esimese sekretäri Arno Allmanni infomaterjal Eesti NSV MN-le, 11.05.1987: RA ERAF.6477.49.51. L 1–5.

²⁰⁹ ÜSKS 1939, § 75–77. Vt ka CBЭ, т. 2, 160. Eesti koolivõrk koosnes neljaklassilisest algkoolist, seitsmeklassilisest mittetäielikust keskkoolist ja 11-klassilisest keskkoolist. Lisaaasta (NSV Liidus kehtis 10-aastane keskharidus) oli võimaldatud vene keele õpetamise põhjendusel (lisaks Eestile ka Lätis, Leedus ja Gruusias). Vt lähemalt Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 76–86.

²¹⁰ Andres Braidaks, *Hariduselu juhtimine Tartus sõjajärgse stalinismi ajal*, magistritöö, juhendaja Anu Raudsepp (Tartu Ülikool, 2013), 17.

²¹¹ Vt nt Türi rajooni TSN TK esimehe A. Baranovi ettekanne MN-le, 02.03.1954: RA ERA.R-1.16.126. L 26.

3. mail murti lahti Tallinna 1. Keskkooli relvaladu [...]; 7. mail murti sisse Tallinna 22. Keskkooli relvalattu [...]; 22. mail toimus sissemurdmine Tallinna Kalandustehnikumi relvalattu.²¹² Et relvarööve oli juhtunud ka varem,²¹³ taotles haridusminister Eesti NSV MN-ilt igale keskkoolile valvuri ametikohta, selle võimaldamise kohta kindlad andmed puuduvad.²¹⁴

Siiski võib märgata sõjalise algõpetuse süsteemi järkjärgulist jõustumist. Minister Eisen võis 1961. aastal teatada, et sõjalist algõpet ja kehalist kasvatust viidi Eesti NSV-s läbi 141 keskkoolis, instruktoreid oli kokku 117, neist valdav enamus (93) ohvitserid. Õpilaste osavõtuprotsenti tundidest märgiti 98,8%-liseks ja nende õppeedukus olevat olnud hea.²¹⁵

Osaliselt oli ilustatud pilt tingitud asjaolust, et sõjalist algõpet ja kehalist ettevalmistust käsitleti koos sisuliselt ühe õppeainena. Viktor Kutepovi hinnangul nihkuski sõjaline väljaõpe 1960. aastate alguses tagaplaanile ning seoses relvajõudude üldise vähendamise ja demograafiliste muutustega kutsealuste kontingendis (vt alapeatükk 2.1.2.) otsustas NSV Liidu MN sõjalise algõpetuse koolides alates 1962. aasta jaanuarist sootuks lõpetada.²¹⁶

Sõjalise algõpetuse vajadus ilmnis uuesti 1960. aastate lõpus, mil aja-teenistuse kestust kõigis relvajõuliikides vähendati aasta võrra (vt alapeatükk 2.1.2.). Lühenenud teenistusaja kompenseerimiseks seati järk-järgult (1968–72) sisse 140-tunnine sõjaline algõpetus keskkoolides, seda kohustuslikus korras nii mees- kui naissoost õpilastele.²¹⁷ Juhul kui kutsealune oli pärast põhikooli lõpetamist suundunud tööle, pidi tööandja võimaldama sõjalise algõpetuse töökohal.²¹⁸

Sarnaselt eelmisele katsele, ei olnud ka tookord koolivõrk ega asutused sõjalise algõpetuse siseseviimiseks piisavalt ette valmistatud, mis viis mitmete probleemideni. Aastatel 1954–75 Eesti NSV sõjakomissarina teeninud kindralmajor Ivan Tuhkru ettekandest Eesti NSV MN esimehele Valter Klausonile

²¹² Haridusminister Ferdinand Eiseni infomaterjal MN-le, 15.07.1960: RA ERA.R-1.5.542. L 90–91.

²¹³ Näiteks varastati 1953. aastal Tartu 1. keskkooli sõjalise algõpetuse klassist relv ja peksti kooli kommunistlike noorte organisaatorit (komsorgi). Vt Breidaks, *Hariduselu juhtimine Tartus*, 32.

²¹⁴ Rahvusarhiivis on säilinud Eesti NSV MN esimehe A. Müürisepa vastavasisulise korralduse eelnõu, mis on dateerimata ja allkirjastatud (kinnitatud) vaid haridusminister Eiseni poolt: RA ERA.R-1.5.542. L 92.

²¹⁵ Haridusminister Ferdinand Eiseni ülevaade sõjalisest algõpetusest keskkoolides Eesti NSV MN-le, 10.08.1961: RA ERA.R-1.5.573. L 118–123, siin 119.

²¹⁶ Виктор Кутепов, „Начальная военная подготовка молодежи в общеобразовательных школах Западной Сибири (1968–1991 годы): опыт и проблемы“, *Вестник Челябинского государственного университета*, 30 (2010), 53–63, siin 55. Vastav määrus: Постановление Совета Министров СССР от 25 января 1962 г. N 93 „Об отмене допризывной военной подготовки учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений“.

²¹⁷ Sõjalise algõppe läbisid mees- ja naissoost õpilased sisuliselt võrdsetel alustel, viimaste väljaõppe põhirõhk oli meditsiiniteenistusel.

²¹⁸ ÜSKS 1967, § 13.

selgub, et paljudes koolides puudusid kohustuse kehtestamisel vajalikud ruumid ja õppevahendid, probleemiks oli sõjalise õppe õpetajate kõrge vanus ja puudulik kontakt õpilastega (viimast käsitleti küll piisava vene keele oskuseta õpilaste puudujäägina). Motivatsiooniprobleemina nähti ka palgaküsimust: endised kehalise kasvatus- ja füüsikaõpetajad, kes asusid sõjalist algõpetust läbi viima, teenisid 30–40 rubla vähem, vaatamata sellele, et nende koormus õppetundide mahus suurenes. Asutustes oli Tuhkru hinnangul olukord veelgi hullem, sest sõjaline algõpetus oli korraldatud halvasti või puudus üldse, õpet viidi läbi vaid formaalselt ja reaalne töö oli „äärmiselt ebapiisav“.²¹⁹ Tõstatatud probleemid sõjalise algõpetuse õpetajate aadressil olid iseenesest sisulised ja kommentaarid stiilis „Ainet andis ukraina päritolu endine hävituslendur, kel silm tihtilugu krillis“²²⁰ jäid neid saatma läbi aastakümnete.²²¹

1970. aastate aruanded maalivad sõjalise algõpetuse olukorrast mõnevõrra parema pildi. Sõjalise algõpetuse kabinete avati üha uutes koolides ja asutustes: 1972. aastal viidi algastme sõjalist algõpetust läbi 87 keskkoolis, 20 tehnikumis, 15 kutsekoolis ja 53 ettevõttes ning enamikul õppepunktidel oli olemas vajalik materaal-tehniline baas ning sisustatud õppeklassid.²²² Kvantitatiivsele poolele ei jõudnud aga kvalitatiivne järgi, puudujääke esines kaadri (st sõjalise algõpetuse õpetajaskonna) komplekteerimisel ning õppetöö metoodilisel ja organisatsioonilisel läbiviimisel.²²³ Olukorra parandamiseks võttis Eesti NSV ÜNP 30. juunil 1972. aastal vastu otsuse „Noorte sõjalis-patriootilise kasvatamise olukorra kohta vabariigis“, milles nenditi jätkuvaid puudusi ideoloogilises kasvatustöös ja vene keele õpetamises ning anti kõigile ministereiumidele ja ametiasutustele korraldus veelgi tõhustada senist kasvatustööd.²²⁴ Neli aastat hiljem oli tolleks hetkeks Eesti NSV sõjakomissariks tõusnud kindralmajor Roomet Kiudmaa rapordi kohaselt sõjaline algõpetus keskharidust pakkuvates õppeasutustes organiseeritud rahuldavalt ja vastavalt kehtestatud normidele.²²⁵

Asetades Eesti NSV näite üleliidulisse konteksti, nähtub, et sarnane olukord valitses ka mujal. NSV Liidu Rahvakontrolli Komitee esimehe Gennadi Voro-

²¹⁹ Eesti NSV sõjakomissari kindralmajor Ivan Tuhkru ettekanne MN esimehele Valter Klausonile, 26.12.1968: RA ERA.R-1.23.17. L 7–12. Märgitakse, et kõige halvem oli olukord Kehra Tselluloosivabrikus ja Viljandi Autobaasis nr 8, kus ei olnud mitte midagi tehtud (вн ничего не сделано) sõjalise ettevalmistuse osas.

²²⁰ Tammer, Luts, *Nõukogude armee ja eesti mees*, 17.

²²¹ Sõjalise algõpetuse õpetajate kvaliteedi tõstmiseks avati 1982. aastal Tallinna Pedagoogilise Instituudi kehalise kasvatus teaduskonnas vastav osakond. Õppeaeg oli neli aastat, lõpetajad suunati keskõppeasutustesse sõjalise algõpetuse õpetajateks. Juhul, kui enne kõrgkooli astumist oldi läbitud ajateenistus, omistati neile ohvitseri auaste (nooreleitnant). Roomet Kiudmaa, „Meie maa kaitsevõime tugevdamise huvides“, *Eesti Kommunist*, 2 (1984), 25.

²²² Eesti NSV ÜN noorsookomisjoni õiend „Noorte sõjalis-patriootilise kasvatamise olukorrast Eesti NSV-s“, 07.06.1972: RA ERA.R-3.3.8819. L 19–27, siin 23.

²²³ Samas.

²²⁴ Eesti NSV ÜNP otsus „Noorte sõjalis-patriootilise kasvatamise olukorra kohta vabariigis“, 30.06.1972: RA ERA.R-3.3.8819. L 1–5.

²²⁵ Kiudmaa infomaterjal Klausonile, 31.01.1977: RA ERA.R-1.23.17. L 124–132, siin 128.

novi 1971. aastast pärinevast aruandest, mis käsitleb Armeenia, Aserbaidžani, Läti ja Eesti liiduvabariike ning Dnepropetrovski, Kiievi, Kaliningradi ja Kuibõševi oblastit, on välja toodud sisuliselt samad probleemid: õppeasutuste ja kolhooside-sovhooside esimehed polnud täiel määral mõistnud sõjalise ettevalmistuse tähtsust ning seda omavoliliselt lühendanud või ära jätnud, sõjalise õppe kabinetid ei olnud piisava tasemega komplekteeritud, nõuetele vastavaid lasketiire oli vähe, tundidest osavõtu tase madal, sõjalise õpetajate ettevalmistus puudulik ja/või puudus tegevteenistuskogemus.²²⁶

Internatsionaalse kasvatuses puudujäägina toodi välja, et vaatamata vastavatele juhenditele viidi Lätis ja Eestis sõjalist õpet osaliselt läbi rahvuskeeltes, mis tekitas tulevastele ajateenijatele raskusi teenistuses ja võimalustes saata neid nooremallohvitseri (seersandi) kursustele.²²⁷ Viimane märkus ei sobitu siiski asjaosaliste mälestustega, kus valitsevaks on kommentaarid, et õpetajad olid „umbvenelased“.²²⁸ Samuti on väitekirja autori valduses olevad sõjalise algõpetuse konspektid eranditult venekeelsed. Üheks sääraseks konspektiks on Rein Kivimäe 1986. aastast pärinev õppematerjal.²²⁹ Lisaks mitmel leheküljel korratud tõdemusele, et ülema käsk on alluvatele seaduseks (*vn приказ командира закон для подчиненных*), annab konspekt hea ülevaate tundides käsitletud teemavaldkondadest. Kuigi aastate jooksul sõjalise algõpetuse sisu mõnevõrra muutus, moodustasid õpetuse tuumiku määrustike õpe, riviõpe, relvaõpe (Kalašnikovi automaadi käsitlemine), topograafia ja tegutsemine ABK (aatom-, bio- ja keemiarelva) rünnaku korral. Antud konspektis oli lisaks käsitletud jalaväe lahingumasina BMP-1 ja soomustransportööri BTR-80 põhiomadusi koos õpetajapoolse soovitusena asuda õppima BTR-i juhtimist erialase ettevalmistuse omandamiseks tulevaseks sõjaväeteenistuseks (vastavast väljaõppest ALMAVÜ süsteemis vt alapeatükk 1.2.2.).

Alapeatükis 1.1. kirjeldatud muutuste tuuled väljendusid ka sõjalise algõpetuse läbiviimises. Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu (ELKNÜ) KK esimese sekretäri Arno Allmanni ülevaatest „Noorte ettevalmistuse tulemustest teenistuseks NSV Liidu relvajõududes 1986. aastal“ nähtub, et kontrollitud kaheksast sõjalise algõpetuse punktist oli ettevalmistus vaid kolmes organiseeritud rahuldaval tasemel. Probleemidena toodi välja, et sõjalise õpetuse eest vastutavad õpetajad suhtusid õppe läbiviimisse formaalselt ega jälginud osavõttu piisava nõudlikkusega, mistõttu ei olnud kaheksa protsenti 1986. aastal ajateenistusse kutsututest sõjalise algõpetuse programmi läbinud.²³⁰ Väljaõppe tase olnuks tõenäoliselt kõrgem, ent üldiselt oli puudumine sõjalise ettevalmistuse tundidest küllaltki ohutu ning seda ei peetud kuigi tõsiseks rikkumiseks. Taolisi hinnanguid leidub mitmetes ankeetküsitluse vastustes, ent

²²⁶ NSV Liidu Rahvakontrolli Komitee esimehe Gennadi Voronovi infomaterjal NSV Liidu MN-le, 19.08.1971: RA ERA.R-1.5.833. L 298–302, siin 298–299.

²²⁷ Samas, 300.

²²⁸ Jüri Pärna kommentaar autorile.

²²⁹ Rein Kivimäe sõjalise õpetuse konspekt (Tartu, 1986).

²³⁰ ELKNÜ KK esimese sekretäri Arno Allmanni infomaterjal Eesti NSV MN-le, 11.05.1987: RA ERAF.6477.49.51. L 1–5, siin 3–4.

ka memuaarides, nt märgib Enno Tammer: „Millalgi jõudis minu kolusse, et [sõjalise algõpetuse õpetaja] ei viitsi hoolikalt üles kirjutada neid, kes kohal, kes mitte. [...] Pärast esimest veerandit lõpetasin sõjalise algõpetuse [...] tunniskäimise. [...] Süsteem toimis ja oma kolme sain nii veerandite kui ka aasta lõpuks.“²³¹

Mööndes tõsiasi, et sõjalisse algõpetusse oli hakatud suhtuma kui „tarbetusse kohustusse“,²³² ei võtnud võimud siiski midagi sisulises plaanis ette, vaid jätkasid vanal kursil. 1987. aastast pärinev meetmete plaan eelkutseealiste ja kutseealiste ettevalmistuse parandamiseks nägi sõjalise algõpetuse osas ette koolides, kutsekoolides ja tehnikumides läbi viia kord kvartalis tunde, kus osalenuks sõjaveteranid ja Afganistani Demokraatlikus Vabariigis oma internatsionaalset kohust täitnud sõjaväelased, lisaks peeti vajalikuks organiseerida kooliõpilaste süsteemseid visiite Kahe Punalipuga autasustatud Balti laevastiku ja Aleksandr Matrossovi muuseumitesse ning Riiklikku Ajaloomuuseumisse.²³³ Siiski tunnistati puudujääke sõjalise algõpetuse läbiviijate osas ning koolidele anti korraldus asendada sõjalised õpetajad, kes olid jõudnud piirikka (60–65 aastat) ning oma professionaalsete omaduste ja tervisliku olukorra tõttu ei suutnud anda ainet vajalikul tasemel.²³⁴ Täpsed andmed meetmete edukusest või ebaõnnestumisest puuduvad, ent Eesti NSV Hariduskomitee esimehe Väino Rajangu sõnul andsid veel 1989. aastal sõjalist algõpetust 70-aastased mehed, kes noortega kontakti ei saavutanud.²³⁵

Sõjalise algõpetuse õpetamine lõpetati Eesti NSV-s 1990. aastal. Veel enne kui vastav otsus riiklikul tasemel kinnitati, jõudsid mitmed kohalikud omavalitsused iseseisvalt vastava resolutsioonini: näiteks Harju maakonna volikogu käskis oma 1990. aasta jaanuarist pärit otsusega peatada Harjumaa üldharidus- ja kutsekoolides militaristlik sõjaline õpetus ja -propaganda,²³⁶ sellele sekundeeris peatselt Pärnu maakonna volikogu oma vastava otsusega,²³⁷ lähikuudel järgnesid teised maakonnad. ELKNÜ Paide Rajoonikomitee otsustas VIII pleenumil 11. mail 1990. aastal pöörduda Eesti NSV Riikliku Hariduskomitee poole ettepanekuga demilitariseerida õppeprotsess üld- ja kutseharidussüsteemis ning suurendada sõjalise algõpetuse tundide arvelt kehalise kasvatuse tundide arvu.²³⁸ Ettepaneku vastuvõtmise kohta teated puuduvad, ent on teada, et

²³¹ Tammer, Luts, *Nõukogude armee ja eesti mees*, 18–19.

²³² Meetmete plaan 1987. aastaks eelkutseealiste ja kutseealiste ettevalmistamise parandamiseks teenistuseks NSV Liidu relvajõududes. Kinnitanud EKP KK II sekretär Georgi Aljošin ja MN esimehe I. asetäitja Indrek Toome, 03.03.1987: RA ERAF.6477.49.51. L 7–16, siin 14.

²³³ Samas. L 8.

²³⁴ Samas. L 11.

²³⁵ Madis Jürgen, „Eesti poisid Vene väes“, *Kultuur ja Elu*, 9 (1989), 23.

²³⁶ Harju maakonna volikogu otsus „Liikumisest „Genf-49“ ja suhtumisest sõjaväeteenistusse“, 31.01.1990: RA ERA.R-3.14.42. L 118–119.

²³⁷ Pärnu maakonna volikogu otsus „Sõjaväeteenistuse kohta“, 22.02.1990: RA ERA.R-3.14.42. L 149–150, siin 149.

²³⁸ ELKNÜ Paide Rajoonikomitee VIII pleenumi otsus, 11.05.1989: RA ERA.R-3.3.14827. L 11–12.

mitmes koolis asendati sõjaline algõpetus kas riigikaitse- või perekonnaõpetusega.²³⁹

1.2.2. ALMAVÜ

Koolides ja tööpostidel sisse seatud sõjalist algõpetust toetas 1951. aastal asutatud paramilitaarne Armee, Lennuväe ja Mereväe Abistamise Vabatahtlik Ühing (ALMAVÜ, vn *Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту, ДОСААФ*).²⁴⁰

ALMAVÜ oli sisuliseks jätkuks NSV Liidus enne Teist maailmasõda eksisteerinud sarnase suunitlusega Riigikaitse ning Lennundus- ja Keemiaalase Ülesehituse Abistamise Ühingu (OSOAVIAHIM, vn *Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству, ОСОАВИАХИМ*). OSOAVIAHIM-i tegevus oli pärast Teist maailmasõda jaotatud kolme haru – Armee Abistamise Vabatahtlik Ühing, Lennuväe Abistamise Vabatahtlik Ühing ja Laevastiku Abistamise Vabatahtlik Ühing – vahel, millised nüüd liideti.

ALMAVÜ ülesandeks oli kutsealuste ettevalmistamine teenistuseks NSV Liidu relvajõududes mingil konkreetsel spetsialisti erialal ning teenistuse lõpetanud reservistide kvalifikatsiooni säilitamine. Kogu NSV Liidus pakuti erinevates ALMAVÜ klubides kokku üle 2000 õpetatava eriala,²⁴¹ ühingu andmetel läbis spetsialisti väljaõppe umbes kolmandik NSV Liidu kutsealustest.²⁴² Ankeetküsitluse vastuste põhjal võib kinnitada, et sisuliselt sama proportsioon kehtis ka eestlastest kutsealuste osas (vähemalt ühe erialaväljaõppe oli läbinud 29% uuringus osalenutest).

Eesti NSV-s korraldas organisatsiooni tegevust ALMAVÜ KK, millele allusid linnade ja rajoonide komiteed. Igal aastal esitas NSV Liidu ALMAVÜ KK liiduvabariigi ALMAVÜ KK-le relvajõududele tarvilike erialade nimekirja koos koolitavate spetsialistide arvuga, olles ise saanud vastava korralduse NSV Liidu Relvajõudude Kindralstaabilt. Eesti NSV MN arhiivis on säilinud plaanid Eesti NSV kutsealuste koolitamiseks kindlatel erialadel, võimaldades hinnata kõige nõutumaid erialasid ja nende muutumist ajas.

Ühena esimestest on infot 1946. aastal ellu kutsunud OSOAVIAHIM-i Sideklubist, mis hiljem nimetati ümber ALMAVÜ Eesti Vabariiklikuks Raadioklubiks. Klubi ülesanne oli ette valmistada NSV Liidu relvajõududele kutsealuseid mitmesugustel side-erialadel ning koordineerida radioamatööride

²³⁹ Vt nt: Tallinna Inglise Kolledži (end. 7. keskkool) ajalugu, <<http://ajalugu.tik.edu.ee/wiki/1970-96>> (30.05.2016); Saaremaa Ühisgümnaasiumi ajalugu, <http://www.syg.edu.ee/ajalugu/1941_1990.html> (30.05.2016).

²⁴⁰ Постановление Совета Министров СССР от 20 августа 1951 г. N 3060 „Об объединении ДОСАРМА, ДОСАВА И ДОСФЛОТА во Всесоюзное Добровольное Общество содействия армии, авиации и флоту (ДОСААФ СССР)“.

²⁴¹ William Odom, „The Soviet military-educational complex“, *Civil-military relations in communist systems*, ed. by Dale Herspring, Ivan Volgyes (Boulder, 1978), 79–104, siin 91.

²⁴² „Работа Досаафа“, *Красная Звезда*, 31.07.1982, 1.

tegevust Eesti NSV-s.²⁴³ Sellele järgnesid peatselt OSAVIAHIM-i lendurite kursused.²⁴⁴

Siiski nähtub, et sarnaselt sõjalisele algõpetusele panustati 1950. aastatel eeskätt noorte üldfüüsilise ettevalmistamise parandamisele.²⁴⁵ Tellimus oli ka laskesportlaste järele, millest annavad tunnistust mitme rajooni Tööriista Saadikute Nõukogu täitevkomitee (TSN TK) vastavasisulised otsused: „Kohustada ALMAVÜ Tartu Rajoonikomitee esimeest [...] võtma tarvitusele kõik abinõud, et kutsealused astuksid ühingu liikmeteks ning organiseerima peale arvele võtmist kutsealuste hulgas järgusportlaste ettevalmistamist laskespordi alal.“²⁴⁶ „Kohustada ALMAVÜ Vändra Rajoonikomitee esimeest [...] organiseerima alorganisationsioonides kutsealuste laialdast kaasahaaramist laskespordi sektionsioonidesse.“²⁴⁷ „Kohustada ALMAVÜ [Märjamaa] Rajoonikomitee esimeest [...] viima läbi laialdast selgitustööd kutsealuste ja eelkutsealaste noorukite hulgas, neid kaasa tõmmates ALMAVÜ ringide tööle, eriti laskeringidesse.“²⁴⁸ jne.

1960. aastate algusest on märgata tehnilisemate erialade kasvu, mis võib olla seotud sõjalise algõpetuse kaotamisega koolides ja asutustes (vt alapeatükk 1.2.1.), ent tõenäolisemalt siiski relvajõudude nõudmiste kasvuga spetsiifiliste erialade järele. Eesti NSV-s suunati järgnevatel aastakümnetel ALMAVÜ kursuste põhirõhk auto- ja raadiotehnika õpetusele, esindatud olid ka langevarjuri, elektromehaaniku, keemikaitse spetsialisti ning tuukri erialad.²⁴⁹

²⁴³ Eesti Raadioamatööride Ühing. Raadioamatörisem Eestis – meie arengu lugu. <http://www.erau.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=135&Itemid=72> (30.05.2016).

²⁴⁴ Uno Aava, *Elu- ja ralliradadel* (Tallinn, 2013), 27.

²⁴⁵ Vt nt Põlva rajooni TSN TK otsus „Abinõudest kaitsealase töö parandamiseks rajoonis ning elanikkonna väljaõppest „Valmis ÕK“ I astme normatiivide järgi“, 15.10.1958: RA ERA.R-1.5.483. L 394–395.

²⁴⁶ EKP Tartu rajoonikomitee ja Tartu rajooni TSN TK otsus „Abinõudest 1942. a. sündinud sõjaväekohuslaste arvelevõtmiseks“, 30.12.1960: RA ERA.R-1.5.578. L 9–10, siin 10.

²⁴⁷ Vändra rajooni TSN TK otsus „1941. a. sündinud meeskodanike ettevalmistamiseks ja kutseks tegevteenistusse Nõukogude Armee ridadesse“, 29.01.1960: RA ERA.R-1.5.549. L 154–156, siin 155–156.

²⁴⁸ Märjamaa rajooni TSN TK otsus „Kutsealuste ja eelkutsealaste noorukite ettevalmistamise töö käigust rajooni asutustes ja ettevõtetes“, 09.05.1961: RA ERA.R-1.5.578. L 210–212, siin 211–212.

²⁴⁹ Tuhkru ettekanne MN esimehele, 26.10.1962: RA ERA.R-1.5.608. L 100–114; ALMAVÜ KK esimehe kindralmajor Jüri Raudsepa infomaterjal MN esimehele, 24.09.1972: ERA.R-1.5.864. L 192–204; Raudsepa infomaterjal MN esimehele, 03.09.1972: ERA.R-1.5.964. L 55–57; Raudsepa infomaterjal MN esimehele, 11.09.1972: ERA.R-1.5.1011. L 82–84; Eesti NSV MN otsuse „Meetmetest sõjaväeliste spetsialistide ettevalmistamise kindlustamisest NSV Liidu relvajõududele 1979./1980. õppeaastal“ projekt, 13.08.1979: RA ERA.R-1.5.1034. L 80–88; Eesti NSV MN otsuse „Meetmetest sõjaväeliste spetsialistide ettevalmistamise kindlustamisest NSV Liidu relvajõududele 1979./1980. õppeaastal“ projekt [august 1980]: RA ERA.R-1.5.1051. L 76–82; Tuhkru infomaterjal EKP KK I sekretärile ja MN esimehele, 20.04.1966: RA ERA.R-1.5.724. L 60–68, siin 65; Tuhkru infomaterjal EKP KK I sekretärile ja MN esimehele, 12.02.1965: RA ERA.R-1.5.697. L 43–48, siin 44.

1970. aastate keskpaigast lisandus seoses ALMAVÜ autokooli avamisega Võrus uue erialana soomustransportööri õpe.²⁵⁰ Koolitatavate hulgast ettekujutuse saamiseks võib tuua näite 1971/72. õppeaastast, mil NSV Liidu ALMAVÜ KK tellis Eesti NSV ALMAVÜ KK-lt 460 autojuhti ja 420 raadiotehnika spetsialisti.²⁵¹ Ühtlasi aitab see mõista, miks ankeetküsitluses osalenud nimetasid oma sõjaväelise ametikohana kõige sagedamini just tehniku ja autojuhi omi (vt alapeatükk 2.2.2.).

Mitmed ankeetküsitluses ja intervjuudes osalenud endised ajateenijad on märkinud võimalust ALMAVÜ koolitustel osalemisega oma eelseisvat suunamist konkreetsele relvajõuliiki teatud määral mõjutada.²⁵² Näiteks märkis vanemseersant K. P. intervjuus, et Afganistani sõja taustal valis ta ALMAVÜ poolt pakutud kursustest tuukri väljaõppe kaalutlusel, et tuukreid Afganistanis kui kõrbepiirkonnas vaja ei lähe. Kuigi ta eksis – tuukri eriala valinud õpetati välja ka sapöörideks ja nende järele oli sõjaväljal suur nõudmine – pääses K. P. siiski sõtta saatmisest ning teenis Vene NFSV-s maavägedes.²⁵³ Sarnasel kaalutlusel hoiduti ALMAVÜ Võru autokooli soomukijuhikursustest: „Taheti saata Võru autokooli, kuid sain infot, mille põhjal keeldusin, seoses Afganistani saatmise ohuga.“²⁵⁴

Erinevalt sõjalise algõpetuse tundidest, mille kohta on neis osalenute kommentaarid pigem negatiivsusele kalduvad, on meenutused ALMAVÜ kursuste kohta üldjoontes positiivsed, näiteks: „Paar meie koolitajat olid tõelised oma ala profid (radistid), kes võitsid kõrgeid kohti NSVL tasemel ja ka rahvusvahelistel võistlustel. Sellest ka veidi laiem silmaring, entusiasm ja vastav suhtumine oma õpilastesse ning erialasse.“²⁵⁵ Hinnati ka kursuste, iseäranis autoõppe praktilisust, mis oli hõlbus ja prii viis autojuhilubade omandamiseks.

²⁵⁰ MN otsus „Spetsialistide ettevalmistamisest NSV Liidu relvajõududele“, 18.09.1974: RA ERA.R-1.5.911 L 268–297; Raudsepa infomaterjal ENSV MN-le, 03.09.1976: RA ERA.R-1.5.964. L 55–57; Raudsepa infomaterjal MN esimehele, 12.06.1972: RA ERA.R-1.5.866. L 200.

²⁵¹ Raudsepa infomaterjal MN esimehele, 28.09.1971: RA ERA.R-1.5.841. L 332–336.

²⁵² Ametikoha määramisel on ALMAVÜ kursuste kõrval viidatud ka komsomoliliikmelisuse olulisusele, st komsomoli kuulumine võis tagada parema ametikoha. Komsomoliliikmelisus kutsaluste hulgas tõusis järjepidevalt: kui 1962. aastal kuulus ühingusse 46,5% kutsealustest, siis 1979. aastaks oli näitaja tõusnud 65,3%-le. Uuringus osalenutest üle poole (55%) kuulus komsomoli juba enne ajateenistuse algust ning 10% astus sinna sõjaväeteenistuse ajal. Tuhkru infomaterjal EKP KK I sekretärile ja MN esimehele, 13.02.1965: RA ERA.R-1.5.724. L 36–42, siin 42; Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 11.04.1979: RA ERA.R-1.23.31. L 31–34, siin 33.

²⁵³ Intervjuu K. P.-ga, 29.03.2016. K.P., snd 1969, keskharidus ajateenistusse võtmisel ja kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Vene NFSV-s maavägedes, vanemseersant. Siin ja edaspidi on kõigi intervjuude läbiviijaks (ja ka litereeringute valdajaks) käesoleva väitekirja autor.

²⁵⁴ K. K., snd 1969, keskharidus, teenistus 1988–90 Läti NSV-s mereväes, madrus. Ankeetküsitluse vastus.

²⁵⁵ U. S., snd 1958, keskharidus ajateenistusse võtmisel ja kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1977–79 Vene NFSV-s maavägedes, seersant. Ankeetküsitluse vastus.

ALMAVÜ süsteem toimis kuni NSV Liidu lagunemiseni. Mitmetest ALMAVÜ klubidest ja asutustest kasvasid välja eraldiseisvad ettevõtted, neist üks tuntuim – katsetehas Vihur, mis tegeles tehnikaspordivahendite tootmise, ümberehituse ja remondiga – tegutseb ümberformeeritult tänaseni.²⁵⁶

²⁵⁶ Osäühing Vihur Auto, <www.vihur.ee> (20.04.2016).

2. TEENISTUS AJATEENIJANA NSV LIIDU RELVAJÕUDUDES 1956–1991

2.1. Ajateenistuse üldine korraldus

2.1.1. Ajateenistust reguleeriv seadusandlus ja seda jõustanud institutsioonid

Pärast Teise maailmasõja lõppu kehtis NSV Liidus 1939. aastal vastu võetud „Üldise sõjaväekohustuse seadus“ (ÜSKS). Praktikas aastail 1946–48 kohustuslikku sõjaväeteenistust aga ei rakendatud. Kutsealised noormehed saadeti rahvamajanduse taastamistöõdele (Eesti NSV-s peamiselt Ahtme kaevandusse).²⁵⁷ Sõjaline algõpetus koolides ja tööpostidel oli siiski kohustuslik.

Esimene sõjajärgne tegevteenistusse kutsumine viidi kogu NSV Liidus, sh ka Eesti NSV-s, läbi 1949. aasta märtsis. Uno Aava meenutuse kohaselt: „Korraga kutsuti kõik sõjakomissari kabinetti, rivistati üles ja sõjakomissari asetäitja kapten Kaareste ütles: „Õnnitlen teid, te lähete nüüd sõjaväkke, te olete esimesed sõjajärgsed kutsealused.““²⁵⁸ Aava mälestustest nähtub, et kutsealuste üle arvepidamisega esines tollal mitmeid probleeme, sest õieti oli ta sõjakomisariaati sattunud tööülesandeid täites ning ei olnud oma sõjaväekohusest teadlikki. Seda kinnitavad ka arvukad vastavast perioodist pärit raportid, Tartumaa näitel: „Tagavara sõjaväekohuslaste ja kutsealuste arvestus maakonnas ei ole nõutaval tasemel. [...] Täitevkomiteede esimehed ja sekretärid (sõjaväe arvestuslaudade ülemad) ei tee mingisugust selgitustööd sõjaväearvestuse alal sovhooside, MTJ-de [masina-traktorijaamade] direktoritega ega teiste asutiste ning ettevõtete juhatajatega.“²⁵⁹ Sarnaseid probleeme leidis mujalgi üle Eesti NSV.²⁶⁰

Kui 1939. aasta ÜSKS määras teenistusperioodiks olenevalt relvajõu- ja väeliigist kaks (maa- ja sisevägede reakoosseis) kuni viis aastat (osa mereväest, sh ujuvkoosseis),²⁶¹ siis hiljem nimetatud seaduse muudatustega teenistusaega kord pikendati, kord lühendati: nt mereväes tuli alates 1956. aastast teenida neli ning

²⁵⁷ Vt nt: Pärnu linna TSN TK esimees V. Lombaku infomaterjal MN esimehele Arnold Veimerile, 31.10.1947: RA ERA.R-1.5.152. L 206.

²⁵⁸ Aava, *Elu- ja ralliradadel*, 33.

²⁵⁹ Tartumaa TSN TK otsus, 12.04.1950: RA ERA.R-1.16.79. L 39.

²⁶⁰ Vt nt: Põlva Rajooni TSN TK esimehe ettekanne Eesti NSV MN Asjade Valitsusele, 29.01.1953: RA ERA.R-1.16.126. L 7; Orissaare Rajooni TSN TK otsus „1935. a. meeskodanike ja 1936. a. meesõpilaste kutsejaoskonna juurde arvele võtmise töö kokkuvõttest ja nende ettevalmistamisest Nõukogude Armeesse tegevteenistusse kutsumiseks“, 02.02.1954: RA ERA.R-1.16.126. L 22–23; Elva Rajooni TSN TK otsus „1935. a. sündinud meeskodanike arvelevõtmise ja nende ettevalmistamise tegevssõjaväkke kutsumiseks 1954. a. sügisel Elva rajoonis“, 24.02.1954: RA ERA.R-1.16.126. L 24–25; Põlva Rajooni TSN TK otsus „Sõjaväe arvestusalasest tööst Põlva rajoonis“, 08.06.1955: RA ERA.R-1.16.135. L 90–91.

²⁶¹ ÜSKS 1939, § 7.

kõigis teistes relvajõuliikides alates 1950. aastast kolm aastat.²⁶² Seeläbi vahetus aastas umbes üks kolmandik ajateenijate üldarvust (st kolmandik arvati reservi ja täiendav kolmandik võeti teenima). Kutsumine toimus üks kord aastas, septembris-oktoobris; teenistusse kutsumise alla kuulusid noorukid, kes said samal aastal 19-aastaseks, keskaridusega ajateenijate puhul 18-aastaseks.²⁶³

Seadusloome plaanis oli väitekirjas käsitletaval ajavahemikul ajateenistuse aluseid sätestavaks olulisimaks õiguslikuks raamdokumendiks 1967. aastal vastu võetud ja 1968. aastal rakendunud uus ÜSKS,²⁶⁴ mille 3. paragrahv deklareeris: „Kõik NSV Liidu meeskodanikud, olenemata rassilisest ja rahvuslikust kuuluvusest, usutunnistusest, haridusest, paiksusest, sotsiaalsest ja varanduslikust seisundist, on kohustatud läbi tegema tegevteenistuse NSV Liidu relvastatud jõududes.”²⁶⁵ Teenistuse olulisus oli selgelt väljendatud ka NSV Liidu konstitutsioonis: „Sõjaväeteenistus NSV Liidu relvajõududes on Nõukogude kodanike austav kohustus.”²⁶⁶ Sisuliselt jäi uus ÜSKS (koos mõnede parandustega) kehtima kuni NSV Liidu lagunemiseni.

Ajateenijat puudutas kõige rohkem asjaolu, et teenistuse kestus lühenes kolmelt aastalt kahele (mereväe ja piirivalve ujuvkoosseisus *resp.* neljalt kolmele) ning olenemata haridustasemest kutsuti teenistusse alates 18. eluaastast.²⁶⁷ Lisati täiendav kutsumisperiood: ajateenijaid võeti nüüd teenima kaks korda aastas – kevadel ja sügisel (maist juunini ning novembrist detsembrini).²⁶⁸ See tähendas, et kaks korda aastas arvati umbes neljandik ajateenijate koguhulgast reservi, sama palju võeti uusi ajateenijaid tegevteenistusse.

Seaduse rakendamise eest vastutas mitu institutsiooni. Ametlikult oli hierarhias kõrgeim NSV Liidu Kaitseministeerium, mis seadis ajateenijate arvulised kvoodid kõigi kuuteistkümnepäevase sõjaväeringkonna (SR) kohta, edastades selleks sõjaväeringkonna staapi vastava käsu. Kvoodi täitmiseks analüüsis SR staap esmalt talle alluvatelt liiduvabariiklikelt ja oblastite sõjakomissariatidelt (SK) laekunud andmeid eelmisel aastal arvele võetud kutsealuste füüsiliste ja vaimsete omaduste küsimuses, sest igal relvajõu- ja väeliigil olid kindlad kriteeriumid tulevaste sõdurite hariduse jt omaduste osas (kuulmine, nägemine, kehakaal,

²⁶² Записка Г. К. Жукова в ЦК КПСС о сокращении сроков действительной военной службы 8 августа 1955, <<http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1002839>> (01.06.2016); В связи с поступлением на вооружение сложной боевой техники Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 февраля 1950 г. срок действительной службы для рядового состава сухопутных войск и внутренних войск устанавливался 3 года. Внутренние войска в послевоенный период (1945–1989 гг.). <knowledge.allbest.ru/history/2c0a65625a2bc68b5c43b88421206c27_0.html> (16.04.16). Kahetsusväärsel kombel on käibele jõudnud väide, et teenistusaegu lühendati 1949. aastal. Vt nt: Vene Föderatsiooni Kaitseministeeriumi koduleht: <http://recrut.mil.ru/career/conscription/recruiting_history.htm> (14.03.2016).

²⁶³ ÜSKS 1939. § 14 ja 15.

²⁶⁴ *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu seadus üldisest sõjaväekohustusest* (Tallinn, 1968). Seadus võeti vastu 12. oktoobril 1967. aastal.

²⁶⁵ ÜSKS 1967, § 3.

²⁶⁶ *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsioon* (Tallinn, 1977), § 63.

²⁶⁷ ÜSKS 1967, § 10.

²⁶⁸ ÜSKS 1967, § 23.

kasv, värvitaju jne; samuti kõlblikkus riigisaladustega töötamiseks). Need olid SK-del aga tänu arstlikele komisjonidele ja muule eeltööle täpselt teada.²⁶⁹

Pärast andmete analüüsi saatis SR staap (Eesti NSV puhul Balti sõjaväeringkonna staap) igasse liiduvabariigi või oblasti SK-sse (Eesti NSV Sõjakomissariaati²⁷⁰) teatud konkreetse väeosa esindaja, nn „sõjaväelise ülesostja“ (vn *военный покупатель*), kes väeosa spetsiifikale sobivate omadustega kutsealused tegevteenistusse eskortis. SK-desse jõudis SR vastav korraldus näiteks kujul „100 meest kategooriast „1” tuleb saata väeosasse nr 22109”. Teatud relvajõu- ja väeliigid tähistati kindlate numbritega, nt tähendas „komando 90” 1980. aastatel õhukaitse seniitraketiväge ja „komando 80” strateegilisi raketivägesid, konkreetsete väeosade tähistamiseks kasutati aga väeosade tinglikke nimetusi ehk väeosanumbreid, nt tähendas „sõjaväeosa 09990” Kroonlinnas asunud allveelaevnike õppesalka. Samuti oli vihjeks üksuse tinglikus nimetuses esinev number: kui see oli neljakohaline, oli tegemist kas KGB või siseministeeriumi üksusega.²⁷¹

Paralleelselt üksuste rahvusliku koosseisu silmas pidamisega pidi SR staap rakendama ka eksterritoriaalsuse printsiipi: mingi konkreetse liiduvabariigi või oblasti elanikke ei määratud reeglina teenima nende kodupiirkonda (lätlasi ei paigutatud Lätti, eestlasi Eestisse, grusiine Gruusiasse jne). Taolise regulatsiooni põhjused ulatusid osaliselt tagasi tsaariaega, mil võimud kasutasid sõjaväge tsiviilelanike ülestõusude mahasurumisel, st sisejulgeoleku tagamisel. Oli ootuspärane, et sõdur võis kõhelda tegutsemast selle rahva vastu, kellega tal oli isiklikke sidemeid või kes rääkisid tema emakeeles. Samuti aitas kodust kaugel teenimine vähendada deserteerumist ja „hüppes käimist“, kuna polnud kedagi, kelle juures väejoosik end varjata võinuks. Ametlike põhjenduste järgi tingis eksterritoriaalsuse eelistamise NSV Liidu piirkondade ebahühtlane ja riigikaitsevajadustele mittevastav asustatus ning majanduse areng, samuti riigi paljurahvuselisus ja mitmekonfessionilisus.²⁷²

²⁶⁹ Seda, kui hästi olid SK-del teada kutsealuste omadused, annab hästi edasi Eesti NSV sõjakomissari kindralmajor Ivan Tuhkru vastus ALMAVÜ KK esimehele kindralmajor Jüri Raudsepale 1972. aastast. Tuhkru teatas, et tankistide kursusele sobis Eesti NSV-st kokku 92 meest, et aga 31 neist on maapiirkondadest ning suvisel ajal, mil kursus pidi toimuma, ei võinud neid põllumajandusest eemale tõmmata, oli kursus võimalik komplekteerida 61 mehega. Tuhkru vastus Raudsepale, 02.06.1972: RA ERA.R-1.5.866. L 202.

²⁷⁰ Eesti NSV Sõjakomissariaadile allus aastail 1962–91 20 +/-2 piirkondlikku (rajoonide ja linnade) komissariaati, millised paiknesid vabariiklikes linnades ning maa- ja linnarajoonide keskustes. Tallinn kui suurim haldusüksus oli jaotatud eraldi üksusteks: moodustati Kalinini, Kesk- ja Mererajooni sõjakomissariaadid, 1970. aastal lisandus Oktoobri rajooni komissariaat. Komissariaat võis olla ka mitme haldusüksuse (nt vabariikliku linna ja maarajooni või mitme vabariikliku linna ning rajooni) peale ühine ning sel juhul nimetati seda ühend-sõjakomissariaadiks.

²⁷¹ KRAA, f 9, n 8. Eestist Nõukogude Liidu armee tegevteenistusse saadetute nimekirjad; Rein Värgi kommentaar autorile, 24.01.2014.

²⁷² Понятие, принципы и способы комплектования Вооружённых Сил Российской Федерации военнослужащими, <<http://www.allpravo.ru/library/doc6934p0/instrum6935/item6942.html>> (09.06.2016). Vt ka: Михаил Гацко, *Правовое обеспечение строительства Вооружённых Сил Российской Федерации*, диссертация (Москва, 2008).

Ajapikendust ajateenistusse kutsumisest anti kuni 27. eluaastani, mil kutsealused vabastati rahuaegsest sõjaväeteenistusest ning arvati reservi.²⁷³ Kehtisid kolm peamist ajapikenduse andmise kategooriat: perekondliku olukorra tõttu (kahe või enama alaealise lapse olemasolu, mittetöötavate/invaliididest vanemate toetamine jms), tervislikel põhjustel ning haridustee jätkamiseks.²⁷⁴ Mitmetest mälestustest ja kirjadest nähtub (tagantjärele) tarkus, et ajateenistusse asumisega venitamisel, kui lõpliku vabastuse saamise lootust ei terendanud, ei olnud perspektiivi. 1960. aastate lõpus kaks korda pikendust saanud R. A. kirjutab esimese teenistusaasta lõpul 1971. aastal oma päevikusse: „Muide nüüd ma saan aru, et sihilikult ei või sõjaväkke minekuga venitada. Lõpuks tuleb ikka minna ja siis oled juba mees ja üks sa proovi siis poisikestega võidu joosta ja sammu pidada.“²⁷⁵ Kümme aastat hiljem teenistusse asunud M. T. märkis kirjas kodustele – ja ühtlasi õpetusena nooremale vennale – järgmist: „Üldiselt, kui mulle praegu keegi selle võimaluse tagasi annaks, siis läheksin ma kohe kroonu [st ei kasutaks seadusega võimaldatud ajapikendust]. Esiteks on praegu kuradima kehva mõelda sellele, et teised mehed juba tagasi tulevad ja teiseks on mulle just trehvanud [noorem] väike vördjas nooremseeru ülemuseks. [...] selle lolli nagaga maadleme kõvasti.“²⁷⁶

Eelnimetatud ajapikenduse andmise põhjuste kõrval oli täiendavaks vabastuse saamise aluseks õppimine miilitsakoolis ja töötamine sõja- või kaitsetehases (Eesti NSV-s nt Dvigatelis).²⁷⁷ Tegevteenistusse kutsumisele ei kuulunud seaduse kohaselt ka need isikud, kes kandsid kriminaalkaristust või kelle suhtes oli käimas eeluurimine või kohus.²⁷⁸

2.1.2. Ajateenistust mõjutanud demograafilised faktorid

NSV Liidu Kaitseministeerium reguleeris kutsealustele esitatavaid nõudeid vastavalt sellele, millised olid riigikaitse vajadused ning kui suur oli ajateenistuseks kõlblike noormeeste hulk. Alljärgnevalt on ajateenistust mõjutanud demograafilisi faktoreid käsitletud Eesti NSV keskselt, tuues paralleelselt välja NSV Liidu kutsealiste meeskodanike hulga üldtrendid. Vaatlusalusel perioodil

²⁷³ ÜSKS 1967, § 34. Kuni 1980. aastani on olemas statistika, mille kohaselt suutis üle terve NSV Liidu vabastuse saada (omandada nn valge pileti) umbes 12% kutsealustest, vt Richard Gabriel, *The New Red Legions* (Westport, 1980), 3.

²⁷⁴ ÜSKS 1967, § 34–37.

²⁷⁵ R.A., snd 1951, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1971–73 Kaliningradi oblastis maavägedes, reamees. Sissekanne päevikusse 14.07.1972.

²⁷⁶ M. T., snd 1961, keskhariidus teenistusse võtmisel ja kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1982–84 õhujõududes Valgevene NSV-s, reamees. Kiri kodustele, 1982.

²⁷⁷ ÜSKS 1967, § 39.

²⁷⁸ Samas, § 26, lg 2. Seadus ei välistanud karistuse ärakandnute tegevteenistusse kutsumist, nt 1989. aastal oli ajateenistusse kutsututest 6,5% kandnud kriminaalkaristust. Natalie Gross, „Youth and the Army in the USSR in the 1980s“, *Soviet Studies*, 3 (1990), 481–498, siin 482.

moodustas Eesti NSV rahvastik NSV Liidu omast 0,5–0,6%, rahvaarvult oli Eesti NSV väikseim liiduvabariik.²⁷⁹

Pärast Teist maailmasõda andsid kutsealiste meeskodanike üldhulgas nii Eesti NSV-s kui NSV Liidus tervikuna tunda sõja mõjud, seda eeskätt nende nõrga tervise osas. Riviteenistuseks mittekõlblike kutsealuste hulk püsis 1950. aastate lõpuni 15% piirimaail ning iga-aastastes sõjakomissariaadi aruannetes toonitati vajadust kutsealuste tervist parandada.²⁸⁰ Lisaks andis 1960. aastate alguses tunda sõja-aastate madal sündimus, mis tingis vajaduse leevendada kutsealustele esitatavaid tingimusi, seda ka haridustaseme osas. Nii pöördus maavägede staabiülem armeekindral Markian Popov 1961. aastal Eesti NSV MN esimehe Valter Klausoni poole palvega, et relvajõududele vajalike spetsialistide ettevalmistamiseks võetaks ALMAVÜ koolidesse ka 5–6-klassilise haridusega noormehi (kehtiv miinimumnõue oli 7-klassiline haridus).²⁸¹

1960. aastate lõpuks oli üldpilt paranenud: 1967.–69. aastaks jõudsid Nõukogude „beebibuumerid“²⁸² teenistuseks kõlblikku ikka, kvootide täitmisega enam probleeme polnud ning kutsealustele oli võimalik hakata suhteliselt rangeid filtreid rakendama. Eesti NSV eristub sellest trendist, „beebibuumi“ siin ei toimunud, ehkki nagu Kalev Katus ja Allan Puur on märkinud, tingimused – abiellumise kasv ning abiellumis- ja sünnitusvanuse noorenemine – olid olemas.²⁸³ 1940. aastate lõpul taastetasemeni jõudnud sündimuse arvatav põhjus on Eesti NSV-sse sisserännanud ja nende eestlastega võrreldes märgatavalt kõrgem sündimus.²⁸⁴

Vaatamata eestlaste üldarvu suurenemisele läbi aastakümnete, vähenes nende osakaal Eesti NSV kogurahvastikust pidevalt (vt tabel 4).

²⁷⁹ NSV Liidus loendati 1970., 1979. ja 1989. aasta rahvaloendusel üle saja rahvuse, kes rääkisid üle 150 erineva keele ja dialekti. Siiski oli enamus neist marginaalsed, kuivõrd kümme suuremat rahvusgrupp moodustasid üle 90% kogu NSV Liidu rahvastikust. Rahvuseid grupeerides on kasutatud kombinatsiooni religioonist ja regioonist: slaavlased (venelased, ukrainlased, valgevenelased), moslemid (Kesk-Aasia liiduvabariikidest pärit rahvused nagu kirgiisid, turkmeenid, usbekid, tadžikid, tatarlased, baškiirid ja kasahhid), Taga-Kaukaasiast pärit rahvused (grusiinid, armeenlased ja aserid), juudid, baltlased ja muud väiksemad grupid (nt volgasakslased ja poolakad). Vt ka: Евгений Андреев, *Население Советского Союза: 1922–1991* (Москва, 1993).

²⁸⁰ Vt nt: RA ERA.R-1.5.697. L 36–42; ERA.R-1.5.724. L 60; ERA.R-1.5.778 L 31–36; ERA.R-1.5.866. L 219; ERA.R-1.23.31. L 32.

²⁸¹ NSV Liidu relvajõudude maavägede staabiülem armeekindral Markian Popovi kiri Eesti NSV MN esimehele Valter Klausonile, 08.12.1961: RA ERA.R-1.5.608. L 11.

²⁸² NSV Liidus algas „beebibuum“ pärast sõda valitsevate viletsate elutingimuste tõttu hiljem kui lääneriikides, seetõttu jõudsid tollal sündinud täiskasvanuikka alles 1960. aastate lõpus, vt Donald Raleigh. *Soviet Baby Boomers* (Oxford, 2012).

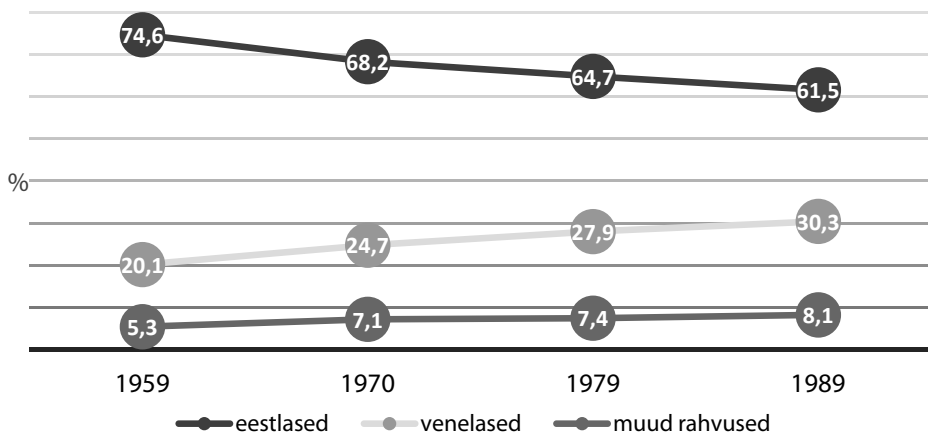
²⁸³ *Eesti Rahvastikuarengu Raamat. Esimene väljaanne*, koost. Kalev Katus, Allan Puur (Tallinn, 2006), 69.

²⁸⁴ Kalev Katus, „Post-Transitional Fertility: Case of Estonia“, *Demographic Development in Baltic Countries. Special issue of Revue Baltique*, ed. by Kalev Katus, Vlada Stankuniene, Andres Vikat (Vilnius, 1997), 49–63.

Tabel 4. Eesti NSV rahvaarv ja rahvuslik koosseis aastatel 1959–89 rahvaloenduste andmetel²⁸⁵

Rahvus	Rahvaloenduse aasta			
	1959	1970	1979	1989
Eestlased	892653	925157	947812	963281
Venelased	240227	334620	408778	474834
Muud rahvused	63911	96302	107886	127547
KOKKU	1196791	1356079	1464476	1565662

Muutustrendid on selgemini hoomatavad joonisel 2 esitatuna.

Joonis 2. Eesti NSV elanikkonna rahvuslik jagunemine (%) 1959–89.

Eestlaste, venelaste ja teiste rahvuste osakaalu rahvastikust tuleb silmas pidada ajateenistusse saadetute nimekirjadega (Kaitseressursside ameti registriraamatutega) tööd tehes. Nimelt ei selgu arvandmetest kutsealuse rahvus, mistõttu on eestlastest ajateenijate tingliku osa väljaarvutamiseks vajalik kasutada rahvaloenduste andmeid (vt alapeatükk 2.2.1.). Samuti tuleb arvestada asjaoluga, et Eesti NSV Sõjakomissariaadi statistika käsitleb nii eesti kui teistest rahvustest noorukeid reeglina koos, ühtse kutsealuste kogumina.

Nii nagu NSV Liidus tervikuna, tipnes ka Eesti NSV-s 18-aastaste noormeeste koguhulk 1979/80. aastaga.²⁸⁶ Puudujäägi, mida võimendas alanud

²⁸⁵ Eesti rahvastik rahvaloenduse andmetel (Tallinn, 1995), 56.

²⁸⁶ Alates 1962. aastast hakkas seni keskmine 17%-line iive järjekindlalt langema ja saavutas sama kümnendi lõpuks 8–9% taseme. *Воспроизводство населения СССР*, под ред. Анатолий Вишнеvский, Андрей Волков (Москва, 1983), 249–252. Vt ka: Jones, „Manning the Soviet Military“, 105–131, siin 113; Ene-Margit Tiit, *Eesti rahvastik. Viis põlvkonda ja kümme loendust* (Tallinn, 2011), 52–57.

Afganistani sõda, kompenseerimiseks lõdvendati kutsealustele esitatavaid nõudeid ning 1980. aastal peatati kõrgharidust omandavate noormeeste tegevteenistusse kutsumisel ajapikenduse andmine (eelnevalt oli enamiku, st nende puhul, kes sooritasid edukalt reservohvitseri eksamid ja keda ei võetud kahekskolmeks aastaks ohvitseriteenistusse, sisuliselt tegemist tegevteenistusest vabastamisega).²⁸⁷ Selle muudatuse tähendust üksikisiku tasandil on tabavalt kirjeldanud Toomas Hiio: „Kui [Lauri] Vahtre ja tema sõprade jaoks oli kaks aastat Vene sõjaväge veel vaid permanentne ähvardus, siis viis aastat hiljem ülikooli astunutele tähendas see juba paratamatut tegelikkust kas kohe sügisel või pärast esimese kursuse lõppu. Niisiis – üheskoos õpinguid alustanud naistudengid olid poiste tagasi jõudes juba neljandal kursusel.”²⁸⁸ Üliõpilaste tegevteenistusest vabastuse taaskehtestamine 1989. aastal²⁸⁹ tekitas mõistetavat ängi tollal teenivates ajateenijates: „Praegu on selles suhtes nii kehva tunne, et nüüd enam kõrgkoolist sõjaväkke ei võeta, aga minu kursus pidi selleks viimaseks [...] ohvriks jääma. Nüüd tuleb siin [...] korralikult oma aeg maha molutada, sest midagi mõistlikku peale lugemise, kirjutamise ja magamise teha pole.”²⁹⁰

Paralleelselt kutsealuste üldarvu vähenemisega 1980. aastate alguses leidsid muutused aset ka kutsealuste rahvuslikus koosluses. Senine demograafiline tasakaal hakkas 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses kogu NSV Liidus kiiresti muutuma: iive Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia liiduvabariikides oli 1950. aastate algusest järjepidevalt tõusnud ning ületas slaavlaste ja läänepoolsete liiduvabariikide vastavad näitajad enam kui neljakordselt. Kui suurimad slaavi päritolu rahvusgrupid (venelased, ukrainlased ja valgevenelased) kasvasid perioodil 1959–79 19%, siis Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias kasvas iive pea 100-protsendiliselt.²⁹¹

Üksustes sai ajateenijaskonna muutunud rahvuslik koostis tuntuks „kollanemise“ (вн *ожелтнение*) nimetuse all: kui 1970. aastal moodustasid Kesk-Aasiast ja Taga-Kaukaasiast pärit noorukid ajateenijate kogumassist 17%,

²⁸⁷ 1980. aastal viidi 1967. aasta ÜSKS-i sisse seadusemuudatus, mille kohaselt mitte kõigis kõrgkoolides üldiselt, vaid üksnes teatud nimekirjas (mille kinnitas NL MN Riikliku Plaaniministeeriumi esildisel) olevates kõrgkoolides õppijad said ajapikendust hariduse jätkamiseks ning sedagi vaid juhul, kui nad õppisid neis alates esimesest kursusest. Указ Президиума ВС СССР от 17.12.1980 N 3535-X „О внесении изменений и дополнений в Закон СССР „О всеобщей воинской обязанности““. § 35 lg 1.

²⁸⁸ Toomas Hiio, „Eesti Mälu: Lauri Vahtre „Meenutusi kadunud maailmast““, *Eesti Päevaleht*, 12.11.2010.

²⁸⁹ Mihhail Gorbatšov taastas esialgse (ilma lisatingimusteta) seadus teksti NSVL ÜNP seadlusega 10. aprillist 1989 (Указ Президиума ВС СССР от 10.04.1989 N 10290-XI „О внесении изменений в Закон СССР „О всеобщей воинской обязанности““).

²⁹⁰ R. K., snd 1969, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Ukraina NSV-s maavägedes, jefreitor. Kiri kodustele, 16.04.1989.

²⁹¹ Edmund Brunner, *Soviet Demographic Trends and the Ethnic Composition of Draft Age Males, 1980–1995* (Santa Monica, 1981), 20, 24.

siis 1980. aastal 28% ja 1988. aastal juba 37%.²⁹² Susan Clarki hinnangul tõusnuks nende hulk 20. sajandi lõpuks juba 50%-ni,²⁹³ kõige julgemate hinnangute kohaselt kuni 75%-ni.²⁹⁴ Muutunud olukord leidis sagedast kajastust ka sõdurikirjades ning uuringus osalenute mälestustes: rohkem kui pooled vastanuist (iseäranis 1970. aastate lõpul ja 1980. aastatel teenistuses olnud) väitsid, et erimeelsused väeosades esinesid rahvuslikul pinnal ning et kõige probleemsemad olid eelnimetatud piirkondadest pärit ajateenijad. Kommentaarid esinesid võtmes: „Mustasid on tunduvalt rohkem, võid juba isegi ära arvata, kes igapäev kolki saavad“,²⁹⁵ „Elu olevat seal [naaberväeosas] põrgulik – roodus mustade võim, kõiki valgeid inimesi eriti noori kasutatavat neegrite eest“,²⁹⁶ „Suure mustade kontsentratsiooni tõttu nõõgiti valgeid kuni enesetapuni“²⁹⁷ jne.

Nn tšurkade (tuletatud venekeelsest sõnast *чурка* – puupakk, antud juhul tähenduses „rumal kui puupakk“) osakaalu tõus üksustes oli üheks faktoriks, mis olulisel määral mõjutas üldhinnangut teenistuskogemusele, andes sellele tugeva negatiivse tooni (vt alapeatükk 2.2.5.).

2.1.3. Ajateenistuse üldine käik

Kohustuslik ajateenistus algas hetkest, mil ajateenija ilmus sõjakomissari käskkirja alusel kohalikku rajooni- või linna sõjakomissariaati, kus talle anti välja sõjaväepilet (vt lisa 3).

Seejärel saadeti ta liiduvabariiklikku (või oblasti) kogumispunkti, kus toimus täiendav meditsiiniline kontroll ja registreerimine edasiseks suunamiseks oma tulevase üksuse juurde. Seersant A. N. on 1961. aastal tegevteenistusse kutsutuna andnud iseloomuliku kirjelduse kogumispunktis toimunud: „Sealt saadeti noori üle Nõukogude Liidu laiali. Seal [Mere rajooni jaotuspunktis] oli 50×50 [m] selline tara, kuhu viidi viimaseks ülevaatuseks ja sealt suunati, kuhu vaja. Kui mina seal olin, oli seal umbes paarsada meest. Peamiselt Tallinna poisid. [...] Seal oli 1 hoone, kuhu viidi kogu aeg mehi. Kästi võtta riidest lahti, vaadati eest

²⁹² Viidatud Rakowska-Harmstone, „Nationalities and the Soviet Military“, 91. *Krasnaja Zvezda* andmetel oli 1989. aasta teenistusse võetute koguhulgast 60% Kesk-Aasiast ja Taga-Kaukaasiast. Siiski peegeldab see eeskätt sõjaväekohustusest kõrvalehoidmist, iseäranis NSV Liidu läänepoolsetes liiduvabariikides: „Кто остается в штате?“, *Красная Звезда*, 21.09.1989, 2.

²⁹³ Clark, *The Ethnic Factor*, 5.

²⁹⁴ Alexandre Bennigsen, Marie Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State* (London, 1983), 124.

²⁹⁵ T. P., snd 1969, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Läti NSV-s maavägedes, nooremseersant. Kiri kodustele [1987].

²⁹⁶ M. T., snd 1961, keskharidus teenistusse võtmisel ja kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1982–84 Valgevene NSV-s õhujõududes, reamees. Kiri kodustele. 02.06.1983.

²⁹⁷ A. A., snd 1960, keskharidus, teenistus 1980–82 Eesti NSV-s õhukaitsevägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus.

ja tagant.”²⁹⁸ Jaotuspunkte on seetõttu nimetatud ka „ahvipuuriks“²⁹⁹ ja „orjaturuks“.³⁰⁰

Viimast hüüdnime kasutati iseäranis seepärast, et väeosadest ja/või sõjaväeringkondadest olid jaotuspunktidesse saadetud nn „sõjaväelised ülesostjad“, kes tutvusid kohapeal kutsealuste toimikutega ning püüdsid kogutud teabe alusel oma väeosa jaoks võimalikult sobivad kutsealused välja valida. Tõsi, paberil märgitu ei pruukinud alati reaalsusega kokku minna: reamees T. V. mälestustes on kirjeldatud episoodi, kus teda saadeti koos roodukomandõriga uute kutsealuste järele ning kuigi ametlikult olid viimased kõik kes- või isegi kõrgharidusega, selgus väeossa jõudes, et tegu oli „täiesti umbkeelsete ja teadmatute tegelastega“, kel haridust tõendav dokument oli lihtsalt ja labaselt ostetud.³⁰¹ „Sõjaväeliste ülesostjate“ soovist leida võimalikult optimaalne komplekt ajateenijaid annab mh tunnistust J. P. kiri kodustele, kus ta kirjeldab ühe õhudeessantväeosa esindaja huvi tema ja teiste Tallinnast pärit kutsealuste vastu, ent nähtavasti paremate kandidaatide leidmisel neid viimaks siiski ei valitud.³⁰²

Need harvad juhud, mil ajateenija ise relvajõuliigi sai valida, esinesid siis, kui aega mindi teenima vabatahtlikult, ilma komissariaadi väljakutseta.³⁰³ Võimaluste piires erioskusi ja -huvisid siiski arvestati, nii meenutatakse näiteks, et „[Olin läbinud] ALMAVÜ raadiolokatsiooni kursused – raadiote pisik oli sees ja suunati teenistusse õhukaitsevägedesse raadiopeilingu peale.“³⁰⁴ Sarnaseid näiteid, iseäranis raadiotehnilistelt aladelt, on veelgi.³⁰⁵ Ent otsustavaks võisid saada ka sünnipärased füüsilised omadused: „Mõne päeva pärast [peale jaotuspunkti jõudmist] rivistati meid üles, nimelt toimus meie eraldamine, kes kuskil teenima hakkab. Selleks tehti leppapuust värav, 1,70 m kõrge. Kõik, kes olid allapoole, läksid tankistideks õppima, sellest pikemad pidid minema õppima sidet (telefon, radistid). Mina olin 1,85, seega sidemees.“³⁰⁶

²⁹⁸ A. N., snd 1941, keskharidus, teenistus 1961–64 Vene NFSV-s maavägedes, seersant. Ankeetküsitluse vastus.

²⁹⁹ Ankeetküsitluse vastustest nt: J. A., snd 1970, keskharidus, teenistus 1989–91 Kaliningradis õhudeessantvägedes, reamees; M. L., snd 1970, keskharidus, teenistus 1988–90 Vene NFSV-s maavägedes, reamees.

³⁰⁰ Ankeetküsitluse vastustest nt: A. N., snd 1941, põhiharidus ajateenistusse kutsumisel, keskharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1961–64 Kaliningradis maavägedes, reamees; R. K., snd 1962, keskharidus, teenistus 1981–83 Vene NFSV-s maavägedes, reamees; R. L., snd 1968, keskharidus, teenistus 1987–89 Leedu NSV-s õhudeessantvägedes, vanem.

³⁰¹ T. V., snd 1954, põhiharidus, teenistus 1972–74 Leedu NSV-s maavägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

³⁰² J. P., snd 1967, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1986–88 SDV-s maavägedes, reamees. Kiri vennale 08.05.1986.

³⁰³ Rein Värgi kommentaar autorile. 01.02.2014.

³⁰⁴ M. T., snd 1961, keskharidus, teenistus 1981–83 Vene NFSV-s õhukaitsevägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

³⁰⁵ A. R., snd 1943, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1963–66 õhukaitsevägedes Gruusia NSV-s, jefreitor. Ankeetküsitluse vastus.

³⁰⁶ R. V., snd 1934, keskharidus, teenistus 1956–59 Vene NFSV-s õhukaitsevägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus.

Ajateenijate teeslaatmisega kaasnevat pidulikkust, millest kõnelevad mitmed ametlikud aruanded, asjaosaliste mälestustes ei kajastu. Seega jäävad kinnitamata sõjakomissar Tuhkru raportis MN esimehele Klausonile esitatud väited, kus 1965. aasta kutse läbiviimise kirjeldamisel märgitakse, et igas rajoonis ja linnas seati sisse pidulikud ajateenistusse saatmise päevad, millised „kujunevad traditsioonideks“, parimatele kutsealustele avaldati tunnustust ja jagati kingitusi³⁰⁷ või Sillamäelt 1987. aasta kutsealuste teeslaatmise pidulik programm (sh sõjalis-patriootilise näidendi ettekandmine).³⁰⁸

Kui „sõjaväe ülesostjad“ olid vajaliku arvu kutsealuseid jaotuspunktist kätte saanud, algas viimaste transport kindlaksmääratud väeosas, mistõttu on paljudel meeles mitu ööpäeva kestnud rongisõit. Tüüpiliseks võib lugeda kommentaari stiilis: „Sõitsime Tallinna, sealt ENSV sõjakomissariaati [kogumispunkti], õhtul paigutati meid loomavagunitesse, meid oli umbes 300 poissi. Edasi läks sõit Leningradi. Ööseks viidi meid ühte kasarmusse ja hommikul tagasi vagunitesse, nüüd liideti meie ešelonile veel ka Pihkva ja Novgorodi oblasti poisid. [...] Ešelonis oli mäletamist mööda 20 vagunit. Nii algas sõit teadmatusse, sest meile ei öeldud, kuhu meid viiakse. Alles Moskvas saime ääri-veeri mööda teada, et sõit läheb Vladivostokki.“³⁰⁹

Kui ajateenija oli jõudnud oma üksuse juurde, tuli läbida noorsõduri kursus (vn *курс молодого бойца*, tuntud ka kui „karantiin“). Olenevalt väeosast varieerus noorsõduri aeg kümnest päevast kahe kuuni.³¹⁰ Kursus toimus üldise sissejuhatusena sõjaväeellu, sealhulgas anti ülevaade relvajõudude määrustikest ning tutvustati teenistuses kasutatavaid relvi: „Paari nädala jooksul tehti meile „kurs molodogo bojtsa“, mis seisnes rivis marssimises, 30 sekundiga riietumises alarmi puhul, õppelaskmises karabiinist SKS ja vande andmises.“³¹¹ Auaste

³⁰⁷ Tuhkru infomaterjal EKP KK I sekretärile ja Eesti NSV MN esimehele, 20.04.1966: RA ERA.R-1.5.724. L 60–68, siin 66.

³⁰⁸ NSV Liidu relvajõududesse ajateenistusse asuvate ärasaatmise piduliku ürituse plaan, 18.04.1987: RA ERAF.6477.49.51. L 17–21. Nähtavasti on tegemist vastusega EKP KK 03.03.1987 kinnitatud „Meetmete plaanile 1987. aastaks eelkutsealiste ja kutsealiste ettevalmistamise parandamiseks teenistuseks NSV Liidu relvajõududes“: RA ERAF.6477.49.51. L 7–16.

³⁰⁹ T. S., snd 1932, keskhariidus ajateenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1957–60 Vene NFSV-s mereväes, vanemmadrus. Ankeetküsitluse vastus.

³¹⁰ Jüri Pärna hinnang umbes 100 sõjaväepileti alusel. Jüri Pärna kommentaar autorile, 12.04.2014.

³¹¹ E. P., snd 1948, kõrghariidus, teenistus 1971–72 Vene NFSV-s õhujõududes, jefreitor. Ankeetküsitluse vastus. Vanne, mis anti vene keeles, kõlanuks eesti keeles järgmiselt: „Mina, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu kodanik, astudes NSV Liidu relvajõudude ridadesse, annan vande ja töotan pidulikult olla aus, vapper, distsiplineeritud ja valvas sõjamees, rangelt hoida sõjalist ja riiklikku saladust, pidades kinni NSV Liidu konstitutsioonist ja Nõukogude seadustest, vastuvaidlematult täita kõiki sõjaväemäärustikke ja komandöride ning ülemate käske. Töotan kohusetruult õppida sõjaasjandust, igati hoida sõjaväe ja rahva vara ning viimse hingetõmbeni olla ustav oma rahvale, oma Nõukogude kodumaale ja Nõukogude valitsusele. Olen alati valmis Nõukogude valitsuse käsul oma kodumaa – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu – kaitseks välja astuma ja NSV Liidu relvajõudude sõjamehena töotan teda kaitsta mehiselt, oskuslikult, väärikuse ja auga, säästmata oma verd

„reamees” või „madrus” omistati ajateenijale samaaegselt väeossa määramisega.³¹²

Pärast sissejuhatava kursuse läbimist alustati ajateenija koolitamist (vn *учебка*³¹³ – õppeväeosa) vastavalt isikule määratud sõjaväelisele erialale. Nagu mistahes sõjaväes, eraldati osa kutsealuseid juba registreerimisel sõjakomisariaadis ja teine osa noorsõduri kursuse ajal ning enne või vahetult pärast oma esimesse üksuse suunamist pidid eraldatud läbima allohvitseride kooli, mis kestis olenevalt teenistusperioodist kuus kuni kaksteist kuud.³¹⁴ Vastav otsus sündis reeglina kutsealuse toimiku põhjal, mida hakati koostama juba arvele võtmise hetkel ja milles olid isiku (ning ta lähisugulaste) põhiandmed, iseloomustused, tervisekontrolli tulemused, hinded õppeainetes jms. Õppeväeosa edukalt läbinule omistati nooremseersandi auaste ja ta saadeti oma üksuse juurde, kus tal tuli hakata teenima jaotulema, rühmatulema asetäitja ja/või mõne kindla eriala spetsialistina.

Järgnes ajateenistuse põhiosa – teenistus määratud ametikohal ja erialal. Nagu alapeatükis 2.1.1. märgitud, kestis ajateenistus vastavalt relvajõuliigile ja teenistusajale vaadeldaval perioodil kaks kuni neli aastat. Teenistuse jooksul võidi ajateenijat paigutada ühest väeosast teise, samuti võis väeosa ise tervikuna ümber paikneda. Seetõttu on ajateenijaid, kes teenisid teenistusaja kestel kahes või kolmes, aga ka neljas ja viies erinevas geograafilises punktis. Selle aja jooksul võis algsele ametile lisanduda ka mõni täiendav kohustus.

Ehkki teenistusaeg võis tunduda igavikuna, saabus lõpuks „demobiliseerimise”³¹⁵ käskkirja päev, mil kaitseminister teatas uute kutsealuste teenistusse kutsumisest ja aja ärateeninute (nn demblite) vabastamisest.³¹⁶ Teenistusaega ei arvatud täpselt, kuivõrd kaitseministril oli õigus pikendada teenistust kuni kahe kuu võrra.³¹⁷ Kohaliku väeosa komandör võis samuti sõdurite vabastamist edasi lükata, sellega ähvardamine oli üheks peamiseks aja ärateeninute distsiplineerimise vahendiks. Reamees T. T. sõdurikirjast selgub: „[...] on siis ka käsk-

ja isegi elu vaenlaste üle täieliku võidu saavutamiseks. Kui ma aga rikun seda oma pühalikku vannet, siis tabagu mind Nõukogude seaduse karm karistus, Nõukogude rahva üldine vihkamine ja põlgus.” Vanne on kinnitatud NSV Liidu ÜNP seadlusega 23. augustist 1960 ja täiendatud NSV Liidu ÜNP seadlusega 16. oktoobrist 1980. Vt Veskimägi, *Vene-Eesti sõjanduse sõnaraamat*, 200. Venekeelne algtekst vt *Устав внутренней службы вооруженных сил* (Москва, 1985), 5.

³¹² *Полезные советы воину* (Москва, 1975), 10.

³¹³ Korrektselt: *учебная (войсковая) часть* või *учебное подразделение*.

³¹⁴ *Defense Intelligence Agency: Handbook on the Soviet Armed Forces*, ed. by John Novack (Washington, 1978), 5–6.

³¹⁵ Termin ei ole päris täpne – demobiliseerida saab üksnes mobiliseerituid. Ajateenijad kutsuti tegevteenistusse ja saadeti pärast teenistusaja lõppu reservi. Siiski oli ilmselt kõigis väeosades levinud oma „demopi” aja märkimine stiilis „ДМБ 1979”, „ДМБ 1986” jne.

³¹⁶ ÜSKS 1967, § 39: „Sõjaväelased, kes on ära teeninud käesolevas seaduses kehtestatud tegevteenistusaja, arvatakse NSV Liidu relvastatud jõududest reservi. Sõdurid, madrused, seersandid ja vanemad arvab reservi väeosa komandör NSV Liidu kaitseministri käskkirja alusel tähtaegadel, mis on määratud NSV Liidu Ministrite Nõukogu poolt.”

³¹⁷ ÜSKS 1967, § 15.

kiri välja tulnud, nii et on järele jäänud ligikaudu 45–50 päeva. Eile õhtul komandör kogus kõik demblid kokku ja pidas kõnet kojuminemise kohta, et kuni 1. jaanuarini pidavat minema. See on neil tavaline jutt niisugustel puhkudel. Fakt on aga see, et kuskil 20.–25. novembri paiku on kõik juba läinud.³¹⁸

Foto 3. NSV Liidu kaitseministri marssal Dmitri Ustinovi käsk uute kutsealuste teenistusse kutsumise ning aja ärateenimise vabastamise kohta. Krasnaja Zvezda, 29.09.1984.

Pärast reservi arvamist võidi reservväelasi teatud aja pärast õppekogunemistele (nn kordusõppustele) kutsuda – 35 aasta vanuseni 4 kuni 6 korda (olenevalt ajateenistuses oldud ajast), iga kord kuni kolm kuud; 35–45-aastasteid 1–2 korda, iga kord kuni kaks kuud; 46–50-aastastele oli ette nähtud üks kuuajaline õppekogunemine.³¹⁹ Tagasi tegevteenistusse võidi kutsuda mitte ainult riigikaitsealustel kaalutlustel, vaid ka rahvamajanduslike vajaduste rahuldamiseks (nt saadeti autojuhte uudismaale) ning tsiviilkaitsealustel eesmärkidel: 1986. aastal pärast Tšernobõli tuumaelektrijaama ühe reaktori plahvatust saadeti Eesti NSV-st katastroofi tagajärgi likvideerima 4546 reservväelast.³²⁰

³¹⁸ T. T., snd 1964, keskharidus, teenistus 1982–84 Vene NFSV-s, reamees. Kiri kodustele, 02.10.1984.

³¹⁹ ÜSKS 1967, § 46–56.

³²⁰ Jüri Reimann, „Eestis elavad Tšernobõli veteranid soovivad ühineda“, *Eesti Päevaleht*, 26.04.2002.

2.2. Eestlastest ajateenijate teenistus NSV Liidu relvajõududes

Kaitseressursside ameti (KRA) materjalidele toetudes võib öelda, et aastatel 1956–91 saadeti Eesti NSV-st ajateenistusse kokku 254 129 ajateenijat.³²¹ Arvväärtus kajastab kõiki mehi erinevatest rahvustest, kes sel ajal Eesti NSV-s elasid, eestlaste osaks võib ümardatult pidada kahte kolmandikku (seega umbes 170 000 meest). Vastav jaotus on tuletatud 1959., 1970., 1979. ja 1989. aasta rahvaloenduste andmetest: eestlaste osakaal rahvastikust (ja seega ka ajateenijate hulgast) vähenes pidevalt, moodustades käsitletaval perioodil keskmiselt 67,2%.³²² Hinnangut kinnitab 1979. aastast pärinev Eesti NSV sõjakomisari kindralmajor Roomet Kiudmaa aruanne, mille kohaselt oli kutsealuste hulgas eestlasi 65,4%, venelasi 29,1% ja teisi rahvusi 5,5%.³²³ Keskmiselt võeti igaaastase kutsena Eesti NSV-st teenistusse 7000 +/- 1000 ajateenijat (vt joonis 3).

Joonis 3. Eesti NSV-st 1956–1991 NSV Liidu relvajõududesse ajateenistusse kutsutute üldarv aastate lõikes ja eestlaste tinglik osa sellest.³²⁴

Riviteenistuseks mittekõlblike või piirangutega kõlblike kutsealuste hulk näitas kogu vaadeldaval perioodil langustrendi, ent jäi siiski suhteliselt märkimisväärseks. Kui 1958. aastal tunnistati Eesti NSV kutsealustest üle 25% (algdokumendi

³²¹ KRAA, Eestist N. armee tegevteenistusse saadetute nimekirjad, f 9, n 8. Autori arvutus.

³²² *Eesti rahvastik rahvaloenduse andmetel*, 56.

³²³ Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 11.04.1979: RA ERA.R-1.23.31. L 31–34.

³²⁴ Eestlaste arv on tuletatud 1959., 1970., 1979. ja 1989. aasta rahvaloenduse andmete põhjal, seetõttu puuduvad perioodid 1956–58 ja 1990–91. Täpne jaotus aastate ja erinevate relvajõuliikide lõikes on esitatud lisis 5.

sõnastus) teenistuseks kõlbmatuks või kõlblikuks piirangutega,³²⁵ siis 1963. aastaks oli vabastatute osakaal vähenenud 11,5%-le³²⁶ ning jäi sellele tasemele kuni Nõukogude relvajõudude lagunemiseni.³²⁷ Siiski oli piiranguteta teenistuseks kõlblike kutsealuste koguarv Eesti NSV-s sõjakomissar Kiudmaa hinnangul NSV Liidu keskmise näitajaga võrreldes märkimisväärselt mahajäänud.³²⁸

Poliitiliste muutuste tulemusena vähenes 1990. aastal ajateenijate arv järsult: kui 1989. aastal saadeti ajateenistusse kokku 6917 meest, siis 1990. aastal vaid 2507. NSV Liidu Telegraafiagentuuri (TASS, vn *Телеграфное агентство Советского Союза*, TACC) teatel tähendas see ettenähtud kvooditäitmist 24,5% ulatuses.³²⁹ Lisaks üldarvule peab arvestama ka eestlaste osakaalu märgatavat langust vastavates kutsetes: 1989. aastal oli see 57,6%³³⁰ ning 1990. aastal vaid 5,7%.³³¹ Ajateenistusse suunatute vähenemine jätkus ka järgneval aastal, mil esimest korda oli teenistusse asunute arv alla tuhande. Need, keda kutsuti sõjaväkke veel 1991. aastal, vabastati peatselt teenistusest ja saadeti tagasi Eestisse, sarnaselt käituti 1989–90 teenistusse kutsutute puhul.³³²

Mõneti on kummaline, et 1990. aasta sügisest ja 1991. aasta kevadist kutset üldse läbi viidi, sest tulenevalt Eesti NSV ÜN 1990. aasta 30. märtsi otsusest „Eesti NSV riiklikust staatusest“ ei olnud Eesti NSV elanike teenimine NSV Liidu relvajõududes õiguspärane ning vastavalt ÜN 1990. aasta 11. aprilli otsusele „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil“ oli asutuste, ettevõtete ja organisatsioonide osavõtt ÜSKS-i täitmisest tunnustatud Eesti NSV elanike osas mittevastavaks Eesti NSV riiklikule staatusele ning kästud säärane tegevus lõpetada. Asjaosaliste selgituste kohaselt viidi 1990. aasta sügisene ja 1991. aasta kevadine kutsumine läbi formaalselt ning NSV Liidu relvajõududesse suunati aega teenima vaid vabatahtlikke, peamiselt vene rahvusest noorukeid.³³³

Täpseid andmeid NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda langedud või hukkunud eestlastest ajateenijate üldarvu kohta ei ole autoril

³²⁵ NSV Liidu kaitseminister marssal Rodion Malinovski kiri EKP KK-le ja Eesti NSV MN-le, 19.06.1959: RA ERA.R-1.5.512. L 90–91, siin 90.

³²⁶ EKP KK ja Eesti NSV MN määruse „Meetmetest kutsealuste ja eelkutsealiste ettevalmistuse edasiseks parandamiseks teenistuseks NSV Liidu relvajõududes“ projekt, september 1964: RA ERA.R-1.5.668. L 129–134, siin 129.

³²⁷ Vt nt: RA ERA.R-1.5.697. L 36–42; ERA.R-1.5.724. L 60; ERA.R-1.5.778 L 31–36; ERA.R-1.5.866. L 219; ERA.R-1.23.31. L 32.

³²⁸ Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 11.04.1979: RA ERA.R-1.23.31. L 31–34, siin 33.

³²⁹ TASS-i raport 07.01.1991. Lätis ja Leedus täideti kvoot vastavalt 12,5% ja 25,3% ulatuses.

³³⁰ Jürgen, „Eesti poisid vene väes“, 23.

³³¹ Eesti NSV sõjakomissar kindralmajor Rein Põdra infomaterjal Eesti NSV valitsuse juhile Edgar Savisaarele, 24.08.1990: RA ERA.R-1.34.11. L 23–25.

³³² Rein Värge kommentaar autorile, 19.09.2014.

³³³ Sealsamas. Eesti Vabariigi ÜN 31.01.1991 otsuse „Suhetest NSV Liidu relvajõududega üleminekuperioodil“ punkt 2 sätestas: „Anda kõigile kutsealustele Eestist võimalus teha vabatahtlikkuse alusel läbi tegevteenistus Nõukogude Liidu relvajõududes.“

õnnestunud välja selgitada.³³⁴ 1991. aasta jaanuaris salvestatud raadiosaates „Avalikud asjad“ väitis Enn Tarto, et Eesti NSV viimane sõjakomissar kindralmajor Rein Põder andis talle nimekirja 92 surmasaanu nimega. Samas leidis Tarto, et andmeid oli võltsitud, st osa talle teadaolevaid suitsiidi- ja mõrvajuhtumeid oli klassifitseeritud kui õnnetusjuhtumeid.³³⁵ Raadiosaate autori Kiira Kahn üleskutsesele teatada oma surmasaanud lähedasest reageerinud inimeste ütluste põhjal täienes nimekiri 155 meheni.³³⁶ Kaudsetele tunnistusmaterjalidele viidates uskus Tarto NSV Liidu relvajõududes elu jätnud eestlaste reaalse arvu olevat aga märksa suurema.³³⁷

Foto 4. Afganistani sõjas 2. juulil 1988 langenud Harri Väli matusetalitus Rakveres. Tähelepanuväärne on, et kirstu kaant katab sini-must-valge lipp ning kaant eemaldatakse sõjaväe-poolsele vastavale keelule vaatamata. Autori kogu.

³³⁴ Materjali teenistuses langenud või hukkunud ajateenijate kohta leidub vaid pisteliselt, vt nt: Teatiseid Nõukogude Armees tegevteenistuses (sealhulgas ka Afganistanis) surmasaanud isikute kohta: RA ERA.5056.1.341; Teatiseid hukkunud sõjaväelaste kohta Suures Isamaasõjas, rahu ajal ajateenistuses ja Afganistani sõjas: RA ERA.5056.1.269.

³³⁵ *Avalikud asjad: Nõukogude armees hukkunud eesti noormeeste nimekiri*, Eesti Raadio saade 25.11.1991, saate autor Kiira Kahn, toimetaja Jaana Padrik, <<https://arhiiv.err.ee/vaata/avalikud-asjad-noukogude-armees-hukkunud-estti-noormeeste-nimekiri>> (26.03.2016).

³³⁶ Samas.

³³⁷ Enn Tarto, Mälestusi Jüri Kukest ja tema perest. Kõne Vabadusvõitleja Päeva XV konverentsil 27.03.2011. <http://www.memento.ee/memento_materjalid/memento_teataja/memento_teataja_detsember_11.pdf> (25.05.2015).

2.2.1. Ajateenistusest hoidumine

Ajateenistuse vältimine ja teenistuskohast omavoliline lahkumine (väejooks) olid NSV Liidu seaduste kohaselt kriminaalkorras karistatavad ning süüdlasele võidi määrata (ja sageli määratigi, vt allpool) reaalne vanglakaristus.³³⁸ Leebemas vormis kasutasid sõjakomissariaadid kutsealuste mõjutamiseks mitmesuguseid ähvardusi, sh lubadust saata neid teenistusse mereväkke (mis tähendaks aasta võrra pikemat teenistusperioodi). Teatud juhtudel viidi mitteametlik karistus – võimalik, et hoiatusena teistele – ka ellu, Hillar Viksi mälestuste kohaselt: „Komissariaadis mind ebapatriootilise käitumise [kõrvalehoidumine kolmest kutses] pärast ei noomitud, lihtsalt ulatati kahjurõõmsa naeratuse saatel poveska [sõjaväekutse]: merevägi, kolm aastat. See oli tollane viis kõrvalehoidjate karistamiseks.“³³⁹

Üleliidulises plaanis on märgata ajateenistusest hoidumise sagenemist 1970. aastatest. Selle põhjustena on nähtud toleks ajaks täiskasvanuikka jõudnute muutunud väärtussüsteeme eelmiste põlvkondadega võrreldes: üleskasvamine Stalini-järgses suhteliselt hirmuvabamas õhkkonnas, haridussüsteemi paranemine ning elustandardi kasv tingisid nõukogude noorte isikliku heaolu esikohale asetamise.³⁴⁰ Sagenenud kontaktid läänega väljendusid mitmesuguste religioossete praktikate ja mitteametlike ühingute liikmeskonna kasvus, mille keskmes oli patsifism.³⁴¹ Eesti NSV-s kui ühes kõige läänepoolsemas ja -meelsemas liiduvabariigis on eelnimetatud tendentsid hästi märgatavad. Peeter Vihalemm ja Marju Lauristin on Eesti 1960. aastate lõpu ühiskondliku arengu kohta märkinud „tarbijalikkuse, pragmatismi ja küünilisuse“ kasvu ning asjaolu, et „ametlik ja omavaheline diskursus erinesid üha sagedamini ja rohkem, ametlike nõudeid täideti üha formaalsemalt.“³⁴²

Viimane peegeldub ka sõjaväeteenistuses: pärast sovetivõimu täiel määral kehtestumist 1950. aastate teises pooles (vt alapeatükk 1.1.) oli sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjaid suhteliselt vähe ning ajateenistuse küsimuse alla seadmist esines harva. Sellest perioodist pärinevad sõdurikirjad ning kaasaegsete memuaarid ja ankeetküsitluse vastused lubavad pigem järeldada, et teenistust võeti

³³⁸ Sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmist võidi põhimõtteliselt käsitleda kui “kodumaa reetmist”, mille eest oli miinimumkaristusena ette nähtud 10-aastane vangistus. Eesti NSV Kriminaalkodeksi. Tallinn, 1990. § 62. Sagedasem karistus oli kriminaalkodeksi § 78 alusel, mis käsitles “kõrvalehoidmist järjekordsest tegevteenistusse kutsumisest” ja nägi ette ühe kuni kolme aastase vangistuse; kehavigastuse tekitamise, haiguse simuleerimise, dokumendivõltsimise vm pettuse teel, samuti muudel raskendavatel asjaoludel aga kuni viie-aastase vangistuse.

³³⁹ Viks, *Mälestusi Nõukogude armeest*, 1.

³⁴⁰ Gross, *Youth and the Army in the USSR*, 484; vt ka Vladimir Shlapentokh, *Evolution in the Soviet Sociology of Work: From Ideology to Pragmatism* (Pittsburgh, 1985); Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton, 2006).

³⁴¹ David Powell, „The Political Socialization of Soviet Youth“, *Soviet Society Under Gorbachev*, ed. by Maurice Friedberg, Heyward Isham (Armonk, 1987), 1–71.

³⁴² Vihalemm, Lauristin, „Eesti ühiskonna ja meedia muutumine“, 3.

loomulikuna, mõnikord isegi oodatuna. Näiteks on Siimu Sade selgitanud, et kuivõrd ta oli juba kolmel korral saanud ajapikendust ning et töö juures talle peatse sõjaväkke kutsumise pärast ühtegi tõsisemat tööülesannet ei antud, otsustas ta kohustuse vabatahtlikult ja võimalikult kiiresti täita.³⁴³ Teenistuse ootamatu katkemine sundis aga nooremseersant S. S.-i rusuval toonil koju kirjutama: „Kirjutan haiglast, kuhu sattusin terava neerupõletikuga. [...] Arst ütles, et nüüd pean ennast hoidma ja et mu teenistusele tuleb lõpp. Nii et paari kuu pärast oodake koju. Nii et elu on perses.“³⁴⁴ Vaatamata pikemale teenistusperioodile toodi sageli välja ka ajateenijate vahelisi häid suhteid, *dedovštšina* puudumist (vt lähemalt alapeatükk 2.2.4.) ja Teise maailmasõja kogemusega ohvitseride poolt kehtestatud kõrget distsipliinitaset üksustes.³⁴⁵

Eesti NSV sõjakomissari Ivan Tuhkru aruanded MN esimehele kinnitavad kutse suhteliselt sujuvat läbiviimist 1960. aastatel. Tuhkru pani muretsema hoopis Tallinnas Hiitul asunud vabariikliku kogumispunkti halb olukord: hooned olid lagunened ja külmad, neis ei olnud võimalik pakkuda sooja toitu, samuti olnud piirdeaed auklik.³⁴⁶ Tuhkru tõi kogumispunkti olukorra kui ühe tõsisema probleemi kutse läbiviimisel välja ka järgnevatel aastatel.³⁴⁷

Teated ajateenistusest kõrvalehoidjatest ilmuvad aruannetesse 1970. aastatel: 1973. aastal ei ilmunud arvele võtmiseks neli kutsealust (perenime järgi otsustades olid neist kolm eestlased), kaks kutsealust (perenime järgi otsustades üks eestlane) ei ilmunud kohale väeossa saatmise päeval.³⁴⁸ 1976. aastal eiras arvele võtmist viis kutsealust (üks või kaks eestlast) ja üks ei ilmunud kohale väeossa saatmise päeval.³⁴⁹ Kõigi suhtes algatati uurimine, reeglina karistati 2–2,5 aasta pikkuse vangistuse ja sellele järgnenud kohustusliku töölesunamisega.³⁵⁰ „Töövõiduks“ võis vabariiklik sõjakomissariaat lugeda 1979. aastat, mil ei

³⁴³ Kirjavahetus Siimu Sadega, 12.03.2014.

³⁴⁴ S. S., snd 1946, keskaridus, teenistus 1965–68 Vene NFSV-s sisevägedes, nooremseersant. Kiri kodustele 02.03.1966.

³⁴⁵ Ü. K., snd 1937, keskaridus, teenistus 1956–59 Läti NSV-s maavägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus. Sisult sarnased ankeetküsitluse vastused olid nt: H. K., snd 1932, põhiharidus, teenistus 1951–54 Vene NFSV-s maavägedes, reamees; L. J., snd 1937, keskaridus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1956–58 Vene NFSV-s maavägedes, seersant. Sama on kinnitanud intervjuus Vahur Tammesalu. Kristjan Luts. Intervjuu Vahur Tammesaluga, 04.09.2016. Snd 1940, kõrgharidus, teenistus 1959–63 Balti laevastikus, vanemmadrus.

³⁴⁶ Tuhkru infomaterjal MN esimehele, 13.02.1965: RA ERA.R-1.5.697. L 36–42, siin 41–42.

³⁴⁷ Tuhkru infomaterjal MN esimehele, 05.04.1967: RA ERA.R-1.5.751. L 39–44, siin 43; Tuhkru infomaterjal MN esimehele, 15.02.1968: RA ERA.R-1.5.778. L 31–36, siin 36.

³⁴⁸ Tuhkru infomaterjal EKP KK I sekretärile ja MN esimehele [märts 1973]: RA ERA.R-1.23.17. L 56–61, siin 60.

³⁴⁹ Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 31.01.1977: RA ERA.R-1.23.17. L 124–132, siin 127–128.

³⁵⁰ Tuhkru infomaterjal EKP KK I sekretärile ja MN esimehele [märts 1973]: RA ERA.R-1.23.17. L 56–61, siin 60; Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 31.01.1977: RA ERA.R-1.23.17. L 124–132, siin 127–128.

leidunud ühtegi kutsealust, kes oleks mõjuva põhjusega jätnud sõjakomissariaati ilmumata.³⁵¹

Sõjakomissari 1976. aasta aruandes on teadaolevalt esimest korda märgitud kutsealuste vabastamist tegevteenistusest psüühikahäirete tõttu.³⁵² Täpselt teadmata, ent arvestatavas osas võib selle panna – William Zimmermani ja Michael Berbaumi väljendit kasutades – süsteemi ülekavaldamise (ingl *working the system*) arvele.³⁵³ Mitmetes mälestustes esineb meenutusi, kuidas arvelolek psühhoneuroloogiahaiglas³⁵⁴ oli teenistusest vabanemise võtmeks. Margus Hergauki meenutuse kohaselt: „Tookord päästis mind ära tuttav hulluarst. [...] Tallinna Psühhoneuroloogia haiglas oli temal omakorda tuttav arst, kes tegeles sõjaväest ära päästmisega. Mind vormistati kaheks nädalaks uuringutele, millede lõpus tõdeti, et midagi ei leitud. Nimetatud arst oli taolisel kombel paljusid ära päästnud.“³⁵⁵ Taolisi näiteid on veelgi, nt on reservohvitser R. Ö. ankeetküsitluse ühes vastuses kirjeldanud sõpra, kes oli uuringutelt psühhoneuroloogiahaiglas lubatud nädalavahetuseks talle külla ning kes pühapäeva õhtul asus taas „rolli sisse elama“, st vaimuhaiguse all kannatavat patsienti mängima.³⁵⁶ Loomulikult tuli vaimuhaigust simuleerides tunda piire, st vältida diagnoose, mis oleksid ahendanud võimalusi astuda ülikooli või omandada autojuhtimisõigus, mistõttu üritati näiteks matkida depressiooni leebet vormi ehk „kroonilist kurvameelsust“.³⁵⁷

Psühhiaatria haigla oli aga kahe teraga mõök, st teisitimõtlejate mahasurumiseks tarvitas sovetivõim psühhiaatrilist sundravi.³⁵⁸ Keskendudes ajateenistusest hoidujatele, on üheks sääraseks näiteks Tartu katoliku koguduse liige Jonas (Ivan) Ikkonen, kes usulistel põhjustel keeldus 1978. aastal ajateenistusse asumisest ning suunati seejärel sundravile Tartu psühhoneuroloogiahaiglasse.³⁵⁹

³⁵¹ Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 11.04.1979: RA ERA.R-1.23.31. L 31–34, siin 34.

³⁵² Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 31.01.1977: RA ERA.R-1.23.17. L 123–132, siin 125–126.

³⁵³ Zimmerman, Berbaum, „Soviet Military Manpower Policy in the Brezhnev Era“, 281.

³⁵⁴ Ametlikult Tallinna Vabariiklik Psühhoneuroloogiahaigla. Asus endise Seewaldi suvemõisa territooriumil, siit ka kõnekeelsed väljendid „seevaldis arvel olema“, „seevaldisse saatma“ jne.

³⁵⁵ Hergauk, *Sõjaline õpetus Tallinna Polütehnilises Instituudis*, 3. Taolisi meenutusi esineb ka mitmetes autobiograafilistes romaanides, vt nt: Rainer Jancis, *Valgus tunneli lõpus* (Tallinn, 2014), 20–21; Mihkel Raud, *Musta pori näkku* (Tallinn, 2008), 98–99.

³⁵⁶ R. Ö., snd 1951, kõrgharidus, teenistus 1980–82 Eesti NSV-s maavägedes, vanemleitnant. Ankeetküsitluse vastus.

³⁵⁷ Vt nt: Kross, *Hullumäng*, 15; Intervjuu T. S.-ga, 12.02.2016. T.S., snd 1966, keskharidus, teenistus 1984–86 Läti NSV-s maavägedes, reamees; R. L., snd 1965, kõrgharidus, teenistus 1987–89 Leedu NSV-s maavägedes, vanem. Ankeetküsitluse vastus.

³⁵⁸ Teemat on avanud Peeter Kaasik artiklis „Psühhiaatrilise sundravi kuritarvitamisest Nõukogude Liidus“, *Tuna*, 4 (2011), 79–96.

³⁵⁹ Mare Kukk, „Political opposition in Soviet Estonia 1940–1987“, *Journal of Baltic Studies*, 4 (1993), 369–384, siin 380–381; vt ka Atko Rimmel, *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*, doktoritöö, juh. Riho Alturme, Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 24 (Tartu Ülikool, 2011).

Haiglas temaga kordasaadetust on Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) Maarja koguduse liikmed Ikkoneni nimel kirjutanud: „Juba esimesel päeval seoti mind vägivaldselt kinni ja tehti selline süst, et ma polnud suuteline isegi palvetama.“³⁶⁰ Jätkati asjakohatu elektrišoki- ja insuliiniraviga, tekitades nii Ikkonenile elu lõpuni (2007) kestnud sügava puude.³⁶¹

1970. aastate teise poole Tartust on teisigi teateid usuliste veendumuste ja/või patsifismivaadete tõttu ajateenistusest keeldujatest. Kui Jakov Ripplingeri kohta on teada vaid sõjakomissar Kiudmaa mäрге, et isik keeldus teenistusest „religioossetel motiividel“³⁶² ning tema edasine saatus on teadmata, siis 1979. aastal peetud kohtuprotsessidest Teet Papsioni ja Annes Enelhiemi (Hermann) üle on rohkem infot. Mõlema kohtuprotsessi sisu oli üks: noormehed keeldusid teenistusest maailmavaate tõttu. Enelhiemi kohtuprotokollist võib lugeda: „Tartu Kunstikoolist iseloomustatakse A. Enelhiemi kuni IV kursuseni kui püüdlikku õpilast, kelle käitumine ja suhtumine kaasõpilastesse oli eeskujulik. Peale seda hakkas ta eemalduma ühiskondlikust elust, raskusi esines sõjalise algõpetuse ja ateismi õppimisel.“³⁶³ Enelhiem ise tunnistas: „Keeldun sõjaväes teenimast, kuna olen jõudnud eetiliste tõekspidamisteni. Relvastuse kasv on jõudnud säärasele tasemele, mis on muutunud ohtlikuks kogu maailmale. Seetõttu iga üksikisiku vastutus selles küsimuses kasvab. Ka mina pean seda oma põhiliseks taotluseks.“³⁶⁴ Enelhiem mõisteti süüdi Eesti NSV kriminaalkoodeksi § 78 lg 1 alusel ning talle määrati 1,5 aasta pikkune vabadusekaotus üldrežiimiga parandusliku töö koloonias, sama otsus langetati Papsionile.³⁶⁵ Otsused kaevati Eesti NSV ülemkohtusse, ent tulemusteta.

1980. aastate algusest hakkasid sagenema poliitilist laadi protestid ajateenistuse vastu, seda iseäranis seoses Afganistani sõja, kõrgharidust omandavate noormeeste teenistusest vabastamise lõpetamise ning venestuskampaaniate kontekstis. Ekstreemvormi võttis see Ülo ja Aivar Voitka puhul, kes otsustasid varjuda 1986. aastal ning redutasid metsades vaatamata Eesti iseseisvuse taastamisele kuni 2000. aastani.³⁶⁶

Vendade Voitkade varjumisest aasta hiljem moodustati mitteametlik liikumine Genf-49, mis kutsus üles keelduma teenistusest okupatsioonivägedes ning ära andma oma sõjaväepiletit või kutsealuse tunnistust. 1989. aasta detsembriks oli teenistusest NSV Liidu relvajõududes keeldunud ja Genf-49 kaudu oma sõjaväedokumendid Eesti NSV Sõjakomissariaadile ära saatnud üle 700 inimese, neist enam kui pooled kutsealused (teise suure grupi moodustasid

³⁶⁰ Jonas Ikkonen, „Üks lõik minu elust“, *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale valikule Eestis*, 1 (Stockholm, 1984), 39–40.

³⁶¹ Enn Tarto, „Mälestame kommunistlike repressioonide ohvrit“, *Memento*, 8 (2008), 7.

³⁶² Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 31.01.1977: RA ERA.R-1.23.17. L 124–132, siin 127.

³⁶³ Annes Enelhiemi kohtuasja protokoll, 20.09.1979, 5 (protokoll autori valduses).

³⁶⁴ Samas, 21–22.

³⁶⁵ Teet Papsioni kohtuasja protokoll, 24.08.1979 (protokoll autori valduses).

³⁶⁶ Vt nt: Risto Berendson, „Lindprii Ülo Voitka 16 aastat elu metsast väljas“, *Postimees*, 29.02.2016, 5–7.

reservohvitserid).³⁶⁷ 11. jaanuari 1990. a seisuga oli Genf-49 kaudu tagastatud sõjaväepiletite arv kasvanud 1100-ni.³⁶⁸ Sõjaväepileti tagastamise avalduse peale on sageli tehtud märke, et kuigi keeldutakse teenistusest NSV Liidu relvajõududes, ollakse valmis teenima Eesti kaitseväes: „Olen valmis teenima Eesti Valitsusele alluvas Eesti pinnal paiknevas Eesti sõjaväes“,³⁶⁹ „Olen nõus lubama [oma poega] Andrust rahvusväeossa Eestisse ülejäänud aega teenima“,³⁷⁰ „Mina keeldun teenimast okupatsiooniarmees ja olen nõus teenima Eesti territooriumil Eesti riigi teenistuses“³⁷¹ jne.

Teenistusest keeldujad apelleerisid 12. augustil 1949. aastal sõlmitud Genfi konventsioonile „Tsiiviilelanikkonna kaitsest sõja olukorras” (nn IV Genfi konventsioonile), mille III osa artikkel 51 sätestab: „Okupeeriv riik ei või sundida haldusaluseid isikuid teenima tema relva- või abijõududes. Igasugune surve või propaganda armeesse vabatahtliku astumise kasuks on keelatud.”³⁷² NSV Liit ratifitseeris Genfi konventsiooni 10. mail 1954,³⁷³ Eesti Vabariigi ÜN 24. augustil 1992,³⁷⁴ mis võimaldab konventsiooni kehtivuse Eesti kodanike üle kahtluse alla seada. Seda põhjusel, et kuigi Eesti NSV ÜN kinnitas oma otsuses „Eesti riiklikust staatusest”, et „Eesti Vabariigi okupeerimine NSV Liidu poolt 17. juunil 1940. a. ei ole katkestanud Eesti Vabariigi olemasolu de jure”, ei ole ükski seadusandja kuulutanud, et Eestis oli aastail 1946–1991 sõjaolukord (ja konventsioon reguleerib, nagu selle pealkiri viitab, tsiiviilelanike kaitset sõjas). Ning kuigi konventsiooni artikkel 2 nimetab, et seda rakendatakse kõigil „Kõrgete Lepingupoolte” vahelistel okupatsioonijuhtudel ka siis, kui okupatsioon ei kohta relvastatud vastupanu, ei olnud Eesti enne 24. augustit 1992 konventsiooni „Kõrge Lepingupool”. Autorile teadaolevalt ei ratifitseerinud

³⁶⁷ Koostöötoimkondade II Ülemaailmse Nõupidamise pöördumine Eesti NSV ÜNP poole, 23.12.1989: RA ERA.R-3.14.42. L 25–26. Täpset arvu, kui palju ajateenijaid, reservohvitserid ja kutsealuseid liikumise Genf-49 üleskutsega kaasa läks, ei ole teada. Selle kohta säilinud andmete täielikkuse ja moodustumise (nt kuidas ning mille alusel Eesti erinevates piirkondades kogutud piletid, tunnistused ja avaldused kokku koondati) teadaolevad asjaolud on puudulikud ja/või vastukäivad. Kindlalt võib väita, et ajavahemikus 05.12.1989–20.02.1990 liikumise Genf-49 poolt koostatud „Nõukogude okupatsiooniarmees teenimisest keeldujate nimekirjas” on numeratsiooni kohaselt 1732 nime, ent enne ja pärast nimetatud piirdataumeid registreeritute kohta autoril andmed puuduvad. Vt lähemalt: Liikumise Genf-49 poolt 1989–1990. aastal koostatud Nõukogude okupatsiooniarmees teenimisest keeldujate nimekiri, 05.12.1989–20.02.1990: RA ERA.R-3-14-43a.

³⁶⁸ Jüri Liim, „Okupatsiooniarmees ja GENF-49”, *Nõmme Kodanik*, 2 (1990), 8.

³⁶⁹ O. V. avaldus liikumisele Genf-49, 10.01.1990: RA ERA.R-3.14.43. L 75.

³⁷⁰ L. P. avaldus liikumisele Genf-49, 07.12.1989: RA ERA.R-3.14.43. L 4.

³⁷¹ A. R. avaldus liikumisele Genf-49, 19.01.1990: RA ERA.R-3.14.43. L 89.

³⁷² Tsiiviilisikute sõjaeegse kaitse, 12.08.1949 Genfi (IV) konventsioon,

<<https://www.riigiteataja.ee/akt/79260>> (25.03.2014)

³⁷³ International Committee of the Red Cross. States party to the main treaties.

<[http://www.icrc.org/IH0L.nsf/\(SPF\)/party_main_treaties/\\$File/IHL_and_other_related_Treaties.xls](http://www.icrc.org/IH0L.nsf/(SPF)/party_main_treaties/$File/IHL_and_other_related_Treaties.xls)> (25.03.2014).

³⁷⁴ Eesti Vabariigi ühinemisest Rahvusvahelise Punase Risti ja Punase Poolkuu Seltside Liiga konventsioonide ja lisaprotokollidega, <<https://www.riigiteataja.ee/akt/13082298>> (25.03.2014).

kõnealust konventsiooni ka Eesti Vabariigi eksiilvõimuorganid; samuti ei olnud Eesti Vabariik ratifitseerinud sellele konventsioonile aluseks olnud Haagi 1899. ja 1907. aasta konventsioone.

342

**KES ON OTSUSTANUD
KEELDUDA TEENIMAST
N. okupatsiooniarmees,
SAAB
SÕJAVÄEPILETI VÕI KUTSEALUSE KAARTI
ARA ANDA GENF-49 KAUDU
TÕÕPÄEVITI KL. 14 - 17
TALLINN, GOGOLI 1,
II korrus (Mererajooni RR)
tel. 438 - 390**

1948. a. Genfi konventsiooni artikkel 51 sätestab:

**"Okupeeriv riik ei või sundida
haldusaluseid isikuid teenima tema relva- või
abiõududes. Igasugune propaganda
armeesse vabatahtliku astumise kasuks
on keelatud."**

Liikumise GENF-49 algatas Eestis 30. okt. 1989
I Ülemaaline Koostöötoimkondade Nõupidamine. Algatustoimkonda kuuluvad
Eesti Kristlik-demokraatliku Liidu, Eesti Muinsuskaitse Seltsi,
Eestimaa Rahvarinde, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, Eesti Rohelise Liikumise,
Eesti Rohelise Partei, Tallinna Sõltumatu Maleva ja Ühenduse "Res Publica" liikmed.
Liikumise GENF-49 kohalikud üksused on moodustatud juba
Virumaal, Pärnus, Tallinnas, Hiiumaal.

ENSV Ülemnõukogu Presiidiumilt on nõutud ENSV KrK paragrahv 7B kohest tühistamist.

Foto 5. Liikumise Genf-49 üleskutse keeldumiseks teenistusest okupatsioonivägedes ning oma sõjaväepileti või kutsealuse tunnistuse äraandmiseks.³⁷⁵

³⁷⁵ RA ERA.R-3.14.43. L 342.

Pärast suveräänsusdeklaratsiooni – milles Eesti NSV ÜN deklareeris oma seaduste ülimuslikkust Eesti NSV territooriumil – vastuvõtmist 1988. aasta sügisel suurenes ajateenistusest hoidumine hüppeliselt. NSV Liidu Relvajõudude Kindralstaabi ülem ja NSV Liidu kaitseministri esimene asetäitja kindral Mihhail Moissejev avaldas ajalehes Trud imestust, et kuigi sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjate suhtes algatati kriminaalasjad, mõisteti vangi vaid üksikuid (Balti sõjaväeringkonnas 259-st kaks, Eesti NSV kohta pole artiklis täpseid arve välja toodud).³⁷⁶

Eesti NSV juhtkonna püüd oli lahendada ajateenistust puudutavaid küsimusi sammhaaval, vältides avalikke konflikte Moskva kesk võimu ning Eestis dislotseerunud NSV Liidu relvajõudude üksustega. Samas survestasid töökollektiivid, parteiorganisatsioonid ning mitmed äsja tekkinud ühiskondlikud organisatsioonid MN-i ja ÜN-i: 1989. aasta aprilliks oli ÜN-ile saabunud 90 kollektiivset pöördumist 22 355 allkirjaga, milles juhiti tähelepanu ajateenijate ebanormaalsele olukorrale ning nõuti selle lahendamist.³⁷⁷ Tollal veel kehtinud õiguskorra ja süsteemi jõhkruusest annavad aimu ÜN saadikule Mai Kolossovale saadetud abipalved, näiteks: „[Minu poeg Ergo] põgenes 16. septembril väeosast ära eestisse Tallinna kaitset ja abi otsima vägivalla ja alanduste vastu. Seda aga siin ei leidnud ning ta võeti kinni. [...] Talle määrati 3 a tistsiplinaar pataljoni. [...] Ta on vahel meeleheitel lausa. [...] Tal on Tallinnas ka abikaasa ja väike 1 aast[a] 4 kuune tütar. Ergo pole oma last üldse näinudki.“³⁷⁸

Eestlastest ajateenijate olukorra leevendamiseks võttis ÜN 1989. aasta detsembris vastu otsuse kodanike sõjaväeteenistuse korraldamisest,³⁷⁹ milles sõnastati mitmed nõudmised (kokku 16). Neist olulisimad olid: taastada territoriaalsed ja rahvuslikud väekoondised, anda kutsealustele võimalus alternatiivseks tööteenistuseks kodumaal, vabastada üliõpilased sõjaväeteenistusest ning tuua üle Eestisse aega teenima hetkel mujal teenivad ja tagakiusamise all kannatavad eestlastest ajateenijad.

³⁷⁶ Viidatud Mati Määrits, „Eilsest tänasesse“, *Rahva Hää*, 15.03.1990. Teadaolevalt viimasena mõisteti NSV Liidu relvajõududes teenimisest hoidumise eest vangi Erkki Luik 11. septembril 1989. aastal, mil Põlva Rajooni Rahvakohus mõistis Luigele sõjaväeteenistusest keeldumise eest ühe aasta ja kuue kuu pikkuse tingimisi vabadusekaotuse koos kohustusliku töölesuunamisega.

³⁷⁷ Eesti NSV ÜNP vastuvõtuosakonna informatsioon „Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile saabunud pöördumiste kohta üldise sõjaväekohustuse küsimuses“, 18.04.1990: RA ERA.R-3.3.14827. L 7–9. Oma protesti väljendasid mh Eesti Kristlik-Demokraatlik Liit, Eesti Muinsuskaitse Selts, Eestimaa Rahvarinne, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, Eesti Roheline Liikumine ja Eesti Roheline Partei, Eesti Juristide Liidu Volikogu, Eesti Demokraatlik Tööerakond, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistoorium, Eesti Kirikute Nõukogu, Eesti Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituut, Eesti Arstide Liit jpt: RA ERA.R-3.14.42. L 5–170.

³⁷⁸ L. P. pöördumine Mai Kolossova poole [1990. jaanuar/veebruar]: RA ERA.R-3.14.45. L 82–83.

³⁷⁹ Eesti NSV ÜN 06.12.1989 otsus „Eesti NSV kodanike sõjaväeteenistuse korraldamisest“.

Alternatiivteenistuse nõude *de jure* realiseerimiseni jõuti 1990. aasta 15. märtsil, mil ÜN X koosseis võttis vastu seaduse „Tööteenistusest Eesti NSV-s“.³⁸⁰ Eelnevalt küsitleti 1095 noormeest vanuses 16–18 aastat ehk neid, kes polnud ajateenistust läbinud. Uuringust ilmses, et alternatiivteenistuse poolt oli enam kui kolmveerand osalenutest.³⁸¹ Seaduse sisuline rakendamine aga takerdus: kuigi Eesti NSV-s oli alternatiivteenistus loodud, ei eksisteerinud seda NSV Liidu relvajõududes, st potentsiaalseid asendusteenistujaid polnud võimalik kuhugi teenima saata.³⁸² Seetõttu oli tollane Tartu linna ja rajooni sõjakomissar polkovnik Ants Laaneots sunnitud nentima, et „[t]ööteenistuses valitseb täielik anarhia.“³⁸³

Hinnates olukorda, mis oli tekkinud pärast ÜN otsuse „Eesti riiklikust staatusest“³⁸⁴ vastuvõtmist (st NSV Liidu keskviimu suutmatust selle sisulist rakendamist takistada), oli pinnas soodne ka sõjaväeteenistuse osas edasi liikumiseks: 11. aprillil 1990. aastal võttis ÜN vastu seaduse „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil“, mille järgi ei olnud Eesti NSV elanike teenimine NSV Liidu relvajõududes õiguspärane, samuti tühistati Eesti NSV kriminaalkoodeksi paragrahvid 2, 78, 79 ja 189, mis käsitlesid sõjaväeteenistusest ja/või reservkõnenumistest kõrvalehoidmist, ning rehabiliteeriti need Eesti NSV elanikud, kes olid süüdi mõistetud teenistusest keeldumise või kõrvalehoidmise, samuti õppe- või kontrollkõnenumisest kõrvalehoidmise või sõjaväearvestuse eeskirjade rikkumise eest.³⁸⁵ Rehabiliteeriti ka kõik NSV Liidu relvajõudude sõjatribunalide poolt süüdi mõistetud isikud ning vabastati nad Eesti Vabariigi kinnipidamiskohtadest.³⁸⁶

³⁸⁰ Eesti NSV ÜN 15.03.1990 seadus „Tööteenistusest Eesti NSV-s“.

³⁸¹ Andrus Saar, „Avalikult sõjaväest“, *Rahva Häääl*, 18.04.1990.

³⁸² Vene Föderatsiooni Kaitseministeeriumi koduleht.

<http://recrut.mil.ru/career/conscription/recruiting_history.htm> (16.03.2016).

³⁸³ Ants Laaneots, „Kes kaitseb Eesti Vabariiki?“, *Postimees*, 06.02.1991.

³⁸⁴ Eesti NSV ÜN 30.03.1990 otsus „Eesti riiklikust staatusest“.

³⁸⁵ Eesti NSV ÜN 11.04.1990 seadus „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil“.

³⁸⁶ Eesti Vabariigi ÜNP 27.08.1991 seadlus „Eesti Vabariigi territooriumilt NSV Liidu relvajõududesse kutsutud ja sealt omavolilise lahkumise eest NSV Liidu relvajõudude sõjatribunalide poolt süüdi mõistetud isikute vabastamise kohta Eesti Vabariigi kinnipidamiskohtadest“. Eraldiseisvat seadlust oli vaja selleks, et kui 11.04.1990 seadus „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil“ vabastas kõik Eesti NSV KrK paragrahvide 2, 78, 79 ja 189 järgi süüdi mõistetud isikud ja nad rehabiliteeriti, ei olnud Eesti Vabariigi seadusandjal võimalust tühistada neid kriminaalseaduse sätteid, mis nägid ette NSV Liidu relvajõududes juba teenivate sõjaväelaste kriminaalvastutuse väeosast omavolilise lahkumise või deserteerumise eest, kuna need lähtusid üleliidulistest seadustest ning sõjaväeprokuratuur ja sõjatribunalid ei oleks Eesti seadustega arvestanud. Nii kandiski Eesti Vabariigi kinnipidamiskohtades karistust rida isikuid, kes nüüd vabanesisid.

2.2.2. Rahvuslikust taustast tingitud teenistuslikud eripärad

Üldisest ajateenistuse kohustusest eeldus, et NSV Liidu rahvuslik koosseis peegeldus ühtlasi ajateenijaskonna rahvuslik koosseisus. See aga ei välistanud erisusi relvajõu- ja väeliigiti, st ühe või teise rahvuse ebaproportsionaalselt suurt esindatust mingis konkreetseis üksuses.

Lääne sovetoloogid on NSV Liidu relvajõudude komplekteerimisprintsipi analüüsides tõstatanud küsimuse, kas relvajõuliiki määramine oli seotud ajateenija rahvusega.³⁸⁷ Ameerika Ühendriikide mõttekoja RAND analüütikud Samuel Wimbush ja Alex Alexiev on oma uurimuses kinnitanud, et kutsealuse rahvusest sõltus suurel määral relvajõuliik, kuhu isik aega teenima suunati.³⁸⁸ Teadvustades küll NSV Liidu relvajõududes eksisteerinud viit eraldiseisvat relvajõuliiki, jagasid autorid need kahte suuremasse kategooriasse: lahing- ja mittelahingüksused. Esimese puhul domineerisid üksustes slaavlased (hinnanguliselt 80%, õhujõududes, mereväes ja strateegilistes raketivägedes veelgi enam) ning mitteslaavlased olid võrreldes osaga rahvastiku üldarvust selgelt alaesindatud.³⁸⁹ Olukord oli vastupidine mittelahingüksustes (eeskätt maa- vägede ehitusväeosad), millised olid Wimbushi ja Alexievi analüüsi kohaselt komplekteeritud mitteslaavlastest, peaaesjalikult Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia rahvustest (rohkem kui 90%).³⁹⁰ Erandlikuna märkisid autorid mitmesuguseid tehnilisi üksusi, milles mitteslaavlaste, iseäranis baltlaste, esindatus oli kuni 10%.³⁹¹ Autorid põhjendasid seda Balti liiduvabariikidest pärit kutsealuste keskmisest kõrgema haridustasemega, käsitledes baltlasi kui „kõige haritumaid ja parimate [tehniliste] oskustega ajateenijaid“,³⁹² kinnitades, et „seda tunnetatavat

³⁸⁷ Vt nt: Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*; Jones, „Manning the Soviet Military“; Ball, „Ethnic Conflict, Unit Performance, and the Soviet Armed Forces“, 239–258.

³⁸⁸ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 15–16.

³⁸⁹ Samas. Slaavlaste all on autorid silmas pidanud venelasi, valgevenelasi ja ukrainlasi. Mitteslaavlaste osas on eristatud NSV Liidu ida- ja lõunapoolsemate alade moslemiusku ajateenijaid ning NSV Liidu Euroopa-osa rahvaid; eraldiseisva kategooriana on nad nimetatud „baltlasi“, tegemata üksikuid näiteid kõrvale jättes vahet eestlastel, lätlastel ja leedulastel. Strateegiliste raketivägede komplekteeritust sisuliselt täies ulatuses slaavlastega on rõhutanud ka mitmed teised autorid, vt nt: Leo Daugherty, „Ethnic Minorities in the Soviet Armed Forces: The Plight of the Central Asians in a Russian-Dominated Military“, *Journal of Slavic Military Studies*, 7 (2) (1994), 155–197, siin 179; Roger Bossart, *The influence of minorities on the Soviet military*, U.S. Naval Postgraduate School, MA Thesis (Monterey, 1979), 40.

³⁹⁰ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 15–16.

³⁹¹ Samas.

³⁹² Samas, 24. Autorid viitasid ka sama haridustaseme kvaliteetivahel: „10-klassiline haridus Riiast või Leningradist on märgatavalt parema kvaliteediga kui Tashkendist või Bakuust.“ 1970. aasta rahvaloenduse andmeil oli kesk- ja kõrgharidusega elanike osakaal NSV Liidus kõige suurem Gruusia NSV-s (55,4%), järgnesid Läti NSV (51,7%), Armeenia NSV (51,6%) ja Eesti NSV (50,6%). Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 5. kd. (Tallinn, 1973). Lk 453. Ene-Margit Tiit on oma uurimuses näidanud, kuidas kesk- ja kõrgharidusega meeste osakaal Eesti NSV-s pärast Teist maailmasõda järjepidevalt kasvas: kui 1959. aastal oli keskharidusega mehi 17 ja kõrgharidusega mehi 4%, siis 1989. aastaks olid näitajad tõusnud vastavalt 58 ja 12%-ni, vt Tiit, *Eesti rahvastik*, 128.

kõrgemat hariduslikku taset tunnistasid kõik valimi liikmed ühtmoodi, nii slaavlased, asiaadid kui ka baltlased ise.³⁹³

Haridustaseme kõrval oli oluline vene keele oskus, mis vaatamata Eesti NSV sõjakomissaride korduvale nurinale vastavate puudujääkide osas (vt alapeatükk 1.2.) oli vähemalt kõnekeele osas piisaval tasemel, et vajalik oskussõnavara teenistuses olles juurde õppida: „Mõnel [eesti] mehel on vene keelega raskusi, aga ülemused ennustavad, et mõne kuu pärast on neil vene keel selge.“³⁹⁴ Kaks kuud pärast teenistuse algust kinnitas A. N. kirjas kodustele: „Vene keel on mul peaaegu suus, erilisi raskusi enam pole.“³⁹⁵ Parem keeleoskus tuli iseäranis hästi esile Taga-Kaukaasiast ja Kesk-Aasiast pärit ajateenijatega võrreldes, kelle väljavaateid teenistuseks mujal kui madala tähtsusega maaväeüksustes pärssis lisaks nende haridustasemele just äärmiselt tagasihoidlik või puudulik vene keele oskus.³⁹⁶

Analüüsidest täpsemalt Eesti NSV-st pärit ajateenijate relvajõuliigipõhist andmestikku, nähtub, et ajateenijaid saadeti enim maavägedesse (53%) ja kõige vähem strateegilistesse raketivägedesse (2%), nende vahele mahtusid vastavalt õhukaitseväed (15%), õhujõud (10%) ning merevägi (8%). Üldnimetuse „Muu“ alla on koondatud KGB ja siseministeeriumi üksused, raudteeväed, tsiviilkaitseüksused jt, millised kokku moodustasid 12%. Ankeetküsitluses osalenute jaotus relvajõuliikide vahel on ajateenistusse saadetute registriraamatutele toetuva üldjaotusega sisuliselt korrelatsioonis, andes kindlust erinevates relvajõuliikides teeninute jaotuse representatiivsuse osas.

Seega ei kinnita eestlastest ajateenijate jaotus relvajõuliikide vahel otseselt Wimbushi ja Alexievi väidet rahvuspõhisest diskrimineerimisest, vaid sobitub rohkem teise analüütiku, Ellen Jonesi selgitusega: tulevasele ajateenijale kehtestatud omadused, olgu siis vaimsed või füüsilised, suhestusid NSV Liidu laia rahvusspektriga erinevalt, mis võis jätta mulje, nagu oleks mingis relvajõuliigis üht rahvust teisele eelistatud.³⁹⁷ Rahvuste ebavõrdne jaotus oli tingitud relvajõuliikides teenimiseks esitatud nõuetest, millised asetasid eelisseisu slaavlased ja NSV Liidu Euroopa-osa rahvad.

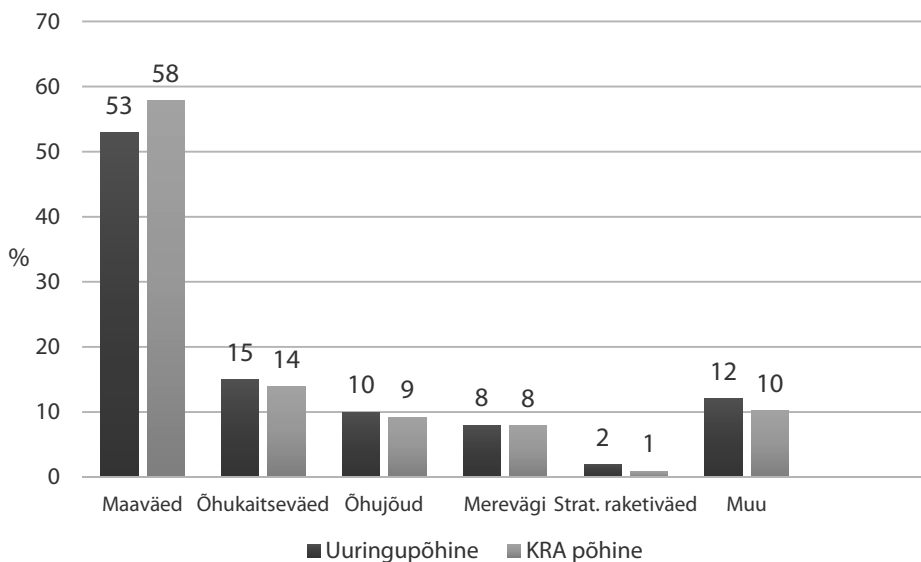
³⁹³ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 24.

³⁹⁴ R.A., snd 1951, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1971–73 Kaliningradi oblastis maavägedes, reamees. Kiri kodustele, 12.12.1971.

³⁹⁵ A.N., snd 1965, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1984–86 Afganistanis maavägedes, reamees. Kiri kodustele, 21.01.1985.

³⁹⁶ Christopher Cavoli, „Nationality Policy in the Soviet Army“, *The Journal of Slavic Military Studies*, 2 (1998), 25–47, siin 38; vt ka Szayna, *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces*.

³⁹⁷ Jones, „Manning the Soviet Military“, 119.

Joonis 4. NSV Liidu relvajõududes 1956–91 teeninud Eesti NSV-st pärit ajateenijate jaotus (%) relvajõuiliigiti.³⁹⁸

Spetsiifiliselt vaadates tõendavad aga nii uuringus osalenute profiil (spetsialisti ametikohtade suur osakaal) kui ka intervjueeritute kommentaarid Wimbushi ja Alexievi väidet baltlaste tehnilistesse üksustesse määramise ebalproportsionaalselt kõrge taseme kohta.³⁹⁹ Kui veel 1950.–60. aastatel olid uuringus osalenute seas valdavalt nn „vana kooli“ erialad, nagu jalaväelased ja suurtükiväelased, siis 1970. aastatest tõusid seoses sõjatehnika moderniseerumisega jõuliselt esile mitmesugused tehnilised erialad. Ühtlasi sobitus see hästi eestlaste individualistlikuma traditsiooniga: erinevalt nt ukrainlastest püüti üldjuhul vältida riviala juhikohtadele sattumist ehk „paeltepüüdmist“ (seersandikooli määramist).⁴⁰⁰ Reamees M. T. märkis kirjas kodustele: „Ennast see seeru elu küll ei tõmba – 6 kuud jebid utsepkas, siis tuled väeossa lolle kamandama ja saad ülemustelt ka pidevalt võtta, miks keegi sittagi ei mõista. Reamehena pole miskit muret.“⁴⁰¹ Pigem üritati leida rahulik spetsialisti koht näiteks autojuhina ja nii oma aeg ära teenida. Jefreitor M. L. kirjast teenistuskasaslasele selgub, et tema sõpruskonnast õnnestus erialase töö leidmine sisuliselt kõigil: „Oma meestelt saadud kirjade põhjal võib teha järelduse, et paljud eesti poisid on end

³⁹⁸ Aastatel 1956–91 saadeti Eesti NSV-st ajateenistusse kokku 254 129 ajateenijat. KRAA, Eestist N. armee tegevteenistusse saadetute nimekirjad, f. 9, n. 8. Uuringupõhine N=1399.

³⁹⁹ Kõige sagedamini esinenud ametiteks (486 vastanut 1399-st) olid tehnik ja mehaanik, sh nt roomikmasina-, tanki-, lennumasina-, raadio- ja sideaparatuuri, ehitusmasinate, inseneritehnika jms mehaanikud. Populaarsuselt järgmine oli autojuhi amet, mida oli pidanud 204 sõdurit. Jaokomandörina või rühmakomandöri asetäitjana teenis 88 vastanut.

⁴⁰⁰ Uuringus osalenutest oli seersandikooli läbinud 21%.

⁴⁰¹ M. T., snd 1961, keskharidus teenistusse võtmisel ja kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1982–84 Valgevene NSV-s õhujõududes, reamees. Kiri kodustele, 19.05.1982.

jõudnud „soojadele“ kohakestele sokutada. Mait on praegu roodust eemal ja tegeleb med. tööga santšastis. Arvo teatas Tšeljabinski oblastist, et on ka juba põhikohaga mingi puutöökoja mees – omaette elu ja töö ning ei mingit automaadiga polügoonil vehklemist. Sinust ei ole mõtet rääkidagi. Qusta, Sass, Mats, Ervin ja Uno on ju autojuhid – see ju kah nagu rohkem tsiviilameti moodi.⁴⁰² Sisult äravahetamiseni sarnaseid näiteid saab tuua sajanditagusest ajast, st eestlaste teenistusest tsaariarmees: „Väeosades olid ametimeeste kohad sageli täidetud eestlaste kui tublimate töölistega. [...] kohale määratud, õppisid nad ameti mitu korda kiiremalt ära kui venelased, mis oli tingitud peamiselt sellest, et eestlase iseloomule vastas rohkem omaette töötamine kui riviõppused.”⁴⁰³

Tsaariarmee pärandiks,⁴⁰⁴ mida oli võimendanud Teine maailmasõda ja osa eestlaste mobiliseerimine Saksa vägedesse, võib lugeda ka eestlastest ajateenijate poliitilise usaldusväarsuse küsimust, täpsemalt selle küsitavust. Kuigi tagasivaatavalt nenditakse, et eestlastele antud poliitilise värvinguga hüüdnimed nagu *Nemets*, *Fritz*, *Gans*, *Fašist* jms ei olnud reeglina mõeldud solvanguna, peegeldub neist eestlaste samastamine sakslastega ning reservatsioonid tundliku materjali eestlastest ajateenijatele usaldamises. Vanemleitnant M. L. kommentaari kohaselt: „Eestlased olid heas kirjas, distsiplineeritud, erialaliselt kõrgelt hinnatud, kuid esines olukordi, kus kõrgemate staapide kontrollid avaldasid imestust, et kuidas ikka eestlased on tuumarelva ligi lastud.”⁴⁰⁵ Ka ajateenijad ise on mõõnnud mõneti vastandlikku suhtumist nii kaasteenijate kui ohvitseride poolt: „Ma ütleksin, et suhtumine eestlastesse oli kahetine. Ühelt poolt ei peetud meid (mitteavalikult) lojaalseteks Nõukogude võimule; teiselt poolt tunnustasid ohvitserid eesti poiste distsiplineeritust.”⁴⁰⁶ Sisuliselt sama on päeviku sissekandena 1961. aasta jaanuaris märkinud Rein-Aksel Oras: „Kõikide tunde märkide järgi loetakse siin [Kaliningradi oblastis asunud maavägede üksuses] eestlasi poliitiliselt ebakindlaks.”⁴⁰⁷

Wimbush ja Alexiev näevad poliitilise usaldusväarsuse küsitavust peamise põhjusena, miks baltlasi suunati peamiselt tehnilistesse üksustesse ning põhjendavad sellega nende vähest esindatust siseriikliku julgeoleku ülesandeid täitnud

⁴⁰² M. L., snd 1960, keskaridus teenistusse võtmisel ja kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1979–81 maavägedes Lätis NSV-s, jefreitor. Kiri teenistuskaslaslele, 06.01.1980.

⁴⁰³ Mart Haber, *Eestlane sõdurina. Järeldusi kaitseväge komplekteerimiseks, väljaõppeks ja juhtimiseks*, väitekirj (Kõrgem Sõjakool, 1932), 178.

⁴⁰⁴ Eestlaste seostamisest sakslastega Esimeses maailmasõja perioodil vt Liisi Esse, „Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas?“, *Esimene maailmasõda ja Eesti*, toim. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22 (29) (Tartu, 2014), 132–155.

⁴⁰⁵ M. L., snd 1954, kõrgharidus, teenistus 1972–79 Eesti NSV-s maavägedes, vanemleitnant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁰⁶ A. F., snd 1959, kõrgharidus, teenistus 1979–82 Vene NFSV-s mereväes, peavanem. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁰⁷ Rein-Aksel Oras, snd 1940, keskaridus teenistusse kutsumisel, teenistus 1959–62 Kaliningradi oblastis maavägedes, reamees. Sissekanne päevikusse.

siseministeeriumi ja KGB üksustes.⁴⁰⁸ Väitekirja autor ei ole siiski leidnud otsest kinnitust salajas(t)e direktiivi(de) kohta, mis määraks üksuste rahvusliku koosseisu, sh välistanud mingi konkreetse rahvuse esindaja teenistuse mingis konkreetsetes relvajõuliigis.⁴⁰⁹ Ka asjaosaliste kommentaarid toovad esmajärjekorras esile ajateenijate oskuste ja omaduste olulisuse ega kinnita direktiivide olemasolu.⁴¹⁰ Seega jääb nentida, et eestlaste poliitiline usaldusväärsus oli „tunnetuslik küsimus“, mille lahendamine jäi vastutava ohvitseri ülesandeks: „KGB-st rääkis instituudi eriosakonna ülem. Kuulnud, et mul onu represseeritud, jäi jutt piirivalvesse saatmisest katki.“⁴¹¹

Erinevalt relvajõuliigist ja ametikohast ei nähtu eestlaste rahvuslikust taustast tulenevaid erisusi nende teenistusgeograafia osas. Vastavalt NSV Liidu relvajõududes kehtinud eksterritoriaalsuse põhimõttele (vt alapeatükk 2.1.1.) teenis Eesti NSV-st pärit ajateenijate põhimass väljaspool oma koduvabariiki. Uuringus osalenute kõige sagedasem teenistuspaik oli ootuspäraselt NSV Liit (90%), Varssavi Lepingu Organisatsiooni liikmesriikidel oli märksa väiksem osatähtsus (3% teenis Saksa Demokraatlikus Vabariigis ja alla 1% Tšehhoslovakkias) ning kuigi esindatud olid ka eksootilised piirkonnad, nagu Kuuba, Vietnam, Angola ja Etioopia, olid viimased pigem statistikud. NSV Liidu piires teenis enamik ajateenijaid Vene NFSV-s (46%), millele järgnesid Ukraina NSV (8%), Läti NSV (7%) ja Eesti NSV (6%). Nende meeste tunnistuste kohaselt, kellel õnnestus Eestis teenida, oli see võimalik sõjakomissariaadi ohvitseri altkäemaksudega veendes ja/või tutvusliine ära kasutades, erandeid tehti ka professionaalsetele sportlastele ning muusikutele: „Teenisin Nõukogude sõjaväes 1974–1977 Eestis, Tallinnas, Rahumäe teel, sisevägedes, orkestris. Seal on teeninud väga palju eesti muusikuid alates Ivo Linnast ja Gunnar Grapsist.“⁴¹² Siiski oli tegu väheste eranditega ning asjaolu, et 94% ajateenijaist läbis teenistuse väljaspool Eesti NSV-d, kinnitab eksterritoriaalsuse printsiibi sisulist kehtivust.

⁴⁰⁸ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 17; vt ka Ball, „Ethnic Conflict“, 245–247.

⁴⁰⁹ Vastav väide vt: Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 7. Ajaloost võib sääraseid direktiive leida: pärast 1874. aasta sõjaväereforme pidid üksused olema komplekteeritud vähemalt 75% ulatuses slaavlastega, vt: Пётр Зайончковский, *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий* (Москва, 1973); Tõnu Tannberg, „Numerus clausus“ Vene armees. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariarmee komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel“, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2000), 35–42.

⁴¹⁰ Rein Värgi kommentaar autorile, 12.02.2014.

⁴¹¹ L. L., snd 1953, kõrgharidus, teenistus 1981–83 Armeenia NSV-s maavägedes, vanemseersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴¹² Intervjuu R. T.-ga, 29.09.2015. R.T., snd 1955, kõrgharidus, teenistus 1983–85 Läti NSV-s maavägedes, reamees.

2.2.3. Identiteediküsimus paljurahvuslikus teenistuskeskkonnas

Tõnu Tannberg on sundteenistusest tsaariaegse Vene armee koosseisus kirjutanud: „Muulaste kaasamine tõi kindlasti kaasa mitmeid probleeme nii Vene sõjaametkonna poolt vaadatuna, kuid eriti vastsetl teenistusse võetud väike-rahvastele enestele: teenistus muukeelses keskkonnas oli valdavale enamikule tragöödiaks ja sageli isegi hullemaks karistuseks kui sunnitöö.“⁴¹³

Teenistus NSV Liidu relvajõududes 20. sajandi teisel poolel asetas eestlastest ajateenijad kirjeldatuga sarnasesse olukorda: enamikule oli ajateenistus esimeseks kokkupuuteks tundmatute rahvuste esindajatega ning nende usu- ja kultuuritavadega. Reamees K. M. kirjelduse kohaselt oli „[...] see mu esimene multi-kulti kogemus: ajateenijate hulgas slaavlased, kaukaaslased, kesk-aasiast, Baltikumist...“⁴¹⁴ Kommentaarid ei ole midagi harukordset – reeglina oligi üksuse⁴¹⁵ rahvuslik koosseis olenemata relvajõuliigist, teenistusperioodist ja -geograafiast äärmiselt mitmekesine. Täiendavalt sobib eeltoodud näitlikustama olukord, kus „[üksuses teenis] 12 grusiini, 32 aserbaidžani, 8 armeenlast, 12 kesk-aasiast, 6 leedukat, 8 lätlast, 2 juuti ja 1 eestlane ning ülejäänud olid venelased, ukrainlased ja valgevenelased.“⁴¹⁶ Mitteametlikku „rekordit“ hoiab Ants Laaneots, kelle teenistuse ajal 78. tankidiviisi staabiülemana Kasahstanis aastatel 1982–87 oli diviisis esindatud 46 rahvust.⁴¹⁷

Rahvuste mitmekesisuse tõttu on relvajõude kirjeldatud kui „sulatusahju“,⁴¹⁸ st lisaks riigikaitsefunktsioonidele oli neile pandud ka rahvaste kooli (vn *школа народов*) ülesanne. Selle propageerimise kohta leidub hulganisti näiteid nii ametlikest dokumentidest kui ajakirjandusest. Näiteks soovitas 1952. aastal Tartu oblastikomitee sekretär Heinrich Ajo Jõgeva rajoonikomitee sekretäril „[a]jateenijatega läbiviidavas poliit-massilises ja selgitustöös suunata peamine tähelepanu nende kasvatamisele nõukogude patriotismi, rahvaste vendluse, Isamaa, Nõukogude valitsuse ja kommunistliku partei truuduse vaimus“⁴¹⁹ ning 1960. aasta juulikuu Rahva Häälest võis lugeda eestlaste eduka teenistuse kohta paljurahvuslikes üksustes: „[torpeedokaatritel] teenivad julged ja mehised inimesed, nõukogude meremehed, keda liidab ühte ühine saatatus ja üllas vendlustunne. Nende vaprate ridades täidavad oma austavaid sõjameremehe ülesandeid ka Arvi Liik ja Helgur Illak Saaremaalt. [...] Neid on ühte liitnud meremehe-

⁴¹³ Tannberg, *Eesti mees Vene kroonus*, 31.

⁴¹⁴ K. M., snd 1966, keskaridus, teenistus 1985–87 Valgevene NSV-s maavägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

⁴¹⁵ Üksuse all peetakse silmas ajateenijale hoomatavat üksust ehk roodu (kompanii) kuni polgu (rügemendi) taset.

⁴¹⁶ M. F., snd 1943, kõrgharidus, teenistus 1962–65 Vene NFSV-s õhukaitsevägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴¹⁷ Intervjuu Ants Laaneotsaga, 02.02.2013.

⁴¹⁸ Simes, „The Military and Militarism“, 136.

⁴¹⁹ Tartu oblastikomitee sekretäri Heinrich Ajo kiri Jõgeva rajoonikomitee sekretärile I. Tšerevkole, 24.09.1952: RA ERAF.4905.5.52. L 17–18.

sõprus, samuti nagu kõiki nende vanusekaaslasi – noormehi Ukrainast ja Uraalist, Siberist ja Kaukaasiast.⁴²⁰

Teenistus relvajõududes pidi seega olema oluliseks etapiks ideoloogilisest kasvatuses, mis algas lasteaias ning jätkus läbi kooliea kvalitatiivselt uue inimühenduse – nõukogude rahva – loomiseks.⁴²¹

Nii eestlaste kui ka teistest rahvustest ajateenijate teenistuskogemuse analüüs annab aga tunnistust vastupidisest protsessist. Christopher Cavoli sõnastust laenates: *de jure* integratsiooni asemel leidis *de facto* aset segregatsioon.⁴²² Sellega nõustub enamuse NSV Liidu relvajõudude rahvusküsimust käsitlenud autoreid,⁴²³ nt Wimbush ja Alexiev on oma uuringu raames läbiviidud intervjuude põhjal järeldanud, et sõjavägi vaid süvendas etnilisi probleeme ja rahvustevahelist integratsiooni ei toimunud.⁴²⁴ Anthony Clayton on märkinud, et keskmise mitte-slaavi sõduri jaoks ei tähendanud ajateenistus muud kui venestamist ja institutsionaliseeritud rassismi.⁴²⁵

Wimbushi ja Alexievi intervjuuprojekti osalenud on kommentaarides baltlaste, sh eestlaste kohta välja toonud nende varjamatu rahvusluse ja üldise põlguse „kõige veneliku“ suhtes.⁴²⁶ Ühe intervjuueeritu sõnul oli neil „[t]ugev rahvuskultuuri ja rahvusliku ühtsuse tunnetamine“⁴²⁷ ning ajateenistuse jooksul „nende rahvuslik identiteeditunne kasvas“.⁴²⁸ Sõdurikirjadele ning ankeetküsitluse vastustele toetudes saab kinnitada väite kehtivust eesti ja läti, ent mitte leedu päritolu ajateenijate osas: sageli on nimetatud leedulaste kalduvust „jupijumalatena“ ehk jaotlematena domineerida ning oma kõrgema positsiooni üle uhkust

⁴²⁰ V. Vikulov, „Meremehed Saaremaalt“, *Rahva Hää*, 31.07.1960, 2.

⁴²¹ Mõiste „nõukogude rahvas“ võeti kasutusele tähistamaks oma päritolurahvast taha plaanile seadvat ning ühiste majandushuvide, ideoloogiliste ja poliitiliste eesmärkidega inimeste kooslust. Selle esmakordset kasutamist omistab osa autoreid Stalinile, teine osa Hruštšovile. Kindlasti kõneles sellest Leonid Brežnev 1971. aastal peetud NLKP XXIV kongressil ning kuus aastat hiljem võis ta kuulutada selle teostumist: „Nõukogude Liidu rahvaste võrdsus, vendlus ja vääramatu ühtsus – see kõik on saanud tõsiasjaks. Kujunenud on uus ajalooline inimühendus – nõukogude rahvas.“ Vt vastavalt: Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, 2006); Igal Halfin, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial* (Cambridge, 2003); Leonid Brežnev, *Suur Oktoober ja inimkonna progress* (Tallinn, 1977), 10.

⁴²² Cavoli, „Nationality Policy in the Soviet Army“, 41.

⁴²³ Ainsana eristus Ellen Jones, kes 1980. aastate alguses peaaegjalikult propagandamaterjalidele toetudes väitis, et ajateenistus omas positiivset mõju etniliste pingete maandamisel ning rahvusgruppide poliitilisel ja sotsiaalsel assimileerumisel. Hiljem oli ta sunnitud vastupidist tunnistama. Vt vastavalt: Jones, „Minorities in the Soviet Armed Forces“, 285–318, siin 298; Jones, „Social Change and Civil-Military Relations“, 259–263.

⁴²⁴ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 48–49.

⁴²⁵ Anthony Clayton, *Ethnicity and nationalism in the Soviet Army 1979–1991 (raport)* (Conflict Studies Research Center, 1999), 3; vt ka Bossart, *The influence of minorities*, 39.

⁴²⁶ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 39.

⁴²⁷ Samas, 13.

⁴²⁸ Wimbush, Alexiev, *Executive Summary*, 9. Identiteeti käsitletakse siinkohal kultuuri avaldumise vormina, st inimese samastumist teatud grupi käitumis- ja suhtlemisviisiga. Filosoofias tähistab identiteet (*Id identitas*) asja suhet iseendaga.

tunda,⁴²⁹ mistõttu „ei olnud leedukate puhul „Balti ühtsusest” juttugi”.⁴³⁰ Võrreldes eestlaste ja lätlastega olid leedulased ka silmapaistvalt innukamad õppurid, seda nii poliit- kui ka teistes teooriatundides (omandades seetõttu mõnedes üksustes pugeja maine)⁴³¹ ning kohanesid sõjaväelise süsteemiga kiiremini: „Leedukatele see sõjavägi ja vene värk nagu näis sobivat.”⁴³²

Seevastu eestlaste rahvusliku identiteeditunde kasvu on asjaosaliste endi antud olukirjeldustes selgelt märgata. Nii märkis A. N. kirjas kodustele: „[s]ee aheldatus tekitab sellist trotsi nõukogude võimu vastu, samal ajal loomulikult süvendab isamaa (Eestimaa) tunnet, et kui ma kord siit pääsen, hakkan vist muste ja venelasi kirvega mööda eestit taga ajama.”⁴³³ Kuigi näiteks Aleksander Torjuse memuaaridest nähtub nõukogude ja vene eristamine, on rahulolematust märgata mõlema suhtes: „Meie rühmal oli lauluks üks kaunis jube laul: „Mu Venemaa, mul kallis, armas sa.“ Selles ülistati Venemaad ja vannuti igavest truudust. Ma ei saanud kuidagi aru, miks me pidime laulma kallist Venemaast, kui venelasi oli meie seas vaid teatud hulk. Iseasi oleks olnud laulda „kallist” Nõukogude Liidust, nüüd nagu oleksime olnud kõik Venemaalt pärit!”⁴³⁴

Võõras ja reeglina vähemalt esialgu vaenulik keskkond sundis otsima tuge rahvuskaaslastelt. Iseäranis sõdurikirjadest – st vahetust kogemusest – ilmneb soov kokku hoida: „Praegult kus ma olen üksi eestlastest rem. roodus, käin pidevalt [mujal roodudes] oma kaasmaalasi otsimas, et veidi juttu ajada.”⁴³⁵ Rõõmu valmistas pärast pausi rahvuskaaslas(t)ega kohtumine: „Hiljuti oli väeosas minu jaoks suur pidupäev. Nimelt saabus teine eestlane ja jällegi meie õppekast.”⁴³⁶

Õieti ongi keeleküsimus kui identiteedi üks tunnetatavaim element sage teema nii sõdurikirjades kui mälestustes. Teiste eestlastest ajateenijatega eesti

⁴²⁹ M. K., S. S., M. T. ja T. P. kirjad kodustele. Ankeetküsitluse vastustest nt: E. K., snd 1960, keskhariidus, teenistus 1980–82 Ukraina NSV-s maavägedes, nooremseersant; A. V., snd 1967, keskhariidus, teenistus 1987–89 Valgevene NSV-s (ja lühikeset aega Mägi-Karabahhi konfliktipiirkonnas) sisevägedes, reamees; V. V., snd 1959, keskhariidus, teenistus 1977–79 Vene NFSV-s õhukaitsevägedes, nooremseersant.

⁴³⁰ Intervjuu K. U.-ga, 19.07.2009. K. U., snd 1970, keskhariidus ajateenistusse võtmisel ja kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1988–90 Vene NFSV-s maavägedes, reamees.

⁴³¹ Andres Seene kommentaar autorile 2012. aastal toimunud vestlusest teoloog professor Alar Laatsiga (snd 1954) tema teenistusest, 20.01.2014; Ankeetküsitluse vastustest nt: A. R., snd 1955, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1975–77 Läti NSV-s maavägedes, reamees; V. J., snd 1953, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1971–73 Läti NSV-s maavägedes, jefreitor.

⁴³² T. T., snd 1970, keskhariidus, teenistus 1986–88 Valgevene NSV-s õhukaitsevägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴³³ A. N., snd 1965, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1984–86 Afganistanis maavägedes, reamees. Kiri kodustele, 18.12.1984.

⁴³⁴ Torjus, *Sina ei pea mitte imestama*, 43.

⁴³⁵ J. P., snd 1967, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1986–88 SDV-s maavägedes, reamees. Kiri kodustele, 01.08.1986.

⁴³⁶ A. K., snd 1966, keskhariidus, teenistus 1984–87 Vene NFSV-s maavägedes, reamees. Kiri kodustele, 07.05.1986.

keeles kõnelemise tähtsusest annavad tunnistust mitmed vastavad viited, näiteks: „Sain Kuldari käest ka kirja. Ta kirjutab nii kurvalt. Ilmselt pole tal seal teisi eestlasi lähedal, kellega suhelda. [...] [Mul] on hea, et saame siin omavahel rääkida eesti keeles iga päev nii palju kui tahame.“⁴³⁷ Reamees R. A. tundis heameelt väeosa täiendamise üle teiste eestlastega ja seeläbi kindlustunde, et eesti keel ei unune, kasvamisest: „Kui aga kevadel need eestlased siia tulevad, siis pole karta, et emakeele ära unustad.“⁴³⁸

Siiski esineb mitmeid kirjeldusi olukorrast, kus eesti keel hakkas väheste praktiseerimisvõimaluste tõttu ununema: „Kurat. Enam ei oska eesti keeles kirjutada. Õpime seersantideks ja iga päev kirjutame [...] vene mõla.“⁴³⁹ Kirjeldata ka aktsendi tekkimist, mis ilmnes iseäranis hästi pikemat aega võõrkeelses keskkonnas teeninud rahvusaaslasega kohtudes.⁴⁴⁰ Retrospektiivsetes hinnangutes on venekeelne keskkond omandanud siiski mõnevõrra positiivsema tooni, ilmselt seetõttu, et vene keele oskusest on hilisemas tsiviilelus kasu olnud. Kommentaar „[m]inule oli [ajateenistusest] positiivne see, et õppisin vene keeles päris ladusalt jutlema ja kirjutama ning kasutan seda töö-alaselt siiani.“⁴⁴¹ sobib iseloomustama väga paljude teenistuskogemuse keelelise aspekti meenutamist.⁴⁴²

Lisaks keelelis-kultuurilisele allasurutusele on 1980. aastate lõpust ja 1990. aastast pärit hulganisti tõendeid probleemidest rahvuslikul ning piirkondlikul pinnal, milliste üldnimetusena on kasutatud terminit *zemljatšestvo* (vn *землячество, земляк* – kaasmaalane, omakandimees). William Odom on leidnud, et *zemljatšestvo* oli peamiselt suunatud nende ajateenijate vastu, kelle koduvabariikides olid alanud iseseisvumispüüdlused (seega baltlased, armeenlased ja grusiinid), mille kajastamine üleliidulistes ajalehtedes ja kesktelevisioonis oli kallutatud ning hukkamõistev.⁴⁴³ Sellest annavad tunnistust mitmed sõdurikirjad, näiteks: „Kuni 1990. a jaanuari kuuni oli teenistus „enam-vähem“

⁴³⁷ A. O., snd 1965, keskharidus, teenistus 1983–85 Vene NFSV-s sisevägedes, reamees. Kiri kodustele 13.02.1985.

⁴³⁸ R. A., snd 1951, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1971–73 Kaliningradi oblastis maavägedes, reamees. Kiri kodustele, 20.11.1972.

⁴³⁹ M. L., snd 1966, keskharidus ajateenistusse võtmisel ja kõrgaridus ankeedi täitmisel, teenistus 1984–86 Ukraina NSV-s maavägedes, reamees. Kiri sõbrale [1985].

⁴⁴⁰ T. P., snd 1969, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Läti NSV-s maavägedes, nooremseersant. Kiri kodustele, 23.12.1987. Ankeetküsitluse vastustest nt: M. L., snd 1968, keskharidus, teenistus 1986–88 Vene NFSV-s maavägedes, reamees; T. H., snd 1962, keskharidus, teenistus 1981–83 Vene NFSV-s strateegilistes raketivägedes, reamees. Vt ka: Raimond Ellik [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, 437–444, siin 441.

⁴⁴¹ O. S., snd 1952, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1973–75 Vene NFSV-s maavägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁴² Sama väitsid ka Nõukogude sotsioloogid, märkides, et sõjaväeteenistus oli kolmandal kohal keeleõppe osas koolide ja tööalaste kontaktide järel, vt nt Соломон Брук, Михаил Губогло, „Факторы распространения двуязычия у народов СССР“, *Советская этнография*, 5 (1975), 17–30.

⁴⁴³ Odom, *The Collapse of the Soviet Military*, 48.

talutav, mitte arvestades ülejõu käivat tööd ja ebaustaavikohast töötlemist. Kuid nüüd on olukord muutunud. Seda tänu ajalehtedele, mis on venelaste seas teinud kõva kihutustööd ja muutnud nende meelt „Baltikumi“ suhtes. [...] Palume tungivalt [originaali rõhutus], et te ei saadaks järelepärimisi ja noomitusi väeosa juhatasele, kuna see teeb meie elu põrguks ja me oleme sunnitud ise ära tulema.“⁴⁴⁴ Äärmuslikel juhtudel tähendas ebasoosingusse sattunud rühmituste kuulumine ka raskekujulise vägivalda all kannatamist: „Perioodil oktoober–jaanuar, kui meie rood asus komanderingus Aserbaidzaanias, mind ja mu sõpra T. K.-d, kui ainukesi eestlasi süstemaatiliselt peksti ja mõnitati, alandati. Teised kaasteenistujad [...] sooritasid meiega ebainimlikke akte, tallates jalge alla meie inimväärikuse. Õeldi ka otse näkku, et teeme seda kõike sellepärast, et olete eestlased.“⁴⁴⁵

Koos *dedovština*’ga (vt järgmine alapeatükk) oli *zemljatšestvo* tekkimine ja eksisteerimine peamine, mis illustreerib NSV Liidu relvajõudude suutmatust täita neile pandud (poliitilist) ülesannet erinevatest rahvustest ajateenijate integreerimisel. Lisandus üldkultuuriline erinevus, mille elementide sunniviisilisel pealesurumisel rahvustunne mitte ei vähenenud, vaid kasvas.

2.2.4. Mitteametlik võimuvertikaal ja selle tagajärjed

NSV Liidu relvajõududes eksisteeris mitteametlik hierarhiline klassisüsteem. Klass ei sõltunud sõjaväelisest auastmest (reamees vs seersant) ega ka rahvuslikust kuuluvusest, vaid läbitud teenistuse kestusest. Astmete arv oli relvajõu liigiti, periooditi ja piirkonniti erinev: see võis olla kolm („Ikka oli kolm astet: 1. salaga, 2. tšerpak, 3. starik“⁴⁴⁶) või neli („Alguses olid salaaga, siis karass, siis starik ja lõpuks deduška“⁴⁴⁷), ent ka viis („duhh või karantiin, salaaga/salabon, kandidaat, ded/deda/deduška, dembel/veteran/graždanski“⁴⁴⁸).

Astmestikku on ilmekalt kirjeldanud Carey Schofield, kelle tähelepanekute kohaselt oli ajateenija, kes oli just tegevteenistusse võetud, esmalt *duhh* (vn *дых* – hing). Pärast noorsõduri kursuse läbimist ja vande andmist sai temast *molodoi* (vn *молодой* – noor), mõningates üksustes ka *slon* (vn *слон* – elevant) markeerides akronüümi, mis tähistas „sõdurit, kellele meeldivad suured raskused“. Pärast kuuekuulist teenistust sai *slon*’ist *bõk* (vn *бык* – pull), *štšegol* (vn *щегол* – moenarr, keigar), *tšerpak* (vn *черпак* – kulp) või *salaaga* (vn *салага* – räim). Ajateenija, kes oli teeninud juba aasta, oli *fazan* (vn *фазан* – faasan; üksustes, kus seda terminit varem ei kasutatud – *tšerpak*). Pooleteise aasta pikkuse teenis-

⁴⁴⁴ Kaheksa ajateenija ühispöördumine Mai Kolossova poole, 14.01.1990: RA ERA. R-3.14.45. L 123–125.

⁴⁴⁵ A. A. avaldus liikumisele Genf-49, 06.02.1990: RA ERA. R-3.14.43. L 158.

⁴⁴⁶ E. R., snd 1942, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1962–65 Volga-Uuralis õhukaitsevägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁴⁷ M. H., snd 1956, keskharidus, teenistus 1975–77 Leningradis strateegilistes raketivägedes, jefreitor. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁴⁸ Jüri Pärna kommentaar autorile, 01.02.2014.

tuse järel saadi ihaldusväärne *ded'*i (vn *дед* – vana ehk vanaisa) staatus, sõjaväelise hierarhia kõrgeim positsioon. Kui *ded'*id reservi saadeti, muutus ühtlasi iga sõduri staatus. *Molodoi*'st sai *štšegol* jne.⁴⁴⁹ Mall Hiiemäe on sõdurislangile pühendatud kogumikus välja toonud ühelt eestlasest endiselt ajateenijalt pärineva jaotuse: „1–6 kuud teenistust: kuidas karastus teras; 7–12 kuud: käimine kannatuste radadel; 13–18 kuud: tabamatud tasujad; 19–24 kuud: röövlitaadid.“⁴⁵⁰

Mitteametliku staatuse muutumisest annavad tunnistust sisuliselt kõik sõdurikirjad ja päevikud. Nooremseersant T. P. kirjutab kodustele: „Põrandaid pesavad ja mustemaid töid teevad nüüd tuhhid (need, kes on alla aasta teeninud), meil on juba nepolozhenno [vn *не положено* – pole ette nähtud]“⁴⁵¹ ning A. R. märkis, et: „Üldse ei maksa minu pärast muretseda, sest olen juba 1,5 aastase staažiga teenija, kellel on kõik lubatud, kellel on võim ja õigus meie sõjaväe kirjutamata seaduste põhjal.“⁴⁵²

Reamees R. A. hierarhia-astmete muutumist on võimalik jälgida tema päeviku sissekannetest:⁴⁵³

„19.11.1971. Alguses oli küll nii, et oleks hea meelega jalad selga võtnud ja koju tulnud. Mis tujusse puutub, siis ta on mul vahelduv. Kord olen optimistlikult meelestatud, teinekord tuleb hirm peale sellele pikale ajale mõeldes, mis tuleb siin veeta. [...]

08.02.1972. Tähistasin oma 100 teenistuspäeva ja juba mitte enam 730 vaid 630 päeva pärast võin kodutee jalge alla võtta. Nii, et progress on ilmne ja siimaani on kõik hästi läinud. [...]

17.08.1972. Hiljuti tulid meile noored, need, kes mais armeesse tulid. Nii et ma pole enam see kõige noorem ja mu põrsapõlv siin hakkab mööduma. [...]

11.07.1973. Ja siin roodus olen ka taolises seisus, et enam igauks mulle peale ei kärata ja tööle ei sunni. Kui tahan ja viitsin, siis teen tööd ja kui lusti pole siis ei tee. Nii ma lõõn lihtsalt aega surnuks ja ootan demobilisatsiooni.“

Osaliselt peegeldas taoline hierarhia sarnaseid traditsioone tsiviilelus. Enamikus Nõukogude vabrikutes ja tehastes oli levinud praktika, et nooremad töölised tegid kõige lihtsamad ja ebameeldivamad etapid mingist konkreetsest

⁴⁴⁹ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 82. Alar Nigul on hierarhiasüsteemi kirjeldanud alljärgnevalt: „Vastavalt teenitud ajale olid välja mõeldud hüüdnimed, mis võisid väeosaade kaupa erineda. Alustaja oli *duhh* (hing) või *tšičik*, üle poole aasta teeninud said nimeks *salobon*, ka neil ei olnud erilisi õigusi; ühe aasta teeninud mees oli juba jõudnud privileeeritud seisusesse ja neid kutsuti *tšerpak* (kulp). Poolteist aastat ajateenistust tõi juba olulised privileegid ja mehi kutsuti hellitavalt *deduška* (vanaisa) ning kaks aastat teeninud mehi kutsuti *dembel* (demobiliseeritu),” vt Alar Nigul, *Võitlus kahel rindel* (Tallinn, 2008), 26.

⁴⁵⁰ Hiiemäe, *Vahva punasõduri ustaav*, 2. Vt ka Tõnu Tender, Uno Ilm, *Trellide ja luku taga: sissevaade Eestis kinnipeetavate 20. sajandi slängi* (Tartu, 2003).

⁴⁵¹ T. P., snd 1969, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Läti NSV-s maavägedes, nooremseersant. Kiri kodustele, 04.11.1988.

⁴⁵² A. R., snd 1966, keskharidus, teenistus 1985–87 Vene NFSV-s, reamees. Kiri kodustele, 20.08.1986.

⁴⁵³ R. A., snd 1951, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1971–73 Kaliningradi oblastis maavägedes, reamees. Sissekanded päevikusse.

tööst, samal ajal kui meistrid puhkasid või tegelesid oma erialatööga.⁴⁵⁴ Julme-
mas vormis maksis vanemate olijate ülemvõim vanglates, aga ka internaat- ja
kutsekoolides, näiteks on reamees R. N. võrrelnud sõjaväe mitteametlikku
astmestikku vanemate õpilaste ülemvõimuga Tihemetsa sovhoostehnikumis.⁴⁵⁵

NSV Liidu relvajõududes moonduis hierarhiline süsteem väärnähtuseks –
dedovština’ks (vn *дедовщина*) ehk nooremate ajateenijate süstemaatiliseks
tagakiusamiseks ajaliselt kauem teeninud kaasteenijate poolt.⁴⁵⁶ Sisuliselt oli
tegemist nõiarõngiga: *duhh*’id õppisid kiusamisega leppima ja hirmust kätte-
maksu ees ei teatanud sellest oma ülematele. Nad ootasid oma järke, pidasid
meeles, mida nendele ja nendega oli tehtud, ning kandsid oma „kogemused” üle
kohe, kui olid saanud *ded*’ideks ning uued *duhh*’id olid üksusesse saabunud.
Erandeid tehti rahvuskaslaste osas: „Eriti midagi rõõmustavat noorte väeosasse
tulek ei toonud. Oleks ka tahtnud seda teha, mis meiega tehti, aga ei õnnes-
tunud, kuna väga palju tuli noortega eestlasi ja eestlane võõrsil eestlast hoiab.”⁴⁵⁷
Egodokumentides leidub üldse väga vähe kirjeldusi eestlastest ajateenijate poolt
väljapoole suunatud vägivalda kohta, nimetatud valdkonna võib liigitada
teemade alla, millest ei räägita või räägitakse kaudselt, mille puhul on märgata
enesetsensuuri rakendamist.

Levinud on seisukoht, et *dedovština* tekkis seoses 1967. aastal vastu võetud
uue ÜSKS-ga ja lühenenud teenistusperioodiga (vt alapeatükk 2.1.1.),⁴⁵⁸ ent
autori hinnangul on see liigselt lihtsustatud lähenemine. Pigem oli tegu samasse
perioodi jäänud paralleelprotsesside koosmõjuga: ühelt poolt on tõsi, et uus
ÜSKS tingis olukorra, kus senise aastapõhise jaotuse asemel tekkis poolaasta-
põhine jaotus, mis devalveeris n-õ keskastmejuhtide autoriteeti, ent märksa
olulisemad olid demograafilised muutused (Kesk-Aasiast ja Taga-Kaukaasiast
pärit ajateenijate osakaalu suurenemine relvajõududes) ja asjaolu, et 1960. aastate
keskpaigast hakati ajateenistusse üha enam (eeskätt küll ehitusväeosadesse)
võtma noori, kes olid kohtulikult karistatud ning tõid seetõttu ajateenistusse
kaasa vanglakogemuse ja sealse klassisüsteemi.⁴⁵⁹ Nimetatud on ka ohvitser-
konna muutumist – Teise maailmasõja kogemusega ohvitserid suundusid järk-
järgult erru, uus riviohvitseride põlvkond oli altim delegeerima võimu vane-
matele ajateenijatele, mõistmata esialgu selle tagajärgi.⁴⁶⁰

⁴⁵⁴ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 86.

⁴⁵⁵ R. N., snd 1962, keskhariidus, teenistus 1983–85 Läti NSV-s õhukaitsevägedes, reamees.
Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁵⁶ Mereväes tunti määrustikuväliselt väärnähtust ka kui *godkovština*’t, mis tuleneb vn k
sõnast *зодок* – aastake (üks või rohkem aastat teeninu).

⁴⁵⁷ A. M., snd 1956, keskhariidus, teenistus 1976–78 Vene NFSVs maavägedes, jefreitor.
Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁵⁸ Vt nt Odom, *The Collapse*, 48.

⁴⁵⁹ Paul Jenkins, „Red Army Blues“, *World Today*, 8/9 (2001), 33–35.

⁴⁶⁰ Vello Ravelli kommentaar autorile, 09.10.2009. NL MN määrusega nr 325 06.04.1979
(Постановление СМ СССР от 6 апреля 1979 г. N 325 „О внесении частичных изменений
в Положение о прохождении воинской службы офицерским составом Вооруженных
Сил СССР“) muudeti NSV Liidu relvajõudude ohvitseride teenistuskäigu põhimääruse

Ohvitseride-poolsest olukorraga leppimisest ja isegi selle soodustamisest on mitmeid tõendeid, näiteks: „Dedovština oli meeletu. Ohvitserid kiitsid selle kõik heaks“⁴⁶¹ ja „Ohvitserid ei tahtnud dedovštinat tähele panna, neil oli sellevõrra vähem tööd.“⁴⁶² Pärast sõjakooli lõpetamist Leningradi lähistel ehitusväeosas teeninud Boris Püssa meenutuste kohaselt oli *dedovština* esinemine ohvitseridele teada, ent selle vastu võitlemiseks ei astunud ühtegi sammu.⁴⁶³ Sõjaväevõimude poolt esines hoopis probleemi eitamist ja/või vassimist.⁴⁶⁴ *Dedovština* tõttu poja kaotanud Valve Raudnask summeeris olukorra vastavasisulisel ajaleheartiklis: „Nimelt öelnud kindralleitnant [Konstantin] Katušev, et „dedovština“ on 12% vähenenud. Huvitav, huvitav! Alles see oli, kui sõjaväeladvik ei tunnistanud üldse „dedovština“ olemasolu. Kui nüüd siiski süü omaks võetakse, ei kõlbaks sellest minu meelest enne ette kanda, kui dedovštinal on lõpp tehtud.“⁴⁶⁵

Valgevene ajateenijatele osaks saanud *dedovština* ilminguid uurinud Alena Maklaki väitel esines nooremate ajateenijate tagakiusamist eeskätt madalama tähtsusega üksustes, kuhu saadeti probleemsed kutsealused, kes olid poliitiliselt ebausaldusväärsed, kriminaalse minevikuga, riviteenistuseks kõlbmatud, madala haridustasemega ja/või koolist väljalangenud.⁴⁶⁶ Seda toetavad ankeetküsitluses osalenute kommentaarid, st „vanakeste“ ülemvõimu ei esinenud või esines väga piiratud strateegilistes raketivägedes, lennuväes ning üksustes, mis olid lahinguvahimides või osalesid reaalses lahingutegevuses, kus sai loota ainult meeskonnavaimule ja -koostööle.⁴⁶⁷ Viimast kinnitab Etioopia kodusõjas osalenud

punkti 18, milles määrati rahuaegse tegevteenistuse kestus ohvitseriaastmetes: kui varem tuli leitnandi auastmes teenida kolm aastat, siis nüüd kaks, kapteni auastmes varem neli ning nüüd kolm aastat jne, tingides nii olukorra, kus komandörideks said noored ja nõrgemate juhtimiskogemustega ohvitserid.

⁴⁶¹ V. K., snd 1966, keskharidus, teenistus 1985–86 Vene NFSV-s maavägedes, seersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁶² A. K., snd 1965, keskharidus, teenistus 1985–87 Läti NSV-s maavägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁶³ Boris Püssa, *Minu teenistus Nõukogude armees*, käsikiri (Tallinn, 2012), 2.

⁴⁶⁴ Vt nt: M. A. pöördumine Mai Kolossova poole, 07.03.1990: RA ERA. R-3.14.45. L 7–8. Ankeetküsitluse vastustest nt: R. K., snd 1962, keskharidus, teenistus 1981–83 Vene NFSV-s maavägedes, reamees; E. S., snd 1966, keskharidus, teenistus 1984–86 Vene NFSV-s maavägedes, jefreitor.

⁴⁶⁵ Valve Raudnask, „Tundmatu sõduri sündroom“, *Rahva Hää*, 08.04.1990. Pärast poja Kuldari hukkamist teenistuses 1985. aasta jaanuaris (surma asjaolud jäid segaseks) lahkus peatselt ka Valve Raudnaski abikaasa Kuldar sen., nähtavasti poja surmaga kaasnenud stressi ja tervise halvenemise tagajärjel.

⁴⁶⁶ Alena Maklak, „*Dedovshchina* on trial. Some evidence concerning the last Soviet generation of „sons“ and „grandfathers““, *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 5 (2015), 682–699, siin 685–691. Vt ka Hans-Henning Schröder, *Kameradenschinderei und Nationalitätenkonflikte: ein Rückblick auf die inneren Probleme der sowjetischen Streitkräfte in den Jahren 1987–1991* (Köln, 1992).

⁴⁶⁷ M. H., snd 1960, keskharidus, teenistus 1978–80 Vene NFSV-s maavägedes, vanemseersant. Ankeetküsitluse vastus.

Ants Laaneots: „Ma ei mäleta ühtegi *dedovštšina* ilmingut – kõik olid koos ühes supis, vanemad ja nooremad.“⁴⁶⁸

Samuti on märgatav *dedovštšina* esinemise erinevus ajalises plaanis: vaatlusaluse perioodi esimesel kümnendil – 1950. aastatel – *dedovštšina*’t selle hili- semas selgelt negatiivses tähenduses ei tuntud, kuid nooremad pidid täitma vanemate ajateenijate korraldusi.⁴⁶⁹ *Ded*’idel oli noori vaja ja seetõttu püüti suhteid headena hoida: „Kui 50. aastatel alustasime meie teenistust, olid need asjad [*dedovštšina*] tundmatud. Minul on hästi meelde jäänud vanade sõdurite liigutav suhtumine noortesse – reservi vanu enne ei arvatud, kui sihturid, plansetistid, arvutajad, kaugusemõõturid ja muud asjamehed olid noortest enda asendajad välja õpetanud. Noori lausa anuti rohkem trennima, loovutati neile oma või ja suhkru portsud, et noored kiiremini omandaksid teadmised ja seega vanad saaksid koju.“⁴⁷⁰

Dedovštšina esinemise nimetamine sageneb 1960. aastate teisest poolest.⁴⁷¹ Siiski võib väärnähtuse esinemisvormi pidada suhteliselt leebeks ning mõnigate kommentaaride kohaselt ka distsiplineerivaks (ja seda tollase „noore“ positsioonilt): „Dedovstšina oli mõistuse piirides, olles teatud määral sisekorra tagamise tõhusaks vahendiks.“⁴⁷²

1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses teeninute kommentaaridest nähtub, kuidas *dedovštšina* oli muutunud jõhkramaks ning seda esines sagedamini: „Alguses oli kord vilets. Igal võimalusel püüdsid vanad olijad üksteist üle trumbata nooremate ajateenijate mõnitamise ja jooksutamisega. Keeldumine tõi karistuse.“⁴⁷³ Mati Iila meenutuse kohaselt: „Minu juhatamise ajal [Väike-Pakri saarel asunud polügooni ülemana 1984–86] võtsid kaks ajateenijat eneselt elu. Määrustikuvastased suhted – nii seda vanemate ajateenijate terrorit nooremate vastu „hellitavalt“ kutsuti – hakkasid just kaheksakümnendatel armees ja laevastikus üha suuremaid mõõtmeid võtma.“⁴⁷⁴

Iseäranis julmana mõjub seersant I. K. meenutus teenistusest Gruusia NSV-s 1985. aastal: „Dedovštšina oli meie pataljonis ülikõva, meid peksti [noorteajal] pea iga öö, ujusime vzljotkal ehk põrandal kuivalt ja jooksimine öösiti, gaasimaskid peas, pärast peksti ja jooksimine 2-kordsete vooditega ümber kasarmute. Öösiti viidi ühekaupa kaptjorkasse, kus purjus vanemteenijad lihtsalt peksid

⁴⁶⁸ Kaio, „Ants Laaneots: ma olen eluaeg õppinud ründama“.

⁴⁶⁹ M. S., snd 1939, põhiharidus, teenistus 1958–61 Vene NFSV-s õhujõududes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁷⁰ Rein Värgi kogust: S. T., snd 1934, teenistus ohvitserina 1957–80, major.

⁴⁷¹ Ankeetküsitluse vastustest nt: Ü. V., snd 1943, põhiharidus, teenistus Vene NFSV-s õhukaitsevägedes 1964–67, jefreitor; U. M., snd 1946, keskhariidus, teenistus Usbeki NSV-s õhudeessantvägedes 1965–68, nooremseersant; T. R., snd 1945, keskhariidus, teenistus Ukraina NSV-s piirivalvevägedes 1964–67, reamees.

⁴⁷² R. A., snd 1951, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1971–73 Kaliningradi oblastis maavägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁷³ M. R., snd 1963, haridustase määratlemata, teenistus 1982–84 Läti NSV-s õhukaitsevägedes, jefreitor. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁷⁴ Iila, *Aviaator*, 402.

oma rõõmuks niipalju kui isu oli. Õppustel oli koonduslaager, ma ei taha isegi meenutada, mis tehti!⁴⁷⁵

Probleem jõudis laiema avalikkuse ette 1980. aastate teises pooles, suure tõuke selleks andis Juri Poljakov, kes autobiograafiliste sugemetega romaanis „Сто дней до приказа” („Sada päeva käskkirjani”),⁴⁷⁶ käsitles *dedovština*’t ühe sõduri läbielamiste kaudu. Kuigi *dedovština* väljajuurimine oli alanud juba varem, pöörati sellele nüüd avalikkuse surve kõrgepunktidele. Sõjaväevõimude katsed väärnähtuse väljajuurimiseks on leidnud kirjeldamist ka mitmetes sõdurikirjades. Reamees A. O. kirjutas kodustele: „Eile [30.04.1985] oli siin klubis pool päeva kohus. Kohtu all olid kaks meie väeosa soldatit. Neid süüdistati sellise asja eest, mis varem oli täiesti tavaline asi, togisid lihtsalt noori sõdureid peaaegu ilma põhjusega. Korra tugevdamiseks ja teiste hirmutamiseks anti nad siis kohtu alla ning kohut peeti kogu väeosa ees. Anti neile siis kummalegi kaks aastat distsiplinaarpataljoni.”⁴⁷⁷ Jefreitor R. K. 1988. aastast pärinevast sõdurikirjast võib lugeda: „Vanakeste süsteem on üsna tavaline, kuid nähtavasti enne meie siiatulekut olid ülisuured pahandused väljatulnud ja nüüd on see vanakeste värk rahulikumaks muutunud.”⁴⁷⁸ Seda kinnitab 23 aastat hiljem täidetud ankeetküsitluse vastav kommentaar: „Dedovstinat esines, kuid tegeleti selle väljajuurimisega ja mõned said ka karistusi.”

Kuigi ametlik statistika näitas tõepoolest *dedovština* langustrendi (1990 registreeritud juhtumit 1989. aastal vs 4000 juhtumit 1985. aastal), oldi selle väljajuurimisest siiski väga kaugel.⁴⁷⁹ Seda kinnitavad Eesti NSV riigivõimudele ning ühiskondlikele organisatsioonidele veel 1989. ja 1990. aastal saadetud massilised kirjeldused ajateenijate raskest olukorrast, mis oma õõvastavas vaheduses annavad edasi *dedovština* ulatust ning selle põhjustatud vaimset ja füüsilist traumat.⁴⁸⁰

Ebainimlikku olukorda pandud ajateenijad sooritasid äärmises vaimses pingeseisundis kuritegusid. Rahvusvahelise üldsusele on teada leedulase Artūras Sakalauskase juhtum: 1987. aasta veebruaris avas Sakalauskas öörahu ajal „vanakeste” pihta tule ja tappis nii kaheksa kaasajateenijat.⁴⁸¹ Paraku leidis sarnaseid juhtumeid aset ka eestlastest ajateenijatega: M. K. lasi Kasahhi NSV-s sise-

⁴⁷⁵ I. K., snd 1965, keskhariidus, teenistus 1985–87 Gruusia NSV-s maavägedes, seersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁷⁶ Юрий Поляков, *Сто дней до приказа* (Москва, 1987).

⁴⁷⁷ A. O., snd 1965, keskhariidus, teenistus 1983–85 Vene NFSV-s sisevägedes, reamees. Kiri kodustele 01.05.1985.

⁴⁷⁸ R. K., snd 1969, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Ukraina NSV-s maavägedes, jefreitor. Kiri kodustele, 13.12.1988.

⁴⁷⁹ Clark, *The Ethnic Factor*, 7.

⁴⁸⁰ Vt nt: V. Ö. avaldus liikumisele Genf-49, 07.03.1990: ERA.R-3.14.43. L 295–296; A. V. avaldus liikumisele Genf-49, 09.02.1990: ERA.R-3.14.43. L 181; E. N. avaldus liikumisele Genf-49, 26.01.1990: RA ERA.R-3.14.43. L 121 jne.

⁴⁸¹ Vt nt Alfred Senn, *Lithuania Awakening* (Berkely, 2002), 162–164.

vägedes teenides 1989. aasta aprillis maha oma jaokomandöri, veretööni viisid M. K.-d peksmised, väljapressimised ja mõnitamised.⁴⁸²

Ajateenijate kaitseks tekkis Venemaal nn sõdurimade liikumine. Maria Kirbassova poolt 1988. aasta aprillis moodustatud Sõdurimade Komitee (vn *Комитет солдатских матерей*) seadis eesmärgiks pidada arvet vägivallajuhtumite üle relvajõududes ning võtta asjasse puutuvad ohvitserid oma tegude (või tegevusetuse) eest vastutusele.⁴⁸³ Eesti NSV-s ametlikku sõdurimade ühendust ei moodustatud, küll aga koondusid ajateenijate emad mitteformaalselt ja asusid võimaluste piires teenistuses olevaid noormehi abistama. Anonüümsust soovinud A. P. kirjast tollal aega teeninud T. P.-le võib lugeda: „Olen kursis Sinu ja Su venna teenistusega ning tahtsin Sulle head nõu anda, millist Sa ehk seal raskel ajal eriti vajad. Tea, et me Eestimaa naised oleme asunud võitlusse selle ebahumaanse olukorra vastu sõjaväes ja ka meil. Seepärast tea, et Sul on koht kuhu kirjutada kust abi saada ja arvesta, et üks naine on nõrk, kuid naised koos – jõud! Ole hea ja [...] teata, kuidas Su olukord tegelikult on.“⁴⁸⁴

Ühiskondlike organisatsioonide ja sõjaväevõimude pingutustele vaatamata ei suudetud *dedovština*’t siiski lõpuni välja juurida ning Vene Föderatsiooni relvajõud kannatavad selle all siiani.⁴⁸⁵ Eestlastest ajateenijate teenistuskogemuse analüüsist nähtub, et NLKP KK peasekretäri Leonid Brežnevi kirjeldus NSV Liidu relvajõududest kui „erilisest armeest selles mõttes, et see edendab vennalikkust, solidaarsust ja vastastikust austust kõigi Nõukogude rahvaste ja rahvuste vahel“⁴⁸⁶ jäi vaid tühjaks sõnakõlksuks ilma reaalse sisuta.

2.2.5. Üldhinnang teenistuskogemusele

Nii nagu NSV Liidu relvajõud olid eripalgelised relvajõuliikide, ent ka ajalises ja geograafilises plaanis, olid üldhinnangud teenistuskogemusele äärmiselt erinevad, varieerudes ankeetküsitluse vastustes „väga heast“ „väga halvani“. Lisaks peegeldusid mitmetes hinnangutes kahetised tunded, näiteks: „Ei oska seda aega kommenteerida. Väga segane tunne. [...] Kas ma mehistusin sealseid raskusi trotsides, või nüristas ja muserdas mind kogu see jant?“⁴⁸⁷ Aleksander Torjus on

⁴⁸² RA ERA.R-3.10.318. L 17, 20–21. Vt lähemalt: Kaasik, „Psühhiaatrilise sundravi kuritarvitamisest“, 79–96.

⁴⁸³ Põhjalik ülevaade sõdurimade liikumisest vt Julie Elkner, „Dedovshchina and the Committee of Soldiers’ Mothers under Gorbachev“, *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 1 (2004), <<http://pipss.revues.org/243>> (25.05.2016).

⁴⁸⁴ A. P. kiri T.P.-le. 03.08.1989.

⁴⁸⁵ Vt nt *Dedovshchina in the Post-Soviet Military: Hazing of Russian Army Conscripts in Comparative Perspective*, ed. by Françoise Dacé, Elisabeth Sieca-Kozłowski (Stuttgart, 2006).

⁴⁸⁶ Viidatud Cavoli, „Nationality Policy in the Soviet Army“, 72.

⁴⁸⁷ A. K., snd 1956, kõrgharidus, teenistus 1974–76 Vene NFSV-s maavägede ehitusväeosas, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus. Sisult sarnased ankeetküsitluse vastused olid nt: A. R., snd 1964, keskhariidus, teenistus 1982–84 Vene NFSV-s maavägede ehitusväeosas, reamees; N. N., snd 1968, keskhariidus, teenistus 1987–90 Vene NFSV-s mereväes, madrus; P. K., snd 1970, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrghariidus ankeedi täitmisel, teenistus 1988–90 Läti NSV-s õhukaitsevägedes, jefreitor.

oma memuaaride lõpupeatükis sedastanud: „Väeosast lahkusin vastuoluliste mõtetega. Ühest küljest olid kaks aastat lihtsalt mahavisatud aeg. Teisalt aga oli see tõeline elukool. [...] Nii õppisin enda eest seisma, mis osutus ka hilisemas elus kasulikuks.“⁴⁸⁸

Vahetut kogemust edasi andvate sõdurikirjade ja päevikute ning hiljem kirja pandud mälestuste võrdlevast analüüsist nähtub, et teenistuses kogetud negatiivsed aspektid (nt venekeelne keskkond, keerulised ja/või tüütud kohustused, vanemate ajateenijate poolne vägivald jne) on omandanud neutraalsema või kohati isegi positiivse varjundi: välja tuuakse siiani vajalikku vene keele oskust ja keerulistes olukordades hakkamasaamist, üldist mehistemist. Eneseanalüüsi ja suhtumise muutumise tunnustamist esineb ka mitmetes teenistusperioodi kokku võtvates kommentaarides, näiteks väitis nooremseersant R. S., et: „Oleks võimalik olnud, poleks kindlasti läinud. Nüüd tagantjärele mõeldes oli sest ka kasu. Inimene õpib seal kiiresti iseseisvaks ja enese eest seisma, end kehtestama“⁴⁸⁹ ja reamees T. S. nentis, et: „Nüüd on sellest [ajateenistusest] möödunud 25 aastat ja pean tõdema, et vaatamata seal kogetud raskustele õnnestus mul korralikult tasemel omandada vene keel.“⁴⁹⁰

Teenistuskogemuse reinterpreteerimine ja seeläbi hinnangute muutumine ajas – teenistuskogemusele antakse tähendus, mis toetab oleviku tähendust – ei ole eestlastest ajateenijatele ainuomane. Läti autobiograafilistele materjalidele toetudes on Martins Kaprans järeldanud, et meessoost autorite teostes on olulisel kohal sõjaväeteenistus ning kuigi paljud on tunnistanud negatiivseid emotsioone hetkel, mil nad teenistusse võeti, on see tervikuna vaadates olnud hea õppetund ning „mehistemise ja distsipliini kool“.⁴⁹¹ Carey Schofield on sarnast seisukohta üldistanud enamikule NSV Liidu relvajõududes teeninud rahvuste esindajatele: ükskõik kuidas nad olid suhtunud ajateenistusse eelnevalt, vaadati teenistusele tagasi teatud rahuldustundega ja nii mõnedki jõudsid järeldusele, et olid sellest mingil moel kasu saanud.⁴⁹²

Kindlasti on üldhinnangu mõjutajaks olnud avaliku diskursuse muutumine: viis, kuidas sovetiperioodi kirjeldati äsja taasiseseisvunud Eestis ning kuidas mälestuste kirjanemise ajal 2000. aastate teisel poolel ja 2010. aastate alguses, erinevad teineteisest olulisel määral. Siiski tunnetatakse ka täna, et heas toonis ei ole sobilik (või on vähemalt kummaline) teenistusest kõneleda, nt hindas nooremseersant R. K. üldmulje teenistuskogemusest väga heaks ja lisas: „Vägivalda ei olnud. Hea toitlustus. Põnevad ülesanded. Sellist lugu nagu ei

⁴⁸⁸ Torjus, *Sina ei pea mitte imestama*, 121.

⁴⁸⁹ R. S., snd 1960, keskkharidus, teenistus 1979–81 Valgevene NSV-s õhukaitsevägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus. Enese kehtestamist on nimetanud ka mitmetes memuaarides, vt nt Koit Kaaristu [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, 240–250, siin 243.

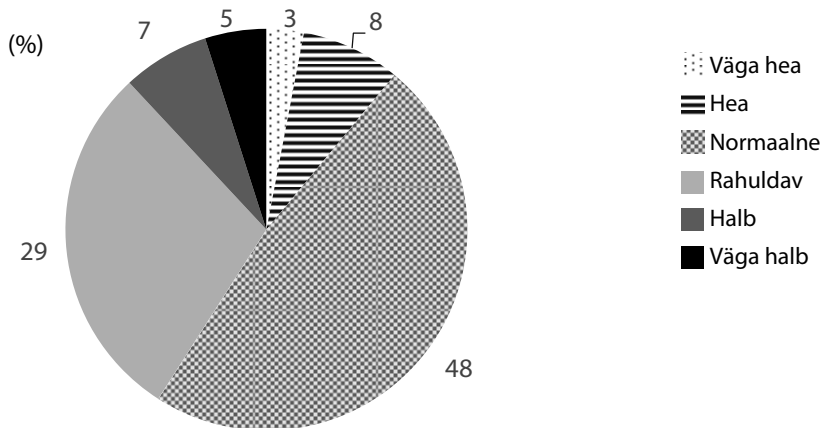
⁴⁹⁰ T. S., snd 1967, kõrgharidus, teenistus 1986–88 Vene NFSV-s maavägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁹¹ Martins Kaprans, „Normalising the Cold War Habitus: How Latvian Autobiographers Cope with their Soviet–time Experience“, *The Baltic Sea Region and the Cold War*, 261–277, siin 269.

⁴⁹² Vt nt Schofield, *Inside the Soviet Army*, 113.

kõlba praegu [ankeet täidetud 2012. aastal] rääkidagi.⁴⁹³ Siinkohal tuleb arvestada asjaoluga, et ankeetuuringus võisid osaleda eeskätt just need, kelle jaoks teenistus ei möödunud kuigi valulikult ning kes pole püüdnud seda perioodi oma mälust kustutada.

Nimetatud aspekte teadvustades tuleb mõista neutraalsusele ja mõnevõrra positiivsusele kalduvat üldmuljet vastuste üldises jaotuses (vt joonis 5).

Joonis 5. Eestlastest ajateenijate üldhinnang (%) teenistuskogemusele NSV Liidu relvajõududes.⁴⁹⁴

Peaaegu pooled vastanutest (48%) hindasid teenistust „normaalseks”, veidi enam kui veerand (29%) „rahuldavaks”. Sisuliselt võrdselt oli neid, kes hindasid oma teenistusaega „väga heaks” või „heaks” ja neid, kes pidasid teenistust „halbaks” või „väga halbaks” (vastavalt 11% ja 12%).

Kui analüüsida vastuse „väga hea” ja „hea” andnute tausta, siis läbivat joont välja tuua ei saa. Nende meeste auastmed varieerusid reamehest vanemseersandini ning ametiülesanded seakasvatajast dessantväe laskurini (ja vastavalt ka relvajõu- ning väeliik), teenistuspiirkonnad olid nii Eestis, Venemaal, Usbekistanis kui ka Afganistanis. Väeosa rahvuslikku koosseisu kirjeldatakse mitmekesisena. Olulise aspektina tuuakse välja vähene *dedovštšina* ja harvad vigastused/surmajuhtumid, samuti seda, et eestlastesse kui rahvusgruppi suhtuti nii kaasteenijate kui ohvitseride poolt üldiselt hästi. Hinnati ka huvitavaid ja tegevuses hoidvaid ülesandeid: „Üldmulje oli asjalik. Teenistusse suhtuti tõsiselt ja huviga. Suurem osa ohvitseri oli Afganistani kogemusega [...], seepärast poka-zuhha ja muude lollustega ei tegeletud.”⁴⁹⁵ või „Dessantvägede õppeväeosad

⁴⁹³ R. K., snd 1950, kõrgharidus, teenistus 1970–72 Vene NFSV-s maavägedes, nooremseersant.

⁴⁹⁴ N = 1399.

⁴⁹⁵ I. K., snd 1968, keskhariidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Aserbaidžaanis NSV-s lennuväes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

olid kõrge moraaliga eliitväeosad, kus varustus, ettevalmistus ning isiklik võimalus füüsiliselt areneda hoidis tegevuses.⁴⁹⁶

Ka orkestrantide ja väeosa kunstnike kogemused olid sisuliselt eranditult positiivsed: „Kuna teenisin orkestris ja viimased 8 kuud ka staabi komandandina, siis oleks patt kurta:) sain 2 aasta jooksul pillimängu selgeks, oli aega lugeda, tegeleda malega. Nii et ei kurda ja mahavisatud ajaks ka ei loe.”⁴⁹⁷ Ajateenistuses kunstniku ametit pidanud Jaanus Plaat lisab: „Just paljurahvuselises vene sõjaväes tekkis mul suur huvi erinevate kultuuride, erineva usulise ja haridusliku tagapõhjaga inimeste vastu.”⁴⁹⁸

Vastuse „väga halb” ja „halb“ osas eristuvad negatiivselt kaks relvajõuliiki – maaväed (iseäranis nn „ehituspatid“) ning siseministeeriumi haldusalas tegutsenud väeüksused. Neist viimaste kohta, millised tegelesid mh kinnipidamiskohtade valvamisega, on negatiivseid kommentaare läbi aastakümnete, nt pihtis 1960. aastate teisel poolel sisevägedes teeninud seersant S. S. kirjas kodustele: „Seda ootagi, et saad noa selga. Kahjuks ei tohi kõike kirjutada.”⁴⁹⁹ 1980. aastate lõpus teenistuses olnud reamees N. L.-i piin on ilmne nii sõdurikirjades („Närvid on läbi. Peas keerlevad mõtted, kuidas endalt elu võtta, sest ma lihtsalt ei ole suuteline vastu pidama. Tahtsin endale korra juba otsa peale teha.”⁵⁰⁰) kui ka ankeetküsitluse vastuses: „Närvikava sai kannatada. Mõnikord ei kontrolli end ja pean seda teenistuses läbielatu süüks.”⁵⁰¹ Ehitusväeosade puhul on tüüpilised kirjeldused madalast moraalist ning sõjaväelise korra ja väljaõppe puudumisest: „Kuna oli tegemist tööpataljoniga siis töötasime kohalikus niisutusmasinate tehases ja osad ka ehitusel, sõjalist väljaõpet polnud üldse.”⁵⁰²

Negatiivse üldmulje puhul on sisuliselt alati mainitud jähkrat *dedovština*’t ja korralagedust väeosas, samuti rahvuskaaslastega kokkupuute ning seetõttu

⁴⁹⁶ R. L., snd 1965, kõrgharidus, teenistus 1987–89 Leedu NSV-s maavägedes, vanem. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁹⁷ T. V., snd 1939, kõrgharidus, teenistus 1963–65, Eesti NSV-s õhukaitsevägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁴⁹⁸ Monika Puutsa, „Rahvamuuseumi direktor Jaanus Plaat maalib Lenineid“, *Tartu Postimees*, 19.03.1999.

⁴⁹⁹ S. S., snd 1946, keskharidus, teenistus 1965–68 Vene NFSV-s sisevägedes, nooremseersant. Kiri kodustele, 20.10.1965.

⁵⁰⁰ R. L. avaldus liikumisele Genf-49 (väljavõtted ajateenistuses oleva poja kirjades koju), 01.03.1990: ERA.R-3.14.43. L 263–264.

⁵⁰¹ N. L., snd 1971, keskharidus, teenistus 1989–90 Komi ANSV-s sisevägedes, reamees. Ankeetküsitluse vastus.

⁵⁰² T. A., snd 1964, kõrgharidus, teenistus 1985–87 Vene NFSV-s maavägede ehitusväeosas, reamees. Sisuliselt sama märkis valdav enamik ehitusväeosades teeninuid. Eristus reamees V. L.: „Kuna [ehitusväeosa] sõdurid tegelesid spordikompleksides nn transformatsiooniga (ehitasime lavasid, korvpalli- ja hokiplatse...), siis saime ka pea iga nädal käia neil üritustel (Žalgirise mängud, GGG, Apelsini, Mahavoki, Joala, Rotaru, Mireille Mathieu, Modern Talkingu jne kontserdid. [...] Need olid mu elu huvitavaimad aastad. Sain palju huvitavaid sõpru, kelledega osadest siiani suhtlen ja käin külas. Ainult seetõttu juba ei pea seda kahte aastat mahavisatud ajaks.“ V. L., snd 1967, teenistusse kutsumisel keskharidus, ankeedi täitmisel kõrgharidus, teenistus 1986–88 Leningradi mereväebaasi ehituspataljonis, reamees.

vajadusel toetava „sõbrakäe“ puudumist. Samuti võis muserdada teenistuse läbimine ajateenija kohta kõrges eas: „Emotsionaalselt masendav, kuna olin 25, kui võeti ja minust oli vanem vaid meie patarei komandör.“⁵⁰³

Ajalises plaanis teenistusperioodi hinnates peegeldub sissejuhatuses kirjeldatud sovetiaja periodiseering. 1950. aastate lõpus ja 1960. aastatel (nn sula-perioodil) teenistuses olnud mäletavad seda suure tõenäosusega positiivsemalt kui 1970. ja 1980. aastatel (nn stagnatsiooniajal) teenistusse kutsutud. Suur roll on siin ajateenijate endi tausta muutumises: kui esimese grupi puhul oli tegemist n-õ sõjaaja lastega, kes teenistuse ebamugavate aspektidega kergemini kohanesisid, siis teise grupi puhul tuleb arvestada üldisest elatusaseme ja hariduse tõusust tingitud väärtushinnangute muutumist, mis muutis ka sõjaväeteenistusega kohanemise keerulisemaks (vt alapeatükk 2.2.1.), ent ka relvajõud ise olid ajas muutunud. Kaudselt kinnitab hinnangute sõltuvust teenistusperioodist Maria Kalling, kelle abikaasa Mart Kalling teenis 1960. ja pojad 1980. aastatel: „Tahan öelda, et erilisi ekstsesse sõjaväeelust tema [Mardi] suust ei kuulnud. [...] Mõlemad pojad tegid oma sõjaväeteenistuse vene armees läbi paarkümmend aastat hiljem. Poegade kogemused sõjaväeelust olid küllalt verised.“⁵⁰⁴

Eestlastest ajateenijate üldhinnang teenistuskogemusele on seega äärmiselt mitmekülgne ning sõltub mitmetest faktoritest, eeskätt teenistusperioodist ning relvajõuliigist. Üldistuste tegemisel tuleb olla ettevaatlik ning arvestada ankeetküsitluses osalenute taustaga, kuna kõlama jäänud arvamus võib suures osas esindada n-õ võitjate nägemust.

⁵⁰³ H. T., snd 1955, kõrgharidus, teenistus 1980–82, Vene NFSV-s maavägedes, nooremseersant. Ankeetküsitluse vastus.

⁵⁰⁴ Kirjavahetus Maria Kallinguga, 04.01.2014.

3. TEENISTUS OHVITSERINA NSV LIIDU RELVAJÕUDUDES 1956–1991

3.1. Ohvitserkonna üldine korraldus

3.1.1. Rahvuslik ja sotsiaalne taust

Võit Teises maailmasõjas tõstis NSV Liidu ohvitserkonna ühiskondliku staatuse enneolematult kõrgele tasemele. Koos parteifunktsionäride, suurettevõtete juhtide, julgeolekutöötajate ning tiiptaseme ja ideoloogiliselt sobivate teadlaste ning loomeinimestega kuulus ohvitserkond privileegeritud ühiskonnagrupperi mitmesuguste hüvede ja eelisõiguste, suhteliselt kõrge sissetuleku ja arvestatavate sotsiaalsete garantiidega. 1956. aastal nentis Louis Ely, et „ohvitserikorpused on muutunud omaette [sotsiaalseks] klassiks“,⁵⁰⁵ vastavalt 1960. aastatel läbi viidud sotsioloogiliste uuringutele oli teenistus ohvitserina üks kümnest kõige prestiižsemast ametist⁵⁰⁶ ning veel 1980. aastate alguses sedastas Dimitri Simes, et: „Nõukogude eliidi hulgas hoiab sõjavägi kindlalt oma staatust. Selle prestiiž, jõud ja iseseisvuse tase jääb alla vaid partei kõrgbürokratiale.“⁵⁰⁷

Prestiižsele positsioonile jõudmine oli aga piiratud – vaatamata NSV Liidu rahvaid võrdsustavale retoorikale kujunes ohvitserikorpused pärast Teist maailmasõda slaavi-keskseks. Kuigi ametlik statistika üritas propaganda eesmärkidel näidata vastupidist,⁵⁰⁸ selgub nii Deborah Balli kui Samuel Wimbushi ja Alex Alexievi intervjuuprojektidest, et ohvitserikorpused tervikuna oli rahvuslikult suhteliselt homogeenne, koosnedes peamiselt slaavlastest, iseäranis venelastest (ligikaudu 80%) ning ukrainlastest ja valgevenelastest (10–15%).⁵⁰⁹ Viimast tõendab valdav enamik ankeetküsitluse vastuseid, mis kirjeldavad ohvitserikorpust tugevalt slaavlaste poolt domineerituna.⁵¹⁰ Vähemusrahvuste esindajaid, kes teatud teenistustasemele välja murdsid, ähvardas venestumine: „Tollased

⁵⁰⁵ Louis Ely, „The Officer Corps“, *The Red Army*, ed. by Liddell Hart (New York, 1956), 395–402, siin 398.

⁵⁰⁶ Reese, *Red Commanders*, 203.

⁵⁰⁷ Simes, „The Military and Militarism“, 131.

⁵⁰⁸ 1969. aastal tehtud uuringu kohaselt oli valimis osalenud 1000 leitnandi seas esindatud 30 rahvust. Viidatud Reese, *Red Commanders*, 205.

⁵⁰⁹ Ball, „Ethnic Conflict“, 246; Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 22–23. Sama kinnitavad mitmed teised autorid, vt nt: Rakowska-Harmstone, „The Soviet Army as the Instrument of National Integration“, 129–154, siin 144; Cavoli, „Nationality Policy in the Soviet Army“, 39. NSV Liidu relvajõudude ohvitserkoosseisu rahvuslik taust oli seega võrreldav riigijuhtimissektoriga, kus sajast kõrgeimast ametipositsioonist oli 86% mehitatud slaavlastega (venelasi 74%). Alexander Rahr, *A Biographic Directory of 100 Leading Soviet Officials* (München, 1986). Autori arvutus.

⁵¹⁰ Ankeetküsitluse vastustest nt: V. A., snd 1959, keskharidus, teenistus 1977–79 Vene NFSV-s õhukaitsevägedes, nooremseersant; H. K., snd 1967, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1987–89 Vene NFSV-s maavägedes, reamees; A. S., snd 1965, keskharidus teenistusse kutsumisel, kõrgharidus ankeedi täitmisel, teenistus 1984–86 Ukraina FSV-s õhujõududes, reamees.

loosungid rääkisid Nõukogude inimesest kui millestki rahvusetust, aga nii merel kui sõjaväes valitses vene keel ja meel. [...] Enamik [ohvitseri oli] omaks võtnud Vene ohvitseri mentaliteedi, ühesõnaga venestunud.⁵¹¹

Wimbush ja Alexiev märkisid ühtlasi, et võrreldes vähemusrahvuste esindatust ajalises plaanis (1950. vs 1970. aastad), oli see märkimisväärselt vähenenud.⁵¹² Autorid käsitlesid tendentsi peamise põhjusena Nikita Hruštšovi otsust vähendada relvajõudude mahtu,⁵¹³ mille tulemusena arvati reservi peaaegu veerand miljonit ohvitseri, kellest paljud olid just vähemusrahvuste esindajad.⁵¹⁴ Väitekirja autori hinnangul oli esmaseks suurema mõjuga muutuseks rahvusüksuste laialisaatmine 1956. aastal (vt alapeatükk 1.1.), mis Eesti näite põhjal võttis esiteks suurel osal võimalikest kandidaatidest soovi astuda sõjakooli („Kui Eestis teenida ei saa, siis ei lähe – selline oli plaan”⁵¹⁵). Teiseks tekitas paljudes tollal ohvitserina teeninutes nõrdimust ja kõhklusid koduvabariigist väljaspool teenimise perspektiiv, mistõttu võidi ka tegevteenistusest lahkuda: „Teenisin kuni rahvusväeosade likvideerimiseni. Igasugustele katsetele mind teenima saata suure kodumaa avarustesse keeldusin kategooriliselt.”⁵¹⁶ Taolisi näiteid leidub veelgi.⁵¹⁷

Vähemusrahvuste kahjuks töötas ka sõjaväelise hariduse süsteem. Sõjakooli sisseastumiseks tuli sooritada eksamid vene keeles, mis seadis eelisolukorda etnilised venelased, keelte sarnasuse tõttu ka valgevenelased ja ukrainlased. Seetõttu võib mõista kursant Alar Lanemani kommentaari teda intervjuerinud ajakirjanikule 1983. aastal: „Kartsin, et ma ei tule sisseastumiseksamitega toime. Polnud ju varem geograafiat ega ajalugu vene keeles vastanud. Õnn, et kirjandit ei pidanud kirjutama, etteütlusega sain kuidagimoodi hakkama.”⁵¹⁸

⁵¹¹ Iila, *Aviaator*, 128.

⁵¹² Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 22–23.

⁵¹³ Pärast Stalini surma kommunistliku partei etteotsa tõusnud Nikita Hruštšov asetas rõhu strateegilistele raketivägedele ning vähendas kahes etapis (1955–1956 ja 1959–1960) oluliselt konventsionaalseid relvajõude (eeskätt maavägesid). Kokkuvõttes tõi see kaasa relvajõudude vähendamise rohkem kui miljoni mehe võrra, sealhulgas saadeti reservi või erru 250 000 ohvitseri. Ümber hinnati ka NSV Liidu sõjaline doktriin: kui seni oli rõhk asetatud mehhaniseeritud jalaväele, siis uus doktriin osundas, et tuumarelv saab sõjalises konfliktis otsustavaks, sõda olnuks juba esimestest minutitest maailmasõda. Vt lähemalt: Aleksandr Fursenko, Timothy Naftali, *Khrushchev's Cold War: The Inside Story of an American Adversary* (New York, 2006), 40–49; „Сокращение Вооруженных Сил СССР в середине 50-х годов“, *Военные архивы России*, 1 (1993), 271–308, siin 283, 303–306.

⁵¹⁴ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 22–23.

⁵¹⁵ V. S., snd 1939, teenistus ohvitserina 1961–84, alampolkovnik. Isik siiski sunniti sõjakooli astuma. Rein Värgi kogu.

⁵¹⁶ R. K., snd 1932, teenistus ohvitserina 1955–56, leitnant. Rein Värgi kogu.

⁵¹⁷ Rein Värgi kogust nt: T. A., snd 1933, teenistus ohvitserina 1954–56, kapten; U. B., snd 1930, teenistus ohvitserina 1952–56, kapten; E. V., snd 1933, teenistus ohvitserina 1954–56, kapten.

⁵¹⁸ Ants Sild, „Kursant“, *Pioneer*, 2 (1983), 8–9, siin 8.

Lisaks asus valdav enamik sõjakoole Vene NFSV-s, mis ei soodustanud vähemusrhuvuste esindajatel neisse õppima asumist.⁵¹⁹ Eesti NSV-sse asutati ohvitserikutse populariseerimiseks 1979. aastal NSV Liidu MN vastava otsusega Kõrgem Sõjalis-Poliitiline Ehituskool (kasutatud on ka nimekuju Tallinna Kõrgem Poliitiline Ehitussõjakool), mis mõnevõrra aitaski vähendada eestlastest ohvitseride põuda, ent kehtestatud arvulisi kvoote ei suudetud siiski kunagi täita (vt lähemalt alapeatükk 3.2.2.).

Iлга Apine selgituse kohaselt mängis ohvitserikorpuse rahvusliku homogeensuse kujunemisel täiendavat rolli liiduvabariikide elanikkonna erinev sotsiaalne päritolu ning ühiskondliku mobiilsuse aspekt: sõjakoolidest olid huvitatud peamiselt noormehed Venemaa ja Ukraina maapiirkondade elanike hulgast, samas kui kõrge linnastumistasemega liiduvabariikidest (nt Eesti ja Läti NSV-st) ei tuntud ohvitserikutse vastu kuigi suurt huvi.⁵²⁰ Väiketalunike perekondadest noormeeste näol, kes ei näinud kolhoosielul perspektiivi, leidub taolisi näiteid siiski ka Eestist (vt alapeatükk 3.2.1.).

Kolmas ohvitserkonda iseloomustav aspekt oli (vähemalt väline) poliitiline määratletus. Kuivõrd NSV Liidu relvajõudude juhtimine oli tugevalt ideologiseeritud, oli NLKP ja ÜLKNÜ liikmelisus väga kõrge: 1980. aastal kuulus 90% kaadriohvitseridest kommunistlikku parteisse või komsomoli.⁵²¹ Tõsi, noorenohvitseride puhul oli parteiliikmelisus mõnevõrra väiksem, mida kompenseeris vanem- ja kõrgemate ohvitseride sisuliselt kohustuslik kuulumine parteisse.⁵²² Merelennuväes teeninud Mati Iila kommentaari kohaselt kehtis tollal põhimõte, et „[t]eenistuskohtadele, millel olid alluvad, st komandörikohale, määrati ainult kommunistliku partei liikmeid.“⁵²³ Sellist kõrget liikmelisuse määra ei saanud võrrelda NSV Liidu tsiviilsektoriga, kus parteiliikmelisus ei ületanud sõjajärgsel perioodil kordagi 10 protsenti.⁵²⁴

⁵¹⁹ Ülevaade sõjakoolidest ja -akadeemiast vt Феськов, Калашников, Голиков, *Советская Армия в годы „холодной войны“*, 175–180.

⁵²⁰ Илга Апинe, „Закат номенклатуры. По материалам архива Компартии Латвии“, *Балтийский архив: Русская культура в Прибалтике*, сост. Юрий Абызов, т. VI (Рига, 2000), 206–222, siin 213.

⁵²¹ Roomet Kiudmaa, *NSV Liidu kodanike austav kohustus* (Tallinn, 1980), 54. Kõrgem partei- ja komsomoliliikmelisuse määr ohvitseride hulgas oli vaid SDV-s (kus see küündis 98%-ni) ja Poolas (85%). Ross Johnson, Robert Dean, Alexander Alexiev, *East European Military Establishments: the Warsaw Pact Northern Tier* (New York, 1982), 168; Henry Kirsch, „German Democratic Republic“, *Soviet Allies: the Warsaw Pact and the Issue of Soviet War Power Reliability*, ed. by Daniel Nelson (Boulder, 1984), 159–175, siin 170.

⁵²² *Soviet War Power*, 39.

⁵²³ Iila, *Aviaator*, 356.

⁵²⁴ Jones, „Manning the Soviet Military“, 127. Eesti NSV-s saavutas kompartei liikmete arv haripunkti 1988. aastal, mil EKP-sse kuulus 112 925 liiget ehk ligikaudu 10% Eesti NSV täiskasvanud elanikkonnast, vt *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*, toim. Mikk Titma (Tartu, 2001), 101.

3.1.2. Ohvitserikutse omandamine

Kaalukal osal NSV Liidu relvajõudude ohvitserkoosseisust oli kas generalissimus Aleksandr Suvorovi või admiral Pavel Nahhimovi järgi nimetatud sõjalise kallakuga internaatkoolide taust.⁵²⁵ Ehkki nimetatud koolid olid asutatud lastele, kes olid kaotanud Teises maailmasõjas vanema(d), hakati neisse järk-järgult ka teisi soovijaid vastu võtma. Väljaõpet alustati varajases teismees: 1956. aastal juba 11-aastaselt, hiljem vanusepiiri tõsteti (samas vähenes ka koolitsükli kestus).⁵²⁶ Suvorovi ja Nahhimovi internaatkoolide eesmärk oli valmistada noormehi ette sõjakooli astumiseks ning Carey Schofieldi sõnul „võis *suvorovets* asuda õppima mistahes sõjakooli, kuhu ta vaid soovis”.⁵²⁷

Loomulikult oli sõjakoolidesse võimalik astuda ka pärast Balti liiduvabariikides 11-aastase, mujal NSV Liidus 10-aastase (vt alapeatükk 1.2.) keskkoolihariduse omandamist tsiviilkoolis.⁵²⁸ Õieti oli keskkooli lõpetanutel sõjaväe-teenistuse osas kaks võimalust: kas teha esmalt läbi ajateenistus või valida kohe elukutselise sõjaväelase karjäär.⁵²⁹

Milline oli sõjakooli hariduslik tähendus võrreldes tollase tsiviilharidusega? Ohvitseride kiiremaks ettevalmistuseks Teise maailmasõja tingimustes võeti sõjakooli vastu ka keskkooli haridusega sõdurid. Sellisel juhul lõpetati pärast sõda rahuaja teenistuse kõrvalt reeglina keskkooli haridusasutus ning mõnel juhul ka sõjakooli täielik kursuse ekstermina. Needki ohvitserid, kes kutsuti Eesti NSV-s 1960. aastatel reservist teenistusse, et täiendada rahvusvähemuste nooremohvitseride kaadrit, on Rein Värgi arhiivis säilitatavate andmete põhjal otsustades enamikul juhtudel läbinud ekstermina mõne sõjakooli kursuse. On kirjeldatud, et 1950. aastatel loeti sõjakooli kolmeaastase kursuse lõpetamisega reeglina omandatuks ka keskkooli haridus,⁵³⁰ ent esineb juhtumeid, kui sellise hariduskäiguga ohvitser on soovinud hiljem astuda kõrgkooli või instituuti ning kuna talle vastavat keskkooli haridust polnud väljastatud, pidi ta lõpetama õhtukeskkooli eraldiseisvalt.⁵³¹

⁵²⁵ Täiendavalt Suvorovi ja Nahhimovi koolidele moodustati 1980. aastatel enamikus mittevene liiduvabariikides vene keele ja kehakultuuri kallakuga eriinternaatkoolid (kokku 19, Eesti NSV-le lähim asus Riias). *История создания подготовительных военно-учебных заведений в СССР*, <lrssh.jimdo.com/военные-спецшколы> (29.03.2016).

⁵²⁶ Aastatel 1956–64 võeti internaatkoolidesse õppima 11-aastaselt, õppeaeg oli kuni seitse aastat. Hruštšovi algatusel vähendati õppetsükli kestust esmalt kolmele, 1969. aastal kahele aastale. *Суворовские военные училища: Страницы истории*, <<http://www.svu.ru/index.sema?a=articles&pid=10>> (02.04.2014).

⁵²⁷ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 41.

⁵²⁸ *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*, 3 (Tallinn, 1971), 518.

⁵²⁹ Erinevalt lääneriikide, sh tänase Eesti kaitseväge mudelist, ei olnud NSV Liidu relvajõududes sõjakooli astumise eelduseks ajateenistuse läbimine. Noormehed, kes valisid ohvitseri elukutse ja olid sõjakoolis õppima asumise tõttu ajateenistusest vabastatud, pidid end kohalikult SK-s vastavalt arvele võtma ning suunati otse sõjakooli. 1967 ÜSKS, § 20, 21.

⁵³⁰ Rein Värgi kogust nt: A. K., snd 1930, teenistus ohvitserina 1952–79, major; A. F., snd 1927, teenistus ohvitserina 1952–77, alampolkovnik.

⁵³¹ Rein Värgi kogust nt: R. F., snd 1927, teenistus ohvitserina 1951–72, alampolkovnik; R. E., snd 1930, teenistus ohvitserina 1953–56, vanemleitnant.

1960. aastatest alates võib sõjakooli lõpetamist lugeda (rakenduslikuks) kõrghariduseks, sest selle eelduseks oli keskhariduse omamine ning enamasti anti lisaks sõjalisele ettevalmistusele ka tsiviileriala. Näiteks lenduri, tankist-soomusväelase, autotehnika ja inseneriväe erialade lõpetajatele omistati insenerikutse ning poliitohvitserid said ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpetaja kvalifikatsiooni.⁵³² Seetõttu ei saa sõjakooli haridust kõrghariduslikus plaanis oma sisult kindlasti alahinnata. Ühtlasi tähendas see n-õ põlvkonnavahetust sõjaväes: „Eskadrillis oli [1970. aastate alguses] palju leitnanditärniga noori ohvitseri. Need olid aasta tagasi sõjakoolidest väeossa saabunud, esimese laine kõrgharidusega, st inseneridiplomiga piloodid ja navigaatorid. Nagu tulevik näitas, rakendati nende puhul rohelise tee poliitikat.“⁵³³

Sisseastumiskonkursid erinesid sõjakooliti, Eesti NSV ühingu „Teadus“ venekeelsest algupärandist tõlgitud teatmiku kohaselt: „Iga sõjakooli jaoks on kindlaks määratud, millistes ainetes tulevad sisseastumiseksamid. Need sõltuvad kooli spetsiifikast. Nii näiteks peavad tehnilistesse sõjaväeõppeasutustesse sisseastujad sooritama eksamid vene keeles ja kirjanduses (kirjalikult), matemaatikas (suuliselt ja kirjalikult) ning füüsikas (suuliselt). Poliitilistesse sõjakoolidesse astujad annavad eksami NSV Liidu ajaloos (suuliselt), vene keeles ja kirjanduses (kirjalikult) ning matemaatikas (suuliselt).“⁵³⁴

Kõige prestiižsemad olid nn üldväe-juhtimiskoolid ning nendesse pürgijatel tuli üles näidata parimaid tulemusi nii füüsiliselt kui ka intellektuaalselt. Järgnesid relvajõuliigipõhised sõjakoolid – ühed valmistasid ette ohvitseri mitmesugustele maavägedega seotud ametikohtadele, teised lennukipilote, kolmandad mereväeohvitseri jne. Relvajõuliikide sõjakoolid jagunesid omakorda kitsamateks spetsialiseerumisvaldkondadeks (nt õhukaitsevägedes seniitraketi-, raadiotehnika- ja lennukoolid). Teatud kohustuslikud ained sisaldasid siiski kõikide sõjakoolide õppeprogrammides, sh sotsiaalteadused (marksism-leninism, poliitökonoomia, NLKP ajalugu), üldained (matemaatika ja füüsika) ning sõjalised ained (lahingukunst, taktika, sõjaajalugu, relvajõudude määrustikud jm).⁵³⁵

Lisaks sõjakooli lõpetanud ohvitseridele moodustus NSV Liidu relvajõudude ohvitserikond reservohvitseridest, kes olid edukalt läbinud sõjaväe-ettevalmistuse kõrgkooli sõjalise kateedri (vn *военная кафедра*) juures.⁵³⁶ Eestis olid sõjalised kateedrid Tallinna Polütehnilise Instituudi, Tartu Riikliku Ülikooli, Tallinna Pedagoogilise Instituudi, Eesti Põllumajanduse Akadeemia ning Tallinna

⁵³² А. Кхмел, *О воспитании советского солдата* (Москва, 1972), 17.

⁵³³ Iila, *Aviaator*, 94.

⁵³⁴ Klotškov, *Nõukogude ohvitseri kangelaslik elukutse*, 27.

⁵³⁵ Samas.

⁵³⁶ Täpsed andmed Nõukogude reservohvitseride koguvarust puuduvad, ent näitlikustamiseks saab esitada 1990. aasta andmed: üle NSV Liidu valmistati aastas ette umbes 120 000 reservleitnanti, kelledest tegevteenistusse kutsuti kaks kuni neli protsenti, vt: V. Savtin, „Sõjaväeteenistusest, ajapikendusest üliõpilastele ja muudest muudatustest Nõukogude armeesse kutsumisel“, *Rahva Hääli*, 31.03.1989, 2; Mati Määrts, „Eilsest tänasesse“, *Rahva Hääli*, 12.07.1991, 2.

Merekooli juures (viimases õpetati välja mereväe reservohvitseri).⁵³⁷ Sõjalistes kateedrites tuli algul nelja, hiljem kolme aasta jooksul õppida üks päev nädalas, õpe oli venekeelne. Reservohvitseri ettevalmistuskursus lõppes kahe- kuni kolmemeekuulise sõjaväelaagriga, mille järel omistati lõpetanutele reservleitnandi auaste.⁵³⁸

Üldjuhul reservohvitseri tegevteenistusse ei kutsutud, kuid mõned sõjaväele vajaliku eriala lõpetanud (insenerid, arstid, juristid, ökonomistid-finantsistid jms) võeti siiski kaheks kuni kolmeks aastaks ohvitserina teenistusse.⁵³⁹ Erilist indu taoline võimalus ei tekitanud, nagu meenutab 1983. aastal reservleitnandi auastme saanud Margus Hergauk: „Nüüd olime saanud vastu tahtmist (reserv)ohvitserideks ja kaheks aastaks sõjaväkke võtmise oht oli endiselt olemas. Seetõttu tuli võtta tarvitusele teatud ettevaatusabinõud sõjaväekutse toomise puhuks. Kui telefon helises, siis võimaluse korral ei tohtinud ise vastata, uksekella helisemisel ei tohtinud ise ust avada. Töö juures oli kokku lepitud, et ohu korral lasen tagauksest jalga ja mulle vormistatakse kiiresti komandering.“⁵⁴⁰ Kui tegevteenistusest pääsetigi, siis kvalifikatsiooni tõstmiseks kutsuti reservohvitseri kindla korrapära alusel reservõppekogunemistele, mille järel omistati neile positiivse iseloomustuse korral astme võrra kõrgem auaste.⁵⁴¹

Viimane ja kõige väiksema osakaaluga rühm ohvitseri kasvas välja madalama astme sõjaväelastest – sõduritest, madrustest, seersantidest, vanematest, praporštšikest ja mitšmanitest. Pärast tegevteenistuse läbimist anti eelmainitud sõjaväelastele, kellel oli kõrg- või keskharidus, võimalus reservi arvamisel saada pärast vastavate eksamite ja katsete sooritamist ohvitseriks ning asuda kaadriohvitserina tegevteenistusse.⁵⁴² Ohvitseriks võis saada ka reservväelasena, kui omandatud oli tsiviilkõrg- või -keskeriharidus, mis oli lähedane vastavale sõjaväeerialale, või läbides täiendavad õppekogunemised.⁵⁴³ Praporštšikel ja mitšmanitel, kes olid vastavatel ametikohtadel teeninud vähemalt viis aastat, polnud ohvitseriks saamisel seadusega määratletud haridustaset kehtestatud.⁵⁴⁴

⁵³⁷ Noormehed, kes olid lõpetanud kõrgkooli, kus sõjalise õpetuse kateedrit ei olnud, või kes seda programmi edukalt ei omandanud, teenisid perioodil 1968–80 aasta, hiljem poolteist kuni kaks aastat reakoosseisu ajateenijatena. Neid rakendati valdkondades, mis eeldasid kõrgemat eelharidust, näiteks suurtükiväe tulejuhtimis- ja luureüksustes, strateegilistes raketivägedes jms. 1967 ÜSKS, §13.

⁵³⁸ 1967 ÜSKS, § 64, 65.

⁵³⁹ 1967 ÜSKS, § 66. Reservohvitseri hakati tegevteenistusse võtma 1960. aastatest, et leevendada nooremohvitseride puudust. Tegevteenistus kestis esialgu kolm, alates 1968. aastast kaks aastat (siit ka nimetus „kaheaastaohvitser“). Nt 1968. aastal plaaniti Eesti NSV-st kaheks aastaks tegevteenistusse saata 213 reservohvitseri. EKP KK ja Eesti NSV MN otsuse „Reservohvitseride tegevteenistusse kutsumise kohta 1968. aastal“ projekt, juuni 1968: RA ERA.R-1.5.778. L 68–70.

⁵⁴⁰ Kirjavahetus Margus Hergaukiga, 13.12.2013.

⁵⁴¹ 1967 ÜSKS, § 65.

⁵⁴² 1967 ÜSKS, § 44, 64 p 2.

⁵⁴³ 1967 ÜSKS, § 64 p 4, 5.

⁵⁴⁴ 1967 ÜSKS, § 64 p 6.

3.1.3. Teenistumudeli põhijooned

Ohvitserikarjäär algas reeglina pärast sõjakooli lõpetamist leitnandi auastmes. Värske ohvitser suunati teenistusse oma esimesse väeossa, kus ta ametikoht olenes lõpetatud koolist: riviohvitseri väljaõppe lõpetanu määrati rühmakomandöriks, poliitkooli lõpetanust võis saada poliitõõtaja pataljoni staabis või roodukomandöri asetäitja poliitalal; tehnilise kooli lõpetanu (ja reservohvitseri) ametikoht oli erialaspetsiifiline.⁵⁴⁵

Ametlikult ei saanud ohvitserid teenistukohta valida (vrld ajateenijatega). Üksikud erandid olid võimalikud – nt kui sõjakool lõpetati kuldmedaliga –, ent ka siis eksisteerisid teatud piirangud ning kokkuvõttes toimiti ikkagi ja eeskätt vastavalt süsteemi vajadustele.⁵⁴⁶ Mitmed ohvitserid on nimetanud, et nad valinuks pärast sõjakooli lõpetamist oma esimeseks teenistuspaigaks mõne ebameeldivama piirkonna (eeskätt just geograafilises-kliimaatilises plaanis) – keerulises kohas teenistuse alustamise loogika seisnes selles, et järgmised teenistuspaigad vanemas eas oluksid siis tõenäoliselt meeldivamad, samuti ei soovinud vanemohvitserid rasketes oludes pikalt teenida, mistõttu oli teenistust alustaval nooremohvitseril võimalik karjääriredelil kiiremini tõusta.⁵⁴⁷

Pärast kahte-kolme teenistusaastat esimesel ametikohal oli ootuspärane, et ohvitser viidi üle uuele ametikohale samas või mõnes muus üksuses. Reeglina kaasnes sellega ka edutamine järgmisele auastmele (vanemleitnant), mis oli rikkumiste puudumisel „põhimõtteliselt garanteeritud“.⁵⁴⁸ Nii uuele ametikohale määramine kui ka kõrgema auastme omistamine olenes ohvitseri poliitilisest iseloomustusest ning ametialast teenistust koondavast raportist, mille koostasid konkreetse ohvitseri ülemad. Viimane asjaolu võimaldas süsteemi kuritarvitada – ohvitserid, kelle teenistus ei vastanud nõuetele, võisid saada soovitud edutamiseks põhjusel, et neist sooviti lahti saada, samas kui laitmatult teenivatest ohvitseridest ei soovinud ülemad loobuda. Negatiivse atesteerimise tulemuseks võis olla karjääri peatumine, madalamale ametikohale määramine või reservi arvamine teenistusliku mittevastavuse tõttu.⁵⁴⁹

Pärast edukat teenistust kahel või kolmel ametikohal oli järgmine samm teise astme sõjalise hariduse omandamine üldjuhtimise või konkreetse relvajõuliigi/väeliigi sõjaväeakadeemias.⁵⁵⁰ Sõjalise hariduse täiendamise eeltingimuseks oli

⁵⁴⁵ *Handbook*, 5–6.

⁵⁴⁶ Kirjavahetus Aarne Ermusega, 06.03.2016.

⁵⁴⁷ Rein Värgi kogust nt: S. T., snd 1934, teenistus ohvitserina 1957–80, major; E. V., snd 1934, teenistus ohvitserina 1956–81, major.

⁵⁴⁸ Kirjavahetus Aarne Ermusega, 06.03.2016.

⁵⁴⁹ 1967 ÜSKS, § 63.

⁵⁵⁰ СВО, т. 1, 432–433. Akadeemiaid oli alluvuse järgi alljärgnevalt: kindralstaabil 2 (üldine ja sõjaväeluure), tagalal 2 (üld- ja meditsiini-), poliitpeavalitsusel 1, strateegilistel raketivägedel 1, maavägedel 7 (üldine, soomustankiväe, suurtükiväe, side-, inseneriväe, keemikaitse, õhutõrje-), õhukaitsel 2 (juhtimis- ja inseneri-), õhujõududel 2 (üld- ja inseneri-), mereväel 1 akadeemia. Akadeemiate juures olid sageli veel adjunktuurid, doktorantuurid ja kõrgemad akadeemilised kursused.

väeosa atestatsioonikomisjoni liikmete, poliitorgani ning partei- ja komsomoli-organisatsiooni heakskiit.⁵⁵¹

Pärast 25-aastast tegevteenistust võis ohvitser suunduda erru ning riik tagas talle suhteliselt helde sõjaväepensionini.⁵⁵² Seejuures ei pidanud 25-aastane staaž olema kalendaarne, vaid ka nn soodusstaaž – teatud eritingimustes, nt Kaug-Põhjas, Kesk-Aasias või allveelaeval teenimise eest arvestati teenistusaega pooleteise- või kahekordselt, sõjategevuses (nt Afganistanis) oldud aega kolmekordselt.⁵⁵³ Pensionistaaži hulka arvati ka sõjakoolis õppimise aeg ning aja-teenistus.⁵⁵⁴ Vanemohvitseri auastme saavutanud säilitasid ühtlasi suure osa oma teenistusprivileegidest.

Kuigi ÜSKS määras tegevteenistuses olevate ohvitseride piirvanused,⁵⁵⁵ leidus mooduseid, kuidas ka pärast pensionile siirdumist „süsteemi“ tööle jääda. Võimalus oli minna kooli sõjalise algõpetuse õpetajaks, asuda tööle ALMAVÜ-s või tsiviilkaitsesüsteemis, olles vormiliselt tsiviilteenistuja. Ent võidi suunduda ka tsiviilsektorisse, kus tunnistati teenistuse ajal omandatud kvalifikatsioone. Seepärast ei olnud imeks pandav, et eruohvitser töötas juhtival kohal nt kolhoosis või riigiaparaadis.

⁵⁵¹ Правила приема в военно-учебные заведения Министерства обороны СССР. 26.02.1989. <<http://www.alppp.ru/law/zakonodatelstvo-ob-oborone/49/prikaz-ministra-oborony-sssr-ot-26-02-1989--90.html>> (02.04.2016).

⁵⁵² Sõjaväepensionini suurus oli 1982. aasta seisuga maksimaalselt 75% vastava ohvitseri rahalistest tasudest, st ametipalk pluss auastmetasu (pensionijuhend, art 12). Miinimumsumma oli vähemalt 20-aastase staaži korral 120 rubla kuus (art 16). Vt Инструкция о порядке назначения и выплаты государственных пенсий и пособий военнослужащим Советской Армии и Военно-Морского Флота и их семьям. Введена в действие приказом Министра обороны СССР 1982 г. № 300.

⁵⁵³ *Справочник по законодательству для офицеров*, под. ред. Владимир Попов, Леонид Ивашов (Москва, 1988), 266–287.

⁵⁵⁴ Samas.

⁵⁵⁵ Nooremleitnandist kaptenini ning nendega võrdsetel auastmetel (nt mereväes kaptenleitnandil) 40 eluaastat, alates majorist ja sellega võrdseist (mereväes 3. järgu kaptenist) 45 eluaastat, alates polkovnikust (mereväes 1. järgu kaptenist) 50 eluaastat, alates kindralmajorist (mereväes kontradmiralist) 55 eluaastat ning alates kindralpolkovnikust (mereväes admiralist) 60 eluaastat. Naisohvitseridel oli piirvanus auastmest olenemata 50 eluaastat. Samas, 32–33. 1967 ÜSKS § 63 aga sätestas, et NSV Liidu MN kehtestatud korra kohaselt võis üksikuid ohvitseri piirvanuseni jõudmisel jätta vajaduse korral tegevteenistusse veel kuni viieks aastaks, seejärel aga erilise vajaduse puhul veel kuni viieks aastaks. Nii liginesid 1980. aastatel mitmed kõrgemad ohvitserid 70. eluaastale.

3.2. Eestlastest ohvitseride teenistus NSV Liidu relvajõududes

Tänaseni pole kättesaadav täpne arvuline info eestlastest ohvitseride kohta NSV Liidu relvajõududes (põhjuste kohta vt sissejuhatausest). Erinevate infokildude põhjal on siiski võimalik teha mõningaid järeldusi. Alljärgnev tabel annab ülevaate NSV Liidu sõjakoolidesse vastuvõetud eesti rahvusest kursantidest pärast Teist maailmasõda (alates 1949) kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni (1991).

Tabel 5. Aastatel 1949–91 NSV Liidu sõjakoolidesse vastuvõetud eestlastest kursantide arv⁵⁵⁶

Aasta	Kursantide arv
1949–67	233*
1968–71	15
1972	12
1973	11
1974	5
1975	3
1976	1
1977	3
1978	4
1979	5
1980	8
1981	12
1982	23
1983	24
1984	86
1985	90
1986	36
1987	50
1988	6
1989	2
1990	0
1991	0
KOKKU	629

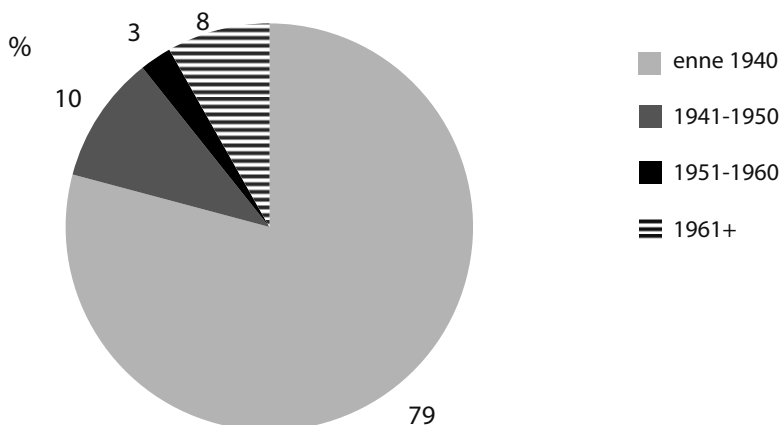
* Teadaolev arv Rein Värgi arhiivi andmetel, tegelik kursantide hulk oli tõenäoliselt suurem.

⁵⁵⁶ Tabel põhineb Rein Värgi eraarhiivil ja RA ERA.R-1.23.17; ERA.R-1.5.833; ERA.5056.1.174, 75, 76. Autori arvutused.

Kui aastate 1968–91 osas on teada täpne kursantide arv, siis perioodil 1949 (mil Eesti NSV-st suunati esimesed noormehed sõjakoolidesse) kuni 1967 on tabelisse kantud vaid kindlalt teadaolevad eestlastest kursandid (Rein Värge arhiivi põhjal), mistõttu on tegelik number eeldatavasti mõnevõrra suurem. Aastail 1968–71 sõjakooli vastuvõetud kursantide arv on algdokumentis märgitud summeeritult, täpne jaotus aastate lõikes ei ole teada.⁵⁵⁷

Kuivõrd tabel kajastab sõjakooli vastuvõetud eestlastest kursantide arvu, ei pruugi see üheselt väljenduda sõjakooli lõpetanute ja tegevteenistusse asunute hulgas. Siiski langeb suurusjärk kokku Eesti NSV Sõjakomissariaadi osakonna-ülemana teeninud polkovnik Vello Ravelli hinnanguga, kes talle kasutada olnud sõjakomissariaadi andmete põhjal nimetas NSV Liidu relvajõudude sõjakooli lõpetanud eestlastest kaadriohvitseride arvuks 500–600 meest.⁵⁵⁸

Täiendavaid selgitusi sõjakoolidesse astumise dünaamika ning relvajõuliigi alaste suundumuste osas (käsitletakse täpsemalt alapeatükis 3.2.2.) annab uurin-gus osalenute sünniaastate analüüs, mille põhjal jagunesid eestlastest kaadri-ohvitserid vastavalt joonisele 6.

Joonis 6. Eestlastest kaadriohvitseride vanuseline jaotus (%) sünniaasta järgi.⁵⁵⁹

Nii jooniselt kui eeltoodud tabelist peegeldub hästi asjaolu, et 1950. aastate algus oli eestlastest ohvitseride teenistusse tuleku kõrgeaeg. Siinsetel sõjakomissariaatidel oli laiendatud plaan saata rahvuskaadri täiendamiseks sõjakoolidesse

⁵⁵⁷ NSV Liidu Rahvakontrolli Komitee esimehe Gennadi Voronovi infomaterjal NSV Liidu MN-le, 19.08.1971: RA ERA.R-1.5.833 L 298–302, siin 301.

⁵⁵⁸ Vello Ravell, *Eesti Kaitsejõudude kaitsevalmiduse tõstmise ja mobilisatsioonisüsteemi loomise katsed ajavahemikul 1991–2001*, käsikiri (Tallinn, 2009), 1–2. Ravell teenis pärast Eesti iseseisvumise taastamist Kaitsejõudude Peastaabi mobilisatsioonijaoskonna ülemana aastatel 1992–2001.

⁵⁵⁹ N = 355. Siin ja edaspidi moodustub valimi suurus Rein Värge arhiivis sisalduvast 270 ohvitserist ja neile lisanduvast 85 ohvitserist, kes osalesid ankeetküsitluses, ent ei esine Värge kogus.

eestlastest noormehi,⁵⁶⁰ sest vana kaader, kes oli teeninud Teise maailmasõja ajal rahvusväeosades, oli kas juba reservis või reservi arvamisel. Nii õppis näiteks aastatel 1952–54 Leningradi kahes sõjakoolis (Leningradi 1. Suurtükiväe Sõjakoolis ja Kirovi-nimelises Üldsõjaväelise Juhtivkoosseisu Sõjakoolis) ühe-aegselt üle 100 eestlase.⁵⁶¹

Foto 6. Eestlastest ohvitseri Leningradi 1. Suurtükiväe Sõjakoolis 1953. aastal. Esireas paremalt teine kursant Rein Värk. Rein Värki kogu.

Samuti nähtub nii jooniselt kui tabelist eestlastest kursantide ja ohvitseride arvu vähenemine pärast rahvusüksuste laialisaatmist, mida võib siduda motivatsioonipuudusega teenida ohvitserina väljaspool Eestit. Erandlik oli V. R. olukord: „Kooli [Riia Kõrgema Juhtivkoosseisu Inseneride Sõjakooli] lõpetasin 1972. aastal insener-mehaaniku diplomiga. Teenima suunati mind Eestisse (kuna rahvuskaader Eestis oli peaaegu olematu ja oli vaja näidata ka kohalikule elanikkonnale, et rahvuskaader sõjaväes on siiski olemas!).“⁵⁶² Uus tõus sõjakoolidesse astunute arvus saabus 1980. aastate esimese poolel ja kestis kuni iseseisvusliikumise alguseni. Selle üheks põhjuseks oli kindlasti üleliidulise sõjakooli – Kõrgema Sõjalis-Poliitilise Ehituskooli – asutamine Eesti NSV-sse (vt lähemalt alapeatükk 3.2.2.).

⁵⁶⁰ Rein Värk. *Personalitöö Kaitsejõudude Peastaabi algaastatel: meenutusi Eesti Kaitsejõudude taasloomisest*, käsikiri (Saku, 2009), 1.

⁵⁶¹ Samas.

⁵⁶² V. R., snd 1949, teenistus ohvitserina 1968–91, polkovnik.

Eelkirjeldatud kaadriohvitseride kogumile lisanduv reservohvitseride täpne arv on samuti teadmata ning selle väljaselgitamine äärmiselt keeruline. Seda esiteks põhjusel, et Eesti NSV kõrgkoolides seati sõjalised kateedrid sisse erinevatel aegadel (esimestena Tallinna Polütehnilises Instituudis ning Tartu Riiklikus Ülikoolis 1950. aastatel⁵⁶³), teiseks katkes osa sõjaliste kateedrite töö 1960. aastate alguses, et kindlustada sõjaaegse madala sündivuse kontekstis piisav hulk ajateenistuse realselt läbivaid noormehi. Üleliidulises plaanis ei puudutanud see meditsiinivaldkonna kõrgkoole, mistõttu pidid EKP KK I sekretär Johannes Käbin ning Eesti NSV MN esimees Aleksei Müürisepp pöörduma NLKP KK ja NSV Liidu MN poole, et tehtaks erand ning sõjalist väljaõpet Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas siiski jätkataks (vastavalt NSV Liidu MN otsusele oli TRÜ sõjaline kateeder suletud), taotlus rahuldatigi.⁵⁶⁴ Samas kui Eesti Põllumajanduse Akadeemia juhtkond pöördus 1964. aastal NSV Liidu Kaitseministeeriumi poole, et akadeemias moodustataks sõjaline kateeder, ei pidanud NSV Liidu relvajõudude kindralstaabi ülema esimene asetäitja armeekindral Vladimir Ivanov seda võimalikuks.⁵⁶⁵ Reservohvitseride sõjalise väljaõppe süsteem stabiliseerus pärast 1967. aasta ÜSKS-i vastuvõtmist ning kestis sisuliselt 1988/89. õppeaastani (ametlikult kaotati sõjalised kateedrid 1990. aastal).⁵⁶⁶

Seega ei ole võimalik eestlastest reservohvitseride täpset arvu määrata ning tuleb piirduda ligikaudsete arvutustega. Nende kohaselt on sõjalise kateedri lõpetanute arvuks uurimisalusel perioodil hinnatud 15–20 000 meest.⁵⁶⁷ Täie kindlusega võib väita, et 1994. aastaks, mil Kaitsejõudude Peastaabis võeti arvele sõjaväekohuslased, vastas Eesti kaitseväge ohvitseri atesteerimisnõuetele umbes 5500 endist NSV Liidu reservohvitseri.⁵⁶⁸

3.2.1. Ohvitserikutse valiku põhjused

Vahetult pärast Teist maailmasõda oli Nõukogude ohvitseri maine Eesti ühiskonnas pigem negatiivne: NSV Liidu relvajõudude ohvitserivormi kandmist peeti „okupatsiooni aktsepteerimiseks ja okupandi teenimiseks”⁵⁶⁹ ning, nagu Andris Trapāns on väitnud, „[Nõukogude sõjaväge] peeti üldiselt võõrjõuks”.⁵⁷⁰ Selline suhtumine väljendus iseäranis okupatsiooniperioodi algul; 1950. aastate

⁵⁶³ Eesti NSV sõjakomissari Lombaku kiri EKP KK administratiivosakonnale, 04.02.1950: ERAF.1.46.51 L 10-11.

⁵⁶⁴ Käbini ja Müürisepa pöördumine NLKP KK ja NSV Liidu MN poole, 01.03.1961: ERA.R-1.5.562. L 13–15.

⁵⁶⁵ Kindralstaabi ülema esimese asetäitja armeekindral Vladimir Ivanovi kiri Eesti NSV MN esimehe I asetäitjale. 21.09.1964: ERA.R-1.5.668. L 125.

⁵⁶⁶ Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 156.

⁵⁶⁷ Rein Värgi ja Vello Ravelli kommentaar autorile, 12.01.2010.

⁵⁶⁸ Ravell, *Eesti Kaitsejõudude kaitsevalmiduse tõstmise ja mobilisatsioonisüsteemi loomise katsed ajavahemikul 1991–2001*, 2.

⁵⁶⁹ Intervjuu J. R.-ga, 06.05.2009. J. R., snd 1945, teenistus ohvitserina 1967–86, alampolkovnik.

⁵⁷⁰ Andris Trapāns, *Soviet military power in the Baltic area* (Stockholm, 1986), 33.

keskpaigast, mil hakkasid enam ilmnema Nõukogude võimuga kohandumise märgid, muutus ka suhtumine relvajõududesse mõnevõrra leplikumaks (vt alapeatükk 1.1.). Alateadlikult tunnetatavad probleemid siiski jäid, mis aitab selgitada 1963. aastal Õhukaitsevägede Balti Sõjaväe Tehnikakooli lõpetanud Enn Vaino soovi asuda teenistusse väljaspool Eesti NSV-d: „Teenida Eestis, kus kaasmaalaste varjatud viha sõjaväelaste vastu sind kõikjal jälitab – ei, seda ei taha, see oleks liiga raske katsumus –, sellepärast ära siit, kaugemale, kus ei ole neid okupatsiooniprobleeme...“⁵⁷¹ Suhtumine relvajõududesse oli märgatavalt positiivsem slaavikeelsetes ja -meelsetes liiduvabariikides. Ants Laaneotsa meenutuste kohaselt olid sõjaväelased näiteks Venemaal, Ukrainas ja Valgevenes väga austatud.⁵⁷² Seisukohta jagavad teisedki tollal (1960. aastatel) sõjakooli astunud ohvitserid.⁵⁷³

Niisiis tuli otsus ohvitserikutse omandamise kohta langetada kahetistes tingimustes. Valiku taga olevad põhjused võib üldistatult jagada samuti kaheks: pealesunnitud kohustus või vabatahtlik otsus, st alates sunnist/ähvardamisest kuni elukutsega kaasas käivate plusside-miinuste hoolika kaalumiseni. Jaotuse esimese grupi alla võib paigutada ka reservohvitserid, kellele puhul oli kõrgkooli sõjalise kateedri eksami sooritamine eelduseks lõpudiplomi saamisel. Oma sundusliku iseloomu tõttu suhtuti „sõjalisse“ leigelt ning kohustust täideti sageli vaid formaalselt, vastava õiendi kohaselt: „[Eesti NSV kõrgkoolide] üliõpilaste sõjalis-patriootiline kasvatamine on piirdunud kohustusliku osaga õppeprogrammist, s.t erikateedrite tegevusega. Väljaspool õppeplaane on aga sõjalis-patriootiline kasvatustöö süsteemitu, ei tunta huvi ka selle efektiivsuse vastu.“⁵⁷⁴ Kuigi aruanne pärineb 1972. aastast, sobib see ankeetküsitluse vastuste ja memuaaride põhjal otsustades iseloomustama õppetegevust kõrgkoolide sõjalistes kateedrites ka ülejäänud kümnendil ning 1980. aastatel.⁵⁷⁵

Käsitledes kaadriohvitseri, on sunnimeetmeid sõjakooli astumiseks oma elulookirjelduses märkinud mitmed, illustreerimiseks sobib O. K. juhtum. Pärast Tallinna Mäetehnikumi lõpetamist 1953. aastal kutsuti ta rajooni sõjakomissariaati ning avaldati survet sõjakooli astumiseks. Talt võeti ära pass ning anti kirjutusvahend ja paber sõjakooli astumise avalduse täitmiseks. Pärast esmast keeldumist oli ta lõpuks siiski sunnitud survele järgi andma.⁵⁷⁶ Hiljem ise sõjakomissari ametit pidanud, ent sarnaste sunnimeetmete abil sõjakooli

⁵⁷¹ Vaino, *Raketigarnison I*, 172.

⁵⁷² Intervjuu Ants Laaneotsaga, 02.02.2013. Vt ka: Jüri Pino, „Ants Laaneots: sõjavägi ei ole ikka naiste asi“, *Postimees*, 22.10.1994.

⁵⁷³ Rein Värgi kogust nt: A. K., snd 1945, teenistus ohvitserina 1968–91, polkovnik; V. K., snd 1942, teenistus ohvitserina 1964–88, alampolkovnik; J. H., snd 1942, teenistus ohvitserina 1965–86, major.

⁵⁷⁴ Eesti NSV ÜN noorsookomisjoni õiend „Noorte sõjalis-patriootilise kasvatamise olukorrast Eesti NSV-s“, 07.06.1972: RA ERA.R-3.3.8819. L 19–27, siin 25.

⁵⁷⁵ Ankeetküsitluse vastustest nt: R. Ö., snd 1951, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1980–82, vanemleitnant; A. U., snd 1966, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1986–88, vanemleitnant; Jaan Kaplinski, *Seesama jõgi* (Tallinn, 2009), 85.

⁵⁷⁶ O. K., snd 1934, teenistus ohvitserina 1956–60, kapten.

suunatud Rein Värgi selgituse kohaselt „[k]äis [avalduse väljapressimine] tegelikult väga lihtsalt. Sõjakomissariaat valis oletatavad kandidaadid välja, kutsus komissariaati ja teadvustas – „Teie olete vastavalt kõrgemalt poolt saadud korraldusele välja valitud astumiseks sõjakooli“, anti kätte paber ja sulepea, dikteeriti avalduse vorm ette (sõjakooli astumine pidi ju olema vabatahtlik!) ja kõik!“⁵⁷⁷

Teateid on ka olukordadest, kus neid, kes ei soovinud sõjakooli astuda, ähvardati pika ajateenistusega mereväes (vrđl kutsealuste mitteametlik karistamine sõjakomissariaatide poolt).⁵⁷⁸ Kuivõrd sõjakooli valik lubati reeglina isikul endal teha, lähtusid sundolukorda pandud noormehed pragmaatilistest kaalutlustest – sõjakooli kursus kestis sisuliselt sama kaua kui ajateenistus, õppida oli võimalik koduvabariigile lähemal kui ajateenistusse suunatuna võinuks sattuda ning omandati kindel amet, mille hilisem praktiseerimine karjäärina oli vähemalt näiliselt valikuline, E. Ä. sõnul: „Õpid kolm aastat, saad inseneriks, tuled teenima eesti diviisi ning kui ei meeldi, kirjutad rapordi ja oled vaba.“⁵⁷⁹ Loomulikult oli reaalsus sageli midagi muud, E. Ä. puhul ei rahuldatud tema korduvaid reservi arvamise avaldusi ning moraalselt raske teenistus kujunes 27 aasta pikkuseks. Sarnaseid juhtumeid esines teisiigi.⁵⁸⁰

Rein Värgi arhiivist ja ankeetküsitluses osalenute vastustest nähtub, et jõulist sündi sõjakoolidesse astumiseks esines eeskätt vanema vanusegrupi (snd kuni 1940) ohvitseride puhul, hiljem meetodid leebusid. Mõjutama hakati selgitustöö, propaganda jm pehmete vahenditega: näiteks tuli Väandra TSN TK 1960. aasta veebruarist pärineva otsuse kohaselt sõjakomissariaadi ametnikel koos ELKNÜ Väandra Rajoonikomiteega läbi viia individuaalseid vestlusi sõjakooli astumise küsimuses iga (!) kutsealusega, kes omandas tollal keskharidust või oli lõpetamas keskkooli.⁵⁸¹ Ka sõjakomissariaatides olid meetmed teisenenud, otsese sunni ja ähvardamise asemel esines ohvitserikutsega kaasas käivate positiivsete aspektide rõhutamist. Omskisse Kõrgemasse Juhtkoosseisu Sõjakooli suunatud Aarne Ermuse meenutuse kohaselt: „[k]ui oli kutsealustena arvelevõtmine sõjakomissariaadis, siis vähemalt Viljandi sõjakomissariaadis pingutasid ohvitserid kõvasti, et meile ohvitseri elukutset meeldivaks rääkida.“⁵⁸²

Vaatamata eelnimetatud pingutustele jäi peamine probleemkoht (st eestlastest kursantide nappus) püsima ning sarnaselt sõjalise algõpetuse läbiviimisega nähti osaliselt väga haridussüsteemi tõrksuses. Jõgeva sõjakomissar major

⁵⁷⁷ Värk, *Personalitöö*, 1.

⁵⁷⁸ A. R., snd 1931, teenistus ohvitserina 1954–82, polkovnik. Rein Värgi kogu.

⁵⁷⁹ E. Ä., snd 1932, teenistus ohvitserina 1955–79, alampolkovnik. Rein Värgi kogu.

⁵⁸⁰ Rein Värki kogust nt: M. A., snd 1934, teenistus ohvitserina 1956–84, polkovnik; K. H., snd 1928, teenistus ohvitserina 1952–82, alampolkovnik; K. E., snd 1933, teenistus ohvitserina 1955–88, polkovnik.

⁵⁸¹ Väandra rajooni TSN TK otsuse „1941. a. sündinud meeskodanike ettevalmistamiseks ja kutseks tegevteenistusse Nõukogude Armee ridadesse“ lisa nr. 1 „Ürituste plaan Väandra Rajooni Sõjakomissariaadis 1960. a. 1937–1941. a. sündinud meeskodanike järjekordseks kutseks tegevteenistusse ettevalmistamisel“: RA ERA.R-1.5.549. L 157–163, siin 163.

⁵⁸² Kirjavahetus Aarne Ermusega, 06.03.2016.

Endel Tirmaste kurtis, et „Pedagoogilised kollektiivid on ettevalmistamata sõjamehe elukutse propageerimiseks. Teadmatusega aga pole nad suutelised selgitama noormeestele ei võimalusi ega tingimusi sõjakoolides õppimiseks.“⁵⁸³ ning ägestus Mustvee I keskkooli juhtkonna peale: „Stendid teemal: „Ohvitser – austav elukutse“ puuduvad või on üldiste plakatite tasemel. Puuduvad fotod ja materjalid oma kooli vilistlaste-kursantide või Nõukogude Armees teenivate ohvitseride kohta. Mustvee I keskkoolis põhjendatakse, et sellise teemaga stendi on võimalik õpilastele nähtavale kohale asetada ainult paariks nädalaks õppeaasta alguses?!“⁵⁸⁴ Ülevabariigilises plaanis väljendas oma muret EKP KK ideoloogisekretär Rein Ristlaan, kasutades olukorra kirjeldamiseks sovetiaegseid sõnavõtte iseloomustavat trafaretset esmalt-kiida-siis-nimeta-puudusi meetodit: „Silmapaistva osa rahvaste sõpruse ideede süvendamisel noore põlvkonna teadvuses etendab sõjalis-patriootiline kasvatus. [...] Kuid saavutatul ei tohi peatuda. Osa kutsealuseid on seni veel halvasti ette valmistatud teenistuseks relvajõududes, vähe eesti rahvusest noormehi valib ohvitseri elukutse.“⁵⁸⁵

Viimaseks püüdeks propagandameetmete abil eestlastest noormehi NSV Liidu relvajõudude sõjakoolidesse meelitada jäi 1987. aastal EKP KK II sekretäri Georgi Aljošini ja MN esimehe esimese asetäitja Indrek Toome kinnitatud „Meetmete plaan 1987. aastaks eelkutsealiste ja kutsealiste ettevalmistuse parandamiseks teenistuseks NSV Liidu relvajõududes“.⁵⁸⁶ Instruktsiooni kohaselt otsustati organiseerida õpilastele NSV Liidu relvajõudude ohvitseride ja sõjakoolide kursantide esinemisi ohvitserikutse teemal ning viia läbi noorukite regulaarseid visiite väeosadesse sõjaväelise elukorralduse tutvustamiseks. Lisaks kohustati asjakohaseid instantse vabariiklikus meedias regulaarselt käsitlema sõjakoolide vastuvõtutingimusi ning valgustama iseäranis eestlastest kursantide elu ja õppetingimusi.⁵⁸⁷ Tulemused jäid kesisteks – 1988. aastal astus sõjakooli kuus, järgneval aastal vaid kaks eestlasest noormeest (vt tabel 5).

Eeltoodu ei tähenda aga, et sõjakooli kohustusliku värbamise ja sinna jõulise propaganda abil suunatute kõrval ei leidunuks sõjaväelase elukutse vabatahtlikult valinuid. Esiteks võis otsustavaks saada huvi sõjanduse ja/või tehnika vastu üldisemalt. Näiteks märkis H. M., et pärast keskkooli lõpetamist kutsuti teda sõjakomissariaati ning tehti ettepanek astuda õppima sõjakooli. Kuivõrd H. M. oli kooliajal huvitunud raadiotehnikast, nõustus ta tingimusel, et saab

⁵⁸³ Jõgeva rajooni sõjakomissar major Endel Tirmaste infokiri EKP Jõgeva rajoonikomiteele, 28.02.1985: RA ERAF.4905.75.9 L 9–12.

⁵⁸⁴ Samas. Vt ka: Tallinna Inglise Kolledži (end. 7. keskkool) ajalugu, <<http://ajalugu.tik.edu.ee/wiki/1970-96>> (30.05.2016); Saaremaa Ühiskõhula ajalugu, <http://www.syg.edu.ee/ajalugu/1941_1990.html> (30.05.2016).

⁵⁸⁵ Rein Ristlaan, „Kasvatada kommunistlikku veendumust“, *Eesti Kommunist*, 9 (1987), 11–27, siin 13.

⁵⁸⁶ „Meetmete plaan 1987. aastaks eelkutsealiste ja kutsealiste ettevalmistuse parandamiseks teenistuseks NSV Liidu relvajõududes“. Kinnitanud EKP KK II sekretär Georgi Aljošin ja MN esimehe 1. asetäitja Indrek Toome, 03.03.1987: RA ERAF.6477.49.51. L 7–16, siin 8.

⁵⁸⁷ Samas, L 8–10.

sõjakoolis talle meelepärasel alal edasi õppida. Kompromiss saavutatigi ning H. M.-ist sai Daugavpilsis Lennuväe Raadiotehnilise Sõjakooli kursant.⁵⁸⁸

Nimetatud ohvitser oli koolipõlves osalenud ALMAVÜ ringis, märkides sellega üldist tendentsi – rohkem kui pooled eestlastest ohvitseridest (63%) olid saanud teatud spetsialistiväljaõppe enne seda, kui otsustasid astuda sõjakooli. Osalusprotsent ALMAVÜ (või OSOAVIAHIM-i) kursustel oli enam kui kaks korda suurem ajateenijate vastavast näitajast, mis lubab järeldada, et tulevased ohvitserid hakkasid ilmutama militaarseid huve juba kooli ajal. Ka kooli sõjalise algõpetuse õpetajat meenutati üldiselt positiivselt ning teatud juhtudel oli see põhjuseks, miks nooruk sõjaväelase karjääri valis.⁵⁸⁹ Kuna Eestis ei olnud Suvorovi ega Nahhimovi sõjaväelise kallakuga internaatkoole,⁵⁹⁰ oli sõjalise algõpetuse läbiviija mõju iseäranis oluline.

Teatud juhtudel oli küsimus ka sõjaväelise traditsiooni jätkamises. Carey Schofield on kaadriohvitseri profileerides järeldanud, et slaavi päritolu perekondades oli ohvitseri elukutse edasikandmine väga soositud.⁵⁹¹ Sõjaväe ametliku häälekandja *Krasnaja Zvezda* andmetel oli 1983. aastal sõjakooli astunud 33-l kursandil sajast elukutse valikul määravaks just traditsiooni jätkamine.⁵⁹² Eestlaste puhul taolisi näiteid leidub, ent neid on siiski suhteliselt vähe: perekond Sirelite puhul teenis isa Arvo raketivägedes, poeg Indrek lõpetas Kõrgema Üldväekooli Moskvast. Perekond Roosimägi puhul lõpetas isa Vambola Leningradi Raketi- ja Suurtükiväe Akadeemia ning poeg Urmas Kiievi Kõrgema Õhutõrje-Raketiinseneride Kooli. Lisanduvad veel perekonnad Allikas, Schvede, Helme ja Timberg.

Ohvitserikarjääri kasuks otsustamisel võis põhjuseks olla ka asjaolu, et maa- ja piirkondadest pärit noormehed ei olnud huvitatud kolhoosielust ega näinud sellele tulevikku. Näiteks on K. R. mõõnnud, et kuivõrd pärast keskkooli lõpetamist terendas tema sünnikohas Vastseliinas ees vaid perspektiivitu kolhoosielu, ei lasknud ta end kohalikul sõjakomissariaadil kaua veenda ning õieti juba enne keskkooli lõpetamist otsustas sõjaväelise karjääri kasuks.⁵⁹³ Taolisi näiteid leidub veelgi.⁵⁹⁴

Võib täheldada, et kas sõja ajal või vahetult pärast seda sündinud meeste puhul, kes valiku ohvitserikutse kasuks tegid, olid oluliseks motivaatoriks ka ainelised põhjused. Tegemist oli noormeestega, kes olid sattunud kitsastesse

⁵⁸⁸ H. M., snd 1939, teenistus ohvitserina 1961–84, alampolkovnik. Rein Värge kogu.

⁵⁸⁹ Intervjuu R. G.-ga, 06.05.2009. R. G., snd 1941, teenistus ohvitserina 1964–83, alampolkovnik.

⁵⁹⁰ Eestlasest suvorovlasest ja nahhimovlasest on teadaolevalt vaid kummastki üks näide. Mõlemad (vastavalt Albert Helme ja Igor Schvede) olid 1930.–40. aastatel sündinud eestlastest kaadriohvitseride pojad, kes valisid või pidid valima isaga sama kutse juba põhikoolis.

⁵⁹¹ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 68. Vt ka Евгений Леванов, *Семейное воспитание: состояние и проблемы. Социологические исследования*, I (Москва, 1979), 115–118.

⁵⁹² Reese, *Red Commanders*, 206.

⁵⁹³ K. R., snd 1930, teenistus ohvitserina 1953–61, kapten. Rein Värge kogu.

⁵⁹⁴ Rein Värge kogust nt: R. R., snd 1930, teenistus ohvitserina 1955–56 ja 1965–81 (piirivalves), major; M. S., snd 1933, teenistus ohvitserina 1956–80, major.

oludesse, sest nende üks või mõlemad vanemad olid hukkunud sõjas või sellele järgnenud repressioonides. Sõjakoolis õppimine tagas riiklikult kindlustatud ülalpidamise ning seejärel teenistuse. Näiteks on K. K. märkinud, et pärast tehnikumi lõpetamist pakuti talle võimalust asuda edasi õppima TPI-sse, ent majanduslikel põhjustel ei olnud see võimalik. Haridustee jätkamise ning iseiseisva elu alustamise kaalutlustel pöördus ta sõjakomissariaati ning vastastikku kasuliku lahendusena suunati ta 1. Rjazani Sõjaväe Autokooli.⁵⁹⁵

Ainelisi kaalutlusi on esile toodud ka hilisemate aastakäikude puhul, seda iseäranis palgaküsimusest lähtuvalt. Mati Iila kirjeldab oma memuaarides, kuidas 1980. aastate alguses hakkas tema kui vanemohvitseri netosissetulek lähenema 400 rublale. Võrreldes tollaste palgatasemetega, kus kolhoosiesimeeste palgad jäid 300 ning keskastme juhtide palgad 200 rubla piirimaile, oli sõjaväelaste teenistustasu märgatavalt kõrgem.⁵⁹⁶ Ka sõjakooli värskest lõpetanud leitnant sai palka 2,5 korda enam kui kooliõpetaja.⁵⁹⁷ Sarnane diferentseeritus kehtis ka teistes VLO riikides: Saksa Demokraatlikus Vabariigis ning Poolas sai viis-kuus aastat teeninud ohvitser umbes 25% kõrgemat palka kui keskastmejuht tsiviilsektoris, 15–20-aastase teenistusstaazi puhul võis aga erinevus olla kolmekordne.⁵⁹⁸

Samuti tõstsid toetused, mida lubati pärast teenistuse lõppu, motivatsiooni veelgi. Aastakümneid sõjakomissarina teeninud ja polkovnikuna erru läinud Rein Värk märkis, et tema pension (1980. aastate keskel) oli üle 250 rubla, samas kui tsiviilpension oli umbes 150 rubla.⁵⁹⁹ Lisaks võimaldati 25 või enama aasta pikkuse teenistuse järel erru suunduvatel ohvitseridel valida pensioneerumise koht (välja arvatud Moskva, Leningrad (Peterburi), Kiiev ja kuurordi- piirkonnad, nagu Krimm) ning riik tagas elamispinna. Soodustused laienesid ka ohvitseride perekondadele: ohvitseri surma korral tegevteenistuses või pensioni saamise ajal hakati maksma tema ülalpeetutele toitjakaotuspensioni.⁶⁰⁰

Viimase põhjusena sõjaväelase karjääri kasuks otsustamisel tuleb nimetada tõsimeelseid kommunismi uskujaid, kes teenistuse kaudu NSV Liidu relvajõududes soovisid võidelda „sõjale õhutavate kapitalistidega”.⁶⁰¹ Nende ohvitseride hulka, kes selliselt mõtlesid, on raske määratleda. Siiski on tunnistatud, et teatud karjäärietapis usuti, et võideldakse õige asja eest, kindralmajor Vello

⁵⁹⁵ K. K., snd 1932, teenistus ohvitserina 1955–78, major. Rein Värgi kogu.

⁵⁹⁶ Iila, *Aviaator*, 181. 1985. aastal oli keskmine kuupalk ehitus-montaažitöödel Eesti NSV-s 273 rubla, kultuuritöötajal 144 rubla, teadustöötajal 202 rubla. Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 45.

⁵⁹⁷ Püssa, *Minu teenistus Nõukogude armees*, 1.

⁵⁹⁸ Johnson, Dean, Alexiev, *East European military establishments*, 89.

⁵⁹⁹ Intervjuu Rein Värgiga, 20.01.2014.

⁶⁰⁰ Постановление Совета Министров СССР от 10.11.1982 N 986 „Об утверждении Положения о пенсионном обеспечении лиц офицерского состава, прапорщиков, мичманов, военнослужащих сверхсрочной службы и их семей“, 32–41.

⁶⁰¹ Intervjuu L. P.-ga, 03.02.2014. L. P., snd 1939, teenistus ohvitserina 1961–88, polkovnik.

Vare sõnu kasutades: „Järgisin uut [kommunistlikku] võimu [...] Lenini õpetused olid mul peas ja ma toetasin neid.”⁶⁰²

3.2.2. Õpingud sõjakoolides ja -akadeemiates

Olles otsustanud ohvitseri elukutse kasuks, pidi tulevane kursant kandideerima sõjakooli. Õieti oli vähemusrahvuste esindajatel mõnevõrra lihtsam sõjakooli sisse saada (kui venekeelsed sisseastumiseksamid kõrvale jätta) – igale etnilisele vähemusele oli ette nähtud kindel kvoot.⁶⁰³ Tõsi, selle täitmisega nägid vabariiklikud sõjakomissariaadid kogu käsitletaval perioodil tõsist vaeva, Eesti NSV-st on teada andmed 1973. ja 1976. aasta kohta, mil noorukite sõjakoolidesse suunamise planeeritud arv täideti vastavalt 76% ja 51% ulatuses, ning ka sellest moodustasid lõviosa vene päritolu kursandid.⁶⁰⁴

Eelkirjeldatud küsimus on leidnud kajastust ka Wimbushi ja Alexievi intervjuuprojektis osalenute kommentaarides, kes märkisid Balti riikide nimirahvuste äärmiselt vähest esindatust sõjakoolides. Ühe anonüümse ohvitseri sõnul pidi ta ühest suurest Balti linnast (täpsustamata, millise liiduvabariigi või linnaga tegu) välja valima ja saatma noormehi sõjakoolidesse.⁶⁰⁵ Kandidaadid pidid vastama teatud poliitilistele ja hariduslikele nõuetele ning lisaks olevat salajane direktiiv märkinud, et „väljavalitud seitsmest kandidaadist pidid kaks olema põhirahvuse esindajad.”⁶⁰⁶ Intervjueeritav lisas, et ta ei suutnud kunagi Balti riikides nimirahvuste kvooti täita.⁶⁰⁷

Samas ei olnud Eesti NSV konteksti asetatuna erandlik: 1971. aastast pärineva üleliidulise kontrollaruande kohaselt esines just Balti ja Kesk-Aasia liiduvabariikide noorukite sõjakoolidesse suunamisel tõsiseid probleeme. Kui Eesti NSV-st asus 1968–1971 sõjakoolidesse 273 meest, siis eestlasi oli neist ainult 15, Läti NSV-s astus sõjakooli „mitte rohkem kui 25“ (algdokumendi sõnastus) lätlast aastas.⁶⁰⁸ Rahvusliku kaadri säilitamiseks rõhutas aruande autor, NSV Liidu Rahvakontrolli Komitee esimees Gennadi Voronov, vajadust võtta kasutusele täiendavad meetmed nimirahvusest noormeeste sõjakooli suunamiseks (millised meetmed täpsemalt, ei ole aruandes märgitud).⁶⁰⁹ Eesti NSV sõjakomissar kindralmajor Roomet Kiudmaa kõnest nähtub püüd vastutust allapoole suunata: Kiudmaa hinnangul oli plaanide krooniline mittetäitmine kohalike sõjakomissariaatide ohvitseride viga, kes ei suhtunud oma kohustustesse

⁶⁰² Vare, *Jälgi tallatud radadelt I*, 131.

⁶⁰³ Intervjuu Rein Värgiga, 20.01.2014.

⁶⁰⁴ Tuhkru infomaterjal EKP KK I sekretärile ja MN esimehele [märts 1973]: RA ERA.R-1.23.17. L 56–61, siin 60; Kiudmaa infomaterjal MN esimehele, 31.01.1977: RA ERA.R-1.23.17. L 124–132, siin 129.

⁶⁰⁵ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 28.

⁶⁰⁶ Samas.

⁶⁰⁷ Samas.

⁶⁰⁸ NSV Liidu Rahvakontrolli Komitee esimehe Gennadi Voronovi infomaterjal NSV Liidu MN-le, 19.08.1971: RA ERA.R-1.5.833. L 298–302, siin 301.

⁶⁰⁹ Samas.

tõsiselt.⁶¹⁰ Probleemina nähti ka asjaolu, et meedias oli äärmiselt vähe ja ebaefektiivselt esitatud materjale, mis oleksid suunanud noorukeid ohvitserikutset omandama.⁶¹¹

Viimane teadaolev Eesti NSV Sõjakomissariaadi dokument, mis määras konkreetsed arvud, kui palju noormehi Eesti NSV-st oli vaja sõjaväeõppeasutustesse suunata, pärineb 1991. aasta algusest (vt lisa 6).⁶¹² Dokument sisaldab NSV Liidu relvajõudude sõjakoolide loetelu relvajõuliikide kaupa ning vaatamata dokumendi pealkirjale mitte ainult kaitseministeeriumi, vaid ka KGB, siseministeeriumi ning veel mõne ametkonna sõjakoole (kokku 158, sh 7 akadeemiat); käsitsi on kirjutatud valikuülesanne – mitu kandidaati millisesse sõjakooli kavandati (st mitu õpilaskohta oli arvestatud täitmiseks Eesti NSV-st). Kokku oli planeeritud välja valida 89 kandidaati. Andmed plaani täitmise kohta puuduvad, ent on teada, et 1991. aastal ei astunud NSV Liidu relvajõudude sõjakoolidesse enam ühtegi eestlast (vt tabel 5).

Vaatamata plaanide ja reaalsuse lahknemisele võib NSV Liidu sõjakoolidesse õppima asunud ja need lõpetanud eestlastest ohvitserid jagada omandatud eriala järgi vastavalt tabelis 6 toodud andmetele, millest nähtub, et nii jalaväekui ka suurtükiväealase ettevalmistusega kaadri rohke osakaal tuleb eeskätt enne Teist maailmasõda sündinute arvelt. See on mõistetav, kuna rahvusväeosad vajasisid peamiselt just sellise ettevalmistusega kaadrit. Hiljem sündinute osas need näitajad rahvusväeosade laialisaatmise tõttu ka oluliselt vähenevad.

Teiseks põhjuseks on NSV Liidu relvajõududes sõjajärgsel perioodil aset leidnud suundumused, mis muutsid maaväed oluliselt tehnilisemaks (nt motolaskurvägede areng) ja andsid komandöridele lisaks rivilisele- ka tehnilise ettevalmistuse. Nagu eespool märgitud, oli pärast rahvusdiviiside likvideerimist võimalik eestlasi sõjakoolidesse meelitada just läbi väljavaate saada ka tsiviilsektoris rakendatavaid teadmisi ja oskusi. Eestlastest erialaohvitseride suurest osakaalust annavad tunnistust ka Wimbushi ja Alexievi intervjuuprojektis osalenute kommentaarid, kes märkisid baltlastest ohvitseride kohta, et neid kohtas väga harva poliit- või rivialal, peaaegu eranditult oli nende näol tegemist mingi tehnilise ametikohaga.⁶¹³

⁶¹⁰ Eesti NSV sõjakomissari kindralmajor Roomet Kiudmaa ettekanne Eesti NSV sõjakomissariaatide parteiaktiivi koosolekul 31.03.1981: RA ERAF.8067.52.4. L 24.

⁶¹¹ ELKNÜ KK esimese sekretäri Arno Allmanni infomaterjal Eesti NSV MN-le, 11.05.1987: RA ERAF.6477.49.51. L 1–5, siin 3.

⁶¹² Eesti NSV Sõjakomissariaadi plaan-ülesanne rajoonide sõjakomissariaatidele „План-задание по отбору кандидатов из числа гражданской молодежи для комплектования первых курсов военно-учебных заведений Министерства обороны СССР на 1990 год.“ 31.01.1991. Jüri Pärna kogu.

⁶¹³ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 23.

Tabel 6. Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes relvajõu- või väeliigi ja/või eriala järgi⁶¹⁴

Relvajõu- või väeliik ja/või eriala	Sünniaasta				
	1920–40	1941–50	1951–60	1961+	KOKKU
Jalavägi	68	3	1	2	74
Suurtükivägi	58	11	2	–	71
Raketiväed	4	3	3	–	10
Insenervägi	15	4	1	2	22
Side	13	5	4	1	23
Tankivägi	11	15	3	–	29
Tagalateenistus	5	17	9	–	31
Autovägi	15	9	8	3	35
Lendur	3	4	4	5	16
Lennukitehnik	4	2	–	1	7
Raadiotehnik	6	1	1	1	9
Merevägi	2	1	–	1	4
Arst	6	2	–	–	8
Poliit töötaja	1	1	–	6	8
Õhutõrjevägi	1	2	–	–	3
Piirivalveväed	–	–	–	2	2
Keemiakaitse	1	1	–	–	2
Raudteeväed	1	–	–	–	1
KOKKU:	214	81	36	24	355

Jalaväe- ja suurtükiväekoolidega võrreldes õppis eestlasi merekoolides silmatorkavalt vähe. 1920–40 sündinute hulgas on vaid kaks mereväeohvitseri ning nemadki on saanud ettevalmistuse sidealal. Mereväeohvitseride vähesus rahvusdiviisi eksisteerimise ajal võis olla tingitud asjaolust, et kuivõrd diviisi oli maa-väeüksus, siis puudus vajadus mereväekaadri (või ka lennue- või) ettevalmistamiseks. Hiljem võis määravaks saada eksterritoriaalsuse printsiip, st sarnaselt eestlastest ajateenijatele ei paigutatud ka ohvitseri teenistusse koduvabariiki (st Balti laevastiku üksustesse), vaid suunati Mustale merele või Kaug-Itta, mis ilmselt enamikku ei meelitanud.

Kolmandaks põhjuseks võis olla mitteametlik poliitika, et eestlasi ei soovitud laevadele teenima, kuna paljudel elasid Teise maailmasõja keerises Eestist pagenud sugulased välismaal ning deserteerumist peeti reaalseks turvariskiks.

⁶¹⁴ N = 355.

Mitteametlikult anti mõista väljavaadete ahtusest, seda hoolimata asjaolust, et ametlikult olid kõik sõjakoolid võrdselt avatud ka eestlastele.⁶¹⁵

Väidetavalt oli lisaks merekoolidele ka mitmetel õhujõudude koolidel mitteametlik poliitika eestlasi mitte vastu võtta. Polkovnik Arnold Kiveriku poeg Indrek on isa teenistuskäigu kohta sedastanud, et sõjaväelase elukutse valikul keelduti teda Balašovi lennukooli saatmast, sest ta oli *pribalt* (st Baltimaadest pärit), mistõttu osutus valituks Rjazani Sõjaväe Autokool ning järgnes 24 aasta pikkune inseneriteenistus.⁶¹⁶ Oma teenistuse kohta merelennuväes on Mati Iila ankeetküsitluse vastusena märkinud, et eestlaste teenimist lennuväes peeti ebaharilikuks, memuaarides on ta küsimust rohkem avanud: „Kui olime [enne pommituslennuki Tu-4 starti lennuväljale] üles rivistunud, küsis [polgukomandör alampolkovnik Nikolai] Rogov näpuga minu peale näidates: „Ты кто такой?“ – kes sa niisugune oled. Ma ei saanud aru, mis mõttes – tüürimees, kapten Iila olen. „Ma küsin, mis rahvusest,“ klähvatas alampolkovnik. Mis mul üle jäi, pidin tunnistama: „Эстонец.“ Suure ülema silmad läksid punni, ta neelatas mitu korda kramplikult, [...] tema imestus oli siiras: „Kuidas sina, eestlane, oled sattunud siia raketilennuväkke! Me lendame tuumapommidega, seismise sotsialistliku kodumaa kaitsmise eesliinil...?“ ja veel pikalt selles vaimus. Talle ei jõudnud kuidagi kohale [...], et üks „fašist“ ja muidu kahtlane baltlane on lendama lastud.“⁶¹⁷

Siiski võib tuua mitmeid näiteid edukatest eestlastest ohvitseridest NSV Liidu õhujõududes: polkovniku auastmeni jõudsid hävituslendurid Teo Krüüner ja Vello Loemaa,⁶¹⁸ major Enn Kaarmat usaldati aga katsetama õhujõudude tollaegseid uusimaid hävitajaid MiG-21 ja MiG-23 (mille katsetamisel Kaarma 1983. aastal hukkus).⁶¹⁹ Õieti näitab lendurite arv eriti hilisemate põlvkondade osas isegi kergelt kasvutendentsi. Siinkohal võib olla tegemist suundumusega, mille järgi ohvitserikutse üldise ebapopulaarsuse taustal valisid selle tihti just need, kes olid lennundushuvidega või soovisid saada lenduriks (sõjakomisariaat kasutas noormeeste huve ära ja esines vastava ettepanekuga). Sama kavalust võib täheldada, nagu eespool mainitud, ilmselt mitmete inseneritehniliste erialade puhul.

1980. aastatel suurenes silmatorkavalt poliitohvitseri kutse valinute arv. Peaasjalikult on see seletatav Tallinnasse Pirita-Kosele rajatud Kõrgema Sõjalis-Poliitilise Ehituskooliga, mis võimaldas vältida ajateenistust NSV Liidu avarustes ning õppida Eestis.⁶²⁰ Kool formeeriti 1960. ja 1970. aastatel Jägalas

⁶¹⁵ Kiudmaa, *NSV Liidu kodanike austav kohustus*, 22. Eestlastest meremeeste taustakontrollist vt ka: Rein Kasak, *50 aastat saatana embuses* (Tallinn, 2011); Dagmar Ingi, *RAS „Ookeani“ kaugsõidu kalanduse meremeeste argielu laeval 1970–1985*, peaseminaritöö, juhendaja Ene Kõresaar (Tartu Ülikool, 2006).

⁶¹⁶ Indrek Kiverik, *Minu isa*, käsikiri (Tallinn, 2011), 1.

⁶¹⁷ Iila, *Aviaator*, 194.

⁶¹⁸ *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased I*, 112.

⁶¹⁹ Vello Lään, Johannes Tilk, *Kes on kes Eesti lennunduses* (Tallinn, 2006), 65.

⁶²⁰ Rein Värgi kogust nt: U. P., snd 1964, teenistus ohvitserina 1986–91, vanemleitnant; M. L., snd 1963, teenistus ohvitserina 1984–89, kapten.

asunud maavägede 64. poliitkoosseisu kursuste baasil ning pidi vastavalt Karl Vaino ja Valter Klausoni kinnitusele lisaks õppetööle „[mängima] positiivset rolli noorte sõjalis-patriootilises ja internatsionaalses kasvatuses ning tugevdama armeed ja rahva ühtsust.“⁶²¹ Sõjakooli hoonete ehitus algas 1980. aasta aprillis,⁶²² ent selle kõiki hooned valmis ei jõutudki ning osa õppetööst viidi kuni kooli likvideerimiseni 1990. aastal läbi Jägala linnakus.⁶²³

Teise astme sõjalise hariduse ehk üldjuhtimise või relvajõu liigi sõjaväeakadeemia lõpetanutest on Rein Värgi arhiivis andmeid kokku 32 inimese kohta. Akadeemia lõpetamine avas tee vanemohvitseri auastmesse ja nii ongi tegemist majori, alampolkovniku või polkovniku auastmeni jõudnutega. Akadeemiast olid esindatud:

- Moskva Frunze-nimeline Sõjaväeakadeemia (Meinhard Ainuvee, Heino Ernits, Endel Hirvlaane, Tõnis Sullakatko);
- Leningradi Kalinini-nimeline Raketi- ja Suurtükiväe Akadeemia (Endel Kirsimägi, Uno Ojade, Ahto Pant, Vambola Roosimägi);
- Leningradi Tagala ja Transpordi Sõjaväeakadeemia (Jaan Teearu, Arnold Kiverik, Arved Schumann, Jaak Haud);
- Leningradi Kirovi-nimeline Sõjameditsiiniakadeemia (Aleksander Moistus, Vello Kronk, Mihkel Tamme);
- Leningradi Sideakadeemia (Eldor Luhaväli, Enn Milvek, Ivo Maandi);
- Moskva Malinovski-nimeline Soomustankivägede Akadeemia (Oskar Mark, Ants Laaneots);
- Monino Gagarini-nimeline Õhujõudude Akadeemia (August Koor, Vello Loemaa);
- Dzeržinski-nimeline Sõjaväeakadeemia (Arvo Sirel);
- Moskva Sõjaväe Poliitakadeemia (Heino Ruut);
- Žukovi-nimeline Õhukaitsevägede Akadeemia (Immanuel-Aleksander Joonsoo);
- Keemiakaitse Sõjaväeakadeemia (Kalev Timberg);
- inseneriväe akadeemiad (Illo-Mati Pilvet, Einvald Kalle, Otto Kesa, Elvo Priks);
- õhuvägede insener-tehnilised akadeemiad (Eduard Hein, Toomas Kaarna).

On märkimisväärne, et 1950. aastatel olid baltlastest just eestlased kõige suuremal määral esindatud Frunze-nimelises Sõjaväeakadeemias Moskvast, hiljem

⁶²¹ EKP KK I sekretäri ja Eesti NSV MN esimehe kiri NSV Liidu kaitseminister marssal Dmitri Ustinovile, 15.11.1979: RA ERA.R-1.5.1051. L 33–34.

⁶²² NSV Liidu MN määrus nr. 785–238, 18.08.1979.

⁶²³ Sõjakooli igapäevasest elust annab ülevaate kooli ajaleht *Знамя Родины: газета Таллинского высшего военно-политического строительного училища*. Ajalehe 1981. ja 1982. aasta numbrid on kättesaadavad Eesti Rahvusraamatukogus.

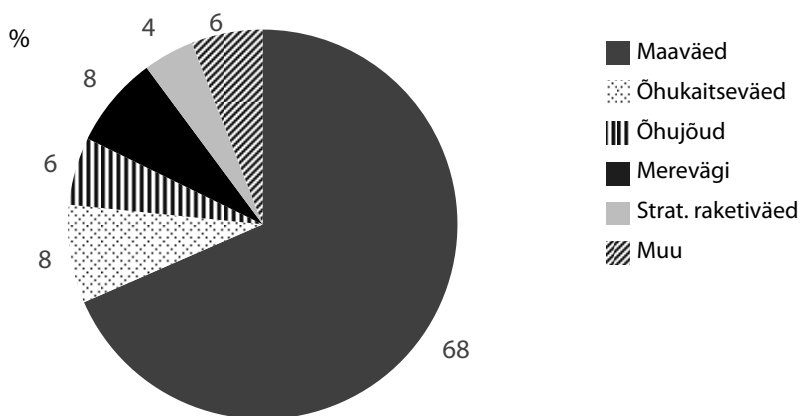
muutus olukord võrdsemaks.⁶²⁴ Vähemalt kaks eestlast lõpetasid selle akadeemia kuldmedaliga – kindralmajor Vello Vare ja polkovnik Erich Sume.⁶²⁵

Lisaks akadeemia lõpetanutele läbisid tulevased polkovnikud Endel Hirv-laane ja Tõnis Sullakatko ning kindralmajor Vello Vare 1970. aastatel Moskva Frunze-nimelise Sõjaväeakadeemia juures adjunktööri ja kaitseid sõjateaduste kandidaadi teaduslikku kraadi. Kuibõševi-nimelise Insenerväeakadeemia adjunktööri läbisid samal perioodil tulevased polkovnikud Einvald Kalle ja Otto Kesa, pälvides tehniliste teaduste alal kandidaadikraadi.

Kindralstaabi Akadeemias õppisid eestlastest vaid kindralleitnant Lembit Pärn (1903–74), kes oli ka 1950.–60. aastatel samas õppejõud, ning kindralmajor Johan Lombak (1897–1982). Nende õpingud jäid vastavalt Teise maailmasõja eelsesse ja sõjaaega. Pärast sõda eestlastel sellesse relvajõudude eliiti kuuluvaid ohvitseri ettevalmistavasse õppeasutusse teadaolevalt asja ei olnud.

3.2.3. Teenistuskäiku mõjutanud tegurid

Eestlastest NSV Liidu relvajõudude ohvitseride teenistuskäiku käsitlemisel on esmalt vaja tähelepanu pöörata relvajõuliigile. Üldjoontes peegeldab jaotus sõjakoolides omandatud erialasid (vt joonis 7).

Joonis 7. Eestlastest ohvitseride jaotus (%) NSV Liidu relvajõududes relvajõuliigiti.⁶²⁶

Sarnaselt ajateenijatele oli eestlastest ohvitseri enim esindatud maavägedes (68%). Järgnesid mervägi ja õhukaitseväed (mõlemad 8%), neljandaks õhujõud (6%) ning tähtsuselt viiendal kohal olid strateegilised raketiväed (4%). Muud üksused (KGB, siseministeerium) olid esindatud 6%-ga. Suuri erinevusi kaadri- ja reservohvitseride vahel relvajõuliikide osas ei olnud.

⁶²⁴ Vare, *Jälgi tallatud radadelt I*, 206.

⁶²⁵ Samas, 215–216; Rein Värgi kogu.

⁶²⁶ N = 355.

Teenistusgeograafia osas võib väita, et eestlastest reserv- ja kaadriohvitserid on teeninud kõikidel kontinentidel väga eripärastes tingimustes ning oludes. Ootuspäraselt olid riikidest kõige rohkem esindatud NSV Liit (eeskätt Vene NFSV), aga ka mitmed satelliitriigid Euroopas, teenimiskohti oli aga ka Eestis. Viimatinimetatud võimalus oli eeskätt nendel ohvitseridel, kes teenisid kas kohalike sõjakomissariaatide või tsiviilkaitsestaapide juures. Suur osa nende tööst nõudis kohaliku keele kasutamist ja seega oli eesti päritolu ohvitser eelis-olukorras.

Teenistusrotatsiooni üldises geograafias esinesid sagedaste teenistuskohadena mõnevõrra üllatuslikult Saksa DV (kokku 25 juhtumit) ning Kaliningradi oblast (kokku vähemalt 15 juhtumit). Arne Ermuse selgituse kohaselt võis see olla tingitud vägede ebaproportsionaalselt suurest kontsentratsioonist antud piirkondades, eriti kui võtta arvesse asjaolu, et nendes piirkondades ohvitseridel pikalt teenida ei võimaldatud.⁶²⁷ Vähemalt kuuel korral on ohvitserid teeninud Ungaris, samuti mitmel korral Mongoolias. Üheks kõige eksootilisemaks teenistuskohaks oli Kuuba, kus San Antonio lennuväebaasis teenis kaks aastat lennusimulaatori spetsialistina major M. U.⁶²⁸

Teenistuskäikude analüüsist ja ohvitseride omakäelistest elulugudest nähtub, et teenistuse lõpuperioodil püüti kindlustada teenistukoht Eesti NSV-s ning reeglina siin ka pensioneeruti (Rein Värge arhiivis sisaldub kirje vaid ühe eestlasest ohvitseri kohta, kes pärast erruminekut ei naasnud Eestisse, vaid jäi elama Vene NFSV-sse). Eeskätt oli see seotud perekondlike kaalutlustega. Ent ühtlasi tõi Eesti NSV-sse „maandumine“ reeglina kaasa ka karjääriredelil edenemise aeglustumise või isegi seisaku. Alampolkovniku või polkovniku auastmeni oli siiski võimalik jõuda ka pikaajalise teenistuse korral n-õ rivitul ametikohal (nt sõjakomissariaadi süsteemis), ent kõrgemale staabiteenistuse kohtadele jõudsid eestlastest ohvitserid siiski väljaspool Eesti NSV-d diviisi, mõnel juhul ka armee või sõjaväeringkonna juhatuse tasandil.

Teisalt, nagu on viidanud Ants Laaneots, oli alates teatud tasemest edasi liikumiseks vaja toetavat suhetevõrgustikku. Laaneots on nimetanud, et hilisem marssal Dmitri Jazov pani teda tähele ja toetas tema karjääri.⁶²⁹ Mati Iila on memuaarides märkinud sisuliselt sama: „Eks [...] oli vaja tutvusi, „karvast kätt“, toetust mõnes kõrgemas staabis.“⁶³⁰ Eestlastel üldiselt aga „süsteemis“ tutvusi ja toetajaid väga laialdaselt ei leidunud, mistõttu jõudsid nad Christopher Cavoli sõnastust laenates teatud hetkel „klaaslaeni“ (ingl *glass ceiling*)⁶³¹ ning jäid paratamatult sinna pidama. Kindlasti oli antud küsimus üheks põhjuseks, miks väikerahvaste esindajaid vanemohvitseride – ning seda enam kõrgemate ohvitseride – seas väga vähe leidis.

⁶²⁷ Kirjavahetus Arne Ermusega, 06.03.2016.

⁶²⁸ M. U., snd 1943, teenistus ohvitserina 1965–88, major. Rein Värge kogu.

⁶²⁹ Intervjuu Ants Laaneotsaga, 02.02.2013.

⁶³⁰ Iila, *Aviaator*, 187.

⁶³¹ Cavoli, „Nationality Policy in the Soviet Army“, 33.

Tabelist 7 nähtub, et kõrgeima auastmeni jõudsid kõige vanema põlvkonna esindajad, kes olid ka kõige pikemalt teenistuses (sisuliselt kõik üle 25 aasta).⁶³² Nooremohvitseride enamuse moodustasid reservohvitserid.

Tabel 7. Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes auastme järgi⁶³³

Auaste	Sünniaasta				KOKKU
	1920–40	1941–50	1951–60	1961+	
Polkovnik	30	8	1	1	40
Alampolkovnik	47	8	4	2	61
Major	73	8	2	1	84
Kapten	31	3	5	8	47
Vanemleitnant	25	1	12	16	54
Leitnant	5	2	24	28	59
Nooremleitnant	1	–	3	2	6
KOKKU					351

Reservohvitseride puhul tuleb arvestada, et reservis olles oli üldjuhul kõrgeimaks saavutatavaks auastmeks kapten, väljavaated majori või alampolkovniku auastme saamiseks olid sisuliselt vaid meditsiiniteenistuses. Näiteks on uuringus osalenute seas mitmel korral nimetatud reservmajorist doktor Ralf Allikveed, kes teenis 1980. aastate alguses administreeriva kirurgina Dobeles-2 nimelise garnisoni väeosas Lätis. Erandeid kõrvale jättes on aga mõisteta, miks reservohvitseride valdav enamik olid leitnandid, vähem esines kapteneid.

Teenistuskäiku mõjutasid kindlasti ka poliitilised olud ehk nn oleviku- või minevikuvarjud. On selge, et Eesti 20. sajandi keerulise ajaloo tõttu oli sõja eel või järel sündinud põlvkonnas palju neid, kelle lähisugulased olid teeninud NSV Liidule vaenulikkusse riiki või kes olid repressioonide nõukogude võimude poolt. Lähisugulaste mõju teenistuskarjäärile on iseäranis märgatav ajavahemikus 1940–50 sündinute hulgas, kelle seas oli suhteliselt palju küüditatute-repressioonide lapsi, kellest osa püüdis seda sõjakooli astudes maha vaikida, kuna kehtiv võim ja selle julgeolekuorganid pidasid oma relvajõudude juhtkaadrite jaoks taolist tausta sobimatuks. Ent nagu mitme juhtumi puhul ilmneb, tegelesid julgeolekuorganid ka juba aastaid eeskujulikult teeninud ohvitseride isikuandmete täiendava kontrollimisega võimalike puuduste tuvastamiseks. Üheks näiteks, kuidas teenistus seetõttu lõppes, on E. P. juhtum: „Sõjakooli lõpetasin

⁶³² Rein Värgi eraarhiivis ei kajastu kindralmajor Vello Vare, kes on teadaolevalt kõige kauem NSV Liidu relvajõududes teeninud eestlane – viiskümmend ja pool aastat. Vare, *Jälgi tallatud radadelt I*, 104.

⁶³³ N = 351. Asjaolu, et tabelis on uurimuses käsitletud ohvitseride üldarvust (355) puudu neli ohvitseri, osundab sellele, et sõjakooli 1990. aastate algul lõpetanutele ei omistatud enam NSV Liidu relvajõudude auastet. Tabelis ei kajastu ka eestlastest kindralid (kuus kindralmajorit), kellest ükski ankeetküsitluses ei osalenud ega esine ka Rein Värgi arhiivis.

1966. aastal leitnandi auastmes lendur-inseneri diplomiga. Teenima suunati mind Tartus paiknevasse transportlennukite polku lennuki kapteni abi ametikohale. 15.08.1971. a. edutati mind samas lennuki kapteniks. Mais 1977. a. hakkasid KGB organid minu vastu huvi tundma. Leiti, et minu poolt täidetud ankeet ei vasta tegelikkusele [...] Vestlustes minuga anti mõista, et teenistus lendurina ei ole otstarbekas. Otsuse tegin ise, „leidsin“ haiguse ja mind vabastati sõjaväeteenistusest 09.06.1978. a. tervislikel põhjustel.⁶³⁴ Sarnaseid näiteid leidub veelgi, nt 1958. aastal takistas hilisema kindralmajori Vello Vare edutamist kaptenist majoriks asjaolu, et tema vend oli olnud metsavend.⁶³⁵

Paljudele ohvitseridele olid ka välismaal elavad sugulased arvestatavaks probleemiks, isegi juhul, kui see neid isiklikult ja otseselt ei puudutanud. Näiteks pidas ühe mereväeohvitseri abikaasa sõbrannaga Suurbritannias kirjavahetust. Välismaiseid kirju kortermaja postkastis panid tähele valvsad kaaskodanikud, mis tõi kaasa tagajärgi mehe teenistuskarjääris. Avamerele teda enam ei lubatud, tuli leppida kaldateenistuse ja hiljem sõjakomissariaadi tööga.⁶³⁶

Soovimata olla ülekohtune mitmete perspektiivikate ohvitseride suhtes, kelle teenistuskäigu kestus jäi neist mitteolenevatel asjaoludel lühikeseks, tuleb nimetada ka teenistuse katkemist tervislikel põhjustel, selliseid juhtumeid leiab Rein Värgi arhiivist ja ankeetküsitluse vastustest enam kui 30 juhul. Kindlasti mõjutas seda asjaolu, et Nõukogude režiim ei väärtustanud üksikisikute tervist ega elu. Äärmuslikuks näiteks on J. P. juhtum, kes pärast sõjakooli lõpetamist suunati teenima Kapustin Jari raketipolügoonile, kus sattus teenistuskohustuste täitmisel 1959. ja 1961. aastal tuumarelvade otsese kahjustuse piirkonda, mille tagajärjel sai ränga tervisliku kahjustuse. Olgu lisatud, et nimetatud ohvitser suri tõenäoliselt teenistuses saadud tervisekahjustuse tulemusel verevähki.⁶³⁷ Lisanduvad mitmesugused teenistuse raskest iseloomust ja haiguste ebapiisavast väljaravimisest põhjustatud terviserikked.⁶³⁸

Kokkuvõttes võib nentida (vt ka alapeatükk 3.1.3.), et oma üldpõhimõtete poolest ei erinenud NSV Liidu ohvitseri teenistus- ja karjääriikäik oluliselt lääneriikide omast.⁶³⁹ Erinevused võrreldes lääneriikidega olid üldises teenistuskultuuris ja mentaliteedis, sh suuremas politiseerituse astmes. Arvestades Nõukogude riigi ja tema relvajõudude mastaapsust, võisid teenistustingimused ja karjääriväljavaated relvajõuliigiti ning sõjaväeringkonniti üsna olulisel määral varieeruda, millest annavad tunnistust ka eestlastest ohvitseride teenistuskäikude äärmiselt eriilmelised kirjeldused.

⁶³⁴ E. P., snd 1944, teenistus ohvitserina 1966–78, kapten. Rein Värgi kogu. Sarnaseid näiteid leidub kogus veelgi, nt: A. S., snd 1944, teenistus ohvitserina 1965–73, kapten.

⁶³⁵ Vare, *Jälgi tallatud radadelt I*, 64.

⁶³⁶ K. K., snd 1949, teenistus ohvitserina 1980–89, kapten. Rein Värgi kogu.

⁶³⁷ J. P., snd 1933, teenistus ohvitserina 1956–83, alampolkovnik. Rein Värgi kogu.

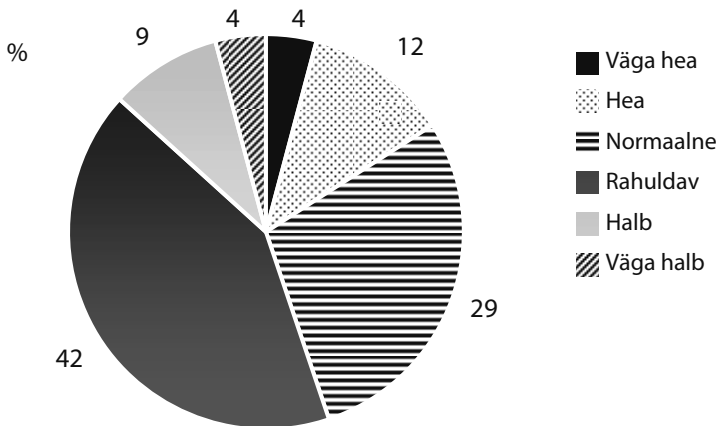
⁶³⁸ Rein Värgi kogust nt: K. R., snd 1930, teenistus ohvitserina 1953–61, kapten; V. R., snd 1929, teenistus ohvitserina 1952–60, kapten.

⁶³⁹ Vt ka Martin van Creveld, *The Training of Officers: From Military Professionalism to Irrelevance* (New York, 1990).

3.2.4. Üldhinnang teenistuskogemusele

Eelhäälestatus teenistuskogemusele üldhinnangu andmiseks sõltus sellest, millised olid konkreetse ohvitseri ootused ja eesmärgid; samuti küsimusest, kas tegu oli kaadriohvitseriga (st teadliku karjäärivalikuga) või kohustuslikus korras ning kindlaks perioodiks teenistusse kutsutud reservohvitseriga (kelle tegevteenistus sarnanes nimetatud asjaolude tõttu teatud aspektides ajateenijatele). Üldistuse huvides on neid vaadeldud koos, tuues välja mõlema rühma erisused ning markantsemad näited.

Analüüsidest eestlastest ohvitseride hinnangut teenistusele, selgub, et tooni annavad neutraalsed ja negatiivsusele kalduvad hinnangud. Väga positiivseid hinnanguid esineb harva. Viimast võib põhjustada retrospektiivsusest tingitud moment ja/või teatud sotsiaalne surve: võimalik, et alateadlikult on nii mõnelgi endisel Nõukogude ohvitseril olnud raske avalikult või oma nime all küsimustikule vastates mõõnda, kui rahuldustpakkuv teenistus oli, seda näiteks professionaalsete väljakutsete osas.

Joonis 8. Eestlastest ohvitseride üldhinnang (%) teenistuskogemusele NSV Liidu relvajõududes.⁶⁴⁰

Enam kui veerand uuringus osalenutest (29%) hindas oma teenistust tagantjärele „normaalseks” ning enamik (42%) „rahuldavaks”. Hinnangu „halb” andis 9% uuringus osalenuist, „hea“ seevastu 12%. Mõlemad äärmused pälvisid 4%. Viimaseid leidis peaaesjalikult reservohvitseride seas, näiteks: „Loomulikult ei tahtnud ma sõjaväkke minna, sellepärast sai ka ülikooli astunud, aga vajalikul momendil puudus mul karvane käsi või tuttav tohter, kes sellest jamast oleks

⁶⁴⁰ N = 339. 16 ohvitseri puhul ei olnud Rein Värgi arhiivimaterjalide põhjal võimalik hinnangut antud küsimuses tuvastada.

päästnud.”⁶⁴¹ millele vastandub kommentaar: „Väga hea [üldmulje], sest tegu oli pidevalt lahinguvalves oleva väeosaga.”⁶⁴²

Peamisteks põhjusteks, miks teenistusele positiivselt tagasi vaadati, olid alapeatükis 3.2.1. käsitletud soliidne palk ja sotsiaalsed garantiid, huvitavad teenistusülesanded ning läbi raskuste omandatud kogemused: „Kuigi teenistus oli raske, siis tagasi mõeldes andis suure elukogemuse.”⁶⁴³ Rolli mängis ka üksuse hea asukoht, iseäranis suurlinnade (Moskva, Leningrad) lähedus. Samaselt aja-teenijatele hindasid ka ohvitserid vene keele omandamist, levinud oli kommentaar võtmes: „Minule oli väärtuslikuks võimalus õppida end vene keeles väljendama.”⁶⁴⁴

Ohvitseride kommentaaridest selgus, et rahvusrühmasid (nagu need aja-teenijaskonnas tekkisid) eri rahvusest ohvitseride vahel ei moodustunud. Suhted sõltusid loomulikult konkreetsetest oludest (relvajõuliik, üksuse paiknemine, ajaperiood jne), kuid üldiselt mäletati koostööd teiste ohvitseridega olenemata nende rahvusest sujuvana.⁶⁴⁵ Eraldi rõhutati positiivset suhtumist eestlastesse kui rahvusgruppi, näiteks: „Vanemohvitserid austasid eestlasi, nad olid ikkagi „eurooplased“ ja „teisest kultuurist“⁶⁴⁶ ning „[e]namus ohvitseri oli Eestis käinud ja suhtusid eestlastesse väga hästi.”⁶⁴⁷

Küllaltki negatiivne suhtumine, mis avaldus juudi päritolu ohvitseride suhtes (Venemaal ja Ukrainas olid antisemitismi ilmingud sagedased ning ilmsesid ka teistel elualadel, nt teaduses⁶⁴⁸), ei olnud eesti ohvitseride suhtes tavaline. Mati Iila kommentaari kohaselt: „Sellist tagakiusamist nagu oli avalik saladus juutide puhul, eestlaste puhul ei saa märkida. [...] Igor Gleiser oli rahvuselt juut ja talle tehti karjääris tõsiseid takistusi, nägin oma silmaga salajast dokumenti, kus põhjendati Gleiseri akadeemiasse suunamisest keeldumist tema rahvusega.”⁶⁴⁹

Negatiivsete teguritena toodi esmajärjekorras välja üksuse madalat tähtsust ning sellega seotud üldisi moraaliprobleeme, millised olid ootuspäraselt seotud ehitusväeosadega: „Teenides kolm aastat selles väeosas kaotasid kõik oma varasemad ideaalid ja igasuguse lugupidamise N. Liidu sõjamasina vastu. Sain aru, et sellesse süsteemi edasi jäädes muutun sama süsteemi mutrikeseks, kes kannab küll ohvitserivormi, kuid sisuliselt pole parem vangilaagri müüdavast

⁶⁴¹ K. K., snd 1957, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1980–82, vanemleitnant. Ankeetküsitluse vastus.

⁶⁴² R. K., snd 1958, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1981–83, vanemleitnant. Ankeetküsitluse vastus.

⁶⁴³ R. K., snd 1955, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1981–83, kapten. Ankeetküsitluse vastus.

⁶⁴⁴ O. S., snd 1952, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1973–75, vanemleitnant. Ankeetküsitluse vastus.

⁶⁴⁵ Intervjuu S. R.-iga, 20.04.2010. S. R., snd 1940, teenistus ohvitserina 1963–85, alam-polkovnik. Rein Värgi kogust nt: A. K., snd 1945, teenistus ohvitserina 1968–91, polkovnik.

⁶⁴⁶ Intervjuu R. R.-iga, 02.02.2009. R. R., snd 1939, teenistus ohvitserina 1964–82, major.

⁶⁴⁷ M. T., snd 1935, teenistus ohvitserina 1953–84, major. Rein Värgi kogu.

⁶⁴⁸ Vt nt: Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority* (Cambridge, 1988); Konstantin Azadovskii, Boris Egorov, „From Anti-Westernism to Anti-Semitism“, *Journal of Cold War Studies*, 1 (2002), 66–80.

⁶⁴⁹ Iila, *Aviaator*, 149, 200.

valvurist.⁶⁵⁰ Täiendavalt nimetatud negatiivsete faktorite hulka kuulusid närvesöövad julgeolekukontrollid, „kinnijäämine” madalale positsioonile, laharvamused ülematega, olmeküsimused, teadlikkus ajateenijate hulgas levivast vägivallast ja suutmatus selles küsimuses midagi ette võtta, kodust ja perekonnast eemalolek ning hilisem „punane varjund” (vt lähemalt alapeatükk 3.2.5.). Sageli nimetati ka sisutuid tööülesandeid, milliste markantseimaks näiteks on vanemleitnant Õ. P. meenutus: „Kaks x aastat külastas väeosa kaitseminister Ustinov koos kindralstaabiülemaga ja vahetult enne seda toimuv potjomkinlus kuni muru ja puulehtede värvimiseni.”⁶⁵¹

Ajaliselt piiratud teenistuse tõttu on mitmed reservohvitserid negatiivse asjaoluna märkinud oma teisejärgulist staatust, nende tõsiseltvõetamatust: „Tunda andis ülemäärane ekspluateerimine, sest 2-aastastelt eeldati sageli 24/7 väeosas viibimist. Sõdurid 2-aasta ohvitseri täisväärtuslikeks ei pidanud ja sellega võis probleeme tekkida.”⁶⁵² Kirjas kodustele avaldus reservleitnant E. Ü. kõhklus oma oskuste ning ohvitserikohustuste väljakandmise osas: „Töötan ühe keerulise elektrilise süsteemi peal. Sellist süsteemi pole ma ennem õppinud ega ma ei oska praegu veel midagi. Minule allub üks soldat, kes teab seda süsteemi paremini kui mina. [...] Sõdureid kamandanud ka ei ole, korrapidaja peab seda aga ka tegema. Ma ei tea ka, kuidas see kõik käib, sest ei ole ju sõjaväes enne olnud rohkem kui kuu aega.”⁶⁵³ Hilisemas ankeedis on E. Ü. mälestused mõnevõrra helgemaks muutunud: „Ohvitseri elul polnud viga, kuigi rõõmustavat oli vähe. Oli üks alluv soldat.”⁶⁵⁴

Kaadriohvitserid on muserdava faktorina välja toonud ka sõjaväelise rotatsioonisüsteemi, mis tekitas palju probleeme inimlikul tasandil (vajalik on märkida, et tegu polnud NSV Liidu relvajõudude eripäraga, vaid sõjaväesüsteemi toimimise üldisema nähtega). Teenistus ja pikalt eemal viibimine mõjutas oluliselt pereelu, abielulahutused ning uuesti abiellumised olid sagedased. Iseloomulik on näide: „Abiellusin 1956. aastal. See kooselu jäi aga lühikeseks, kuna abikaasa keeldus koos minuga teenistuskoha vahetamisel kaasa sõitma[st].”⁶⁵⁵ Ning kui perekond kaasa tuligi ning rajati kodu, oli nelja või viie aasta pärast vajalik vara taas pakkida ning uude teenistuspaika ümber asuda. Seal tekkisid aga suure tõenäosusega taas probleemid majutuse, abikaasale sobiliku töökoha leidmise, laste koolivõimaluste ja muu säärasega.⁶⁵⁶ Lastele emakeelse hariduse andmise taotlemine võis aga, nagu mõningatest teenistuskäikudest nähtub, olla

⁶⁵⁰ Püssa, *Minu teenistus Nõukogude armees*, 2.

⁶⁵¹ Õ. P., snd 1958, teenistus ohvitserina 1981–86, vanemleitnant. Ankeetküsitluse vastus.

⁶⁵² E. P., snd 1954, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1979–82, kapten. Ankeetküsitluse vastus.

⁶⁵³ E. Ü., snd 1945, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1971–73, vanemleitnant. Kiri kodustele, 25.09.1971.

⁶⁵⁴ E. Ü., snd 1945, teenistus „kaheaastaohvitserina“ 1971–73, vanemleitnant. Ankeetküsitluse vastus.

⁶⁵⁵ K. R., snd 1930, teenistus ohvitserina 1953–61, kapten. Rein Värgi kogu.

⁶⁵⁶ Probleemide ilmekas kirjeldus vt Ene-Liis Taur, „Kui ma olin nõukogude ohvitseri proua“, *Elukiri*, 8 (2008), 32–35.

„pilet“ teenistuseks Eesti NSV-s – vastavalt NSV Liidu konstitutsioonile oli igale kodanikule tagatud emakeelne haridus.⁶⁵⁷

Käsitledes teenistusperioodi mõju üldhinnangule, selgusid mitmed paralleelid ajateenijatega, v.a. asjaolu, et 1950. aastate lõppu ja 1960. aastate algust toodi erinevalt ajateenijatest esile rohkem negatiivsetes toonides – veelkordne tõend sellest, et ohvitserikutse atraktiivsus langes suurel määral pärast rahvusväeosade laialisaatmist. Järgnevat „sula“ ning režiimi kehtestumise aastaid, iseäranis ühiskondliku militariseerituse kõrgperioodi 1970. aastatel, käsitletakse positiivsemalt.

Sellist mäletamismudelit võib selgitada Svetlana Boym'i käsitlusega refleksiivsest nostalgiaist – igatsusega möödunud aegade (hiilguse) järele.⁶⁵⁸ Eesti riigi väikus ja võimalused jäid endiste Nõukogude kaadriohvitseride väljaõppele ning potentsiaalile liiga ahtaks, Eesti riigikaitse võimalused ei vastanud NSV Liidu kui suurriigi võimalustele. Oma teenistuskogemust NSV Liidu relvajõududes „heaks“ hinnanud kapten L. J. kirjeldas näiteks olukorda, kus ta lahkus Eesti kaitseväge teenistusest, sest piloodikvalifikatsiooni hoidmiseks oli plaanilisi lennutunde aastas ette nähtud liiga vähe.⁶⁵⁹

Kaitseväge algusaastate võimaluste piiratusel vaatamata otsustasid mitmed endised NSV Liidu ohvitserid osaleda iseseisva Eesti kaitseväge taastamisel ja ülesehitamisel. Sellega seotud probleemistikku analüüsib alljärgnev alapeatükk.

3.2.5. Uues keskkonnas alates 1991. aastast

1991. aasta septembris hakati taastama Eesti kaitsejõude. Tühistati 1940. aasta õigusaktid, mille alusel likvideeriti Kaitseliit ning anti Eesti sõjavägi NSV Liidu relvajõudude koosseisu. 2. detsembril 1991 kinnitati Eesti Kaitsejõudude Peastaabi ajutine põhimäärus.⁶⁶⁰ Nõukogude taustaga ohvitserid pidid end määratlema uues keskkonnas ning otsustama võimaliku liitumise üle taastatava kaitseväge või selle komponentidega.

Eeskätt pidid end positsioneerima kaadriohvitserid, kellel oli sisuliselt kaks valikut: kas liituda kaitseväega ning jagada oma oskusteavet või minna/jääda erru. Reservohvitseride Eesti kaitseväge taastamine sedavõrd ei puudutanud, kuivõrd valdav enamik neist oli seotud ametiga tsiviilelus ning küsimus liitumisest kaitseväega ei tõstatunud kuigi tõsiselt. Viimast ilmestab hästi Olev Saago kommentaar: „TPI lõpetades omistati mulle sapöörvägede leitenandi

⁶⁵⁷ NSV Liidu konstitutsioon (1977), § 45.

⁶⁵⁸ Svetlana Boym eristab kahte tüüpi nostalgiait: refleksiivne ja restauratiivne. Viimase puhul konstrueeritakse olevikku mineviku põhjal, vt Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia* (New York, 2002).

⁶⁵⁹ L. J., snd 1961, teenistus ohvitserina 1983–89, kapten. Rein Värgi kogu.

⁶⁶⁰ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi 04.09.1991 otsus „Mõnede Eesti Vabariigi kaitsejõudude taastamisega seotud põhiküsimuste kohta“; Eesti Vabariigi valitsuse määrus nr. 252 02.12.1991 „Eesti Vabariigi Kaitsejõudude Peastaabi ajutise põhimääruse kinnitamise kohta“.

auaste. Arvelt võeti maha vanemleitenandi auastmes, kui Eesti taasiseseisvus. Eesti kaitsevägi pakkus leitenandi auastme omistamiseks täiendavat väljaõpet Kuperjanovi pataljoni juures, aga ma loobusin. Aitas sellest, et Venemaal olin kaks aastat.⁶⁶¹

Eestlastest kaadriohvitseride tagasipöördumine (tollal veel) Eesti NSV-sse algas juba NSV Liidu lagunemise ajal. Ants Laaneotsa mälestuste kohaselt: „Onu saatis mulle panderolliga Rahva Häält, teinekord ka Noorte Häält, kahe-nädalase hilinemisega jõudis kohale. Vaatasin, et siin [Eesti NSV-s] läheb mölluks [1988. aastal]. Saatsin sõjakomissar Rein Pöderile kirja, et soovin Eestisse tagasi saada. [...] Mul hakkas tekkima tunne, et kui ma jään ripakile kusagile väljapoole, siis ei saagi Eestisse tagasi.“⁶⁶²

Taoline hirm polnud võõras ka paljudele teistele eestlastest ohvitseridele ning soov pöörduda tagasi Eestisse üha võimendus. 1990.–92. aastatest on teateid mitmest juhtumist, kus Eestisse naasta soovinud ohvitserid esitasid NSV Liidu Kaitseministeeriumile avalduse enda reservi arvamiseks, ent nende korduvatele taotlustele ei reageeritud. Seetõttu oldi sunnitud lahkuma teenistusest omavoliliselt, samuti on näiteid olukordadest, kus otsustati pärast korralise puhkuse lõppu teenistukohta mitte naasta.⁶⁶³ Säärane käitumine oli loomulikult riskantne – Eestis asusid NSV Liidu relvajõud ning vähemalt teoreetiliselt oleks võidud kehtivat korda rikkuvaid ohvitseri kinni pidada ning käsitleda kui väejooksikuid ja/või vannet murdnud desertööre.

Saamaks selgust eestlastest ohvitseride üldarvu kohta, kellega mehitada vastset moodustatud Kaitsejõudude Peastaap, anti 1991. aasta detsembris peastaabi ülemaks määratud Ants Laaneotsale vastavasisuline korraldus. Kokku registreeriti pisut üle 400 ohvitseri, kellest 16 olid välisriikidest, peaaesjalikult Rootsist, Soomest ja Ameerika Ühendriikidest.⁶⁶⁴ Enamiku moodustasid aga NSV Liidu relvajõududes teeninud ohvitserid, kellede puhul märkis ajakirjanik Heikki Talving 1991. aasta Rahva Hääles õigustatult, et „[e]eldada võib, et mitte kõik ei taha end Eesti kaitsejõududega siduda, ning lisaks on suur osa neist pensionieale lähenemas.“⁶⁶⁵

Siiski kaasati 1991. aastal alanud kaitseväge, aga ka piirivalve jt jõustruktuuride taastamisse hulganisti NSV Liidu relvajõududes teeninud ohvitserispetsialiste, kellest enamik oli selleks ajaks teenistusest reservi arvatud ja teenistuse lõpetanud. Vastava üleskutse esitas Laaneots ajalehes Postimees 1991. aasta oktoobris. Ajakirjanik Peeter Tali küsimuse peale, kust peaks kaitseväge leidma vajalikud ohvitserid, vastas Laaneots: „See on praegu üks suurem probleem. Rühma-, kompanii- ja isegi pataljoniülemad saab välja õpetada

⁶⁶¹ Kirjavahetus Olev Saagoga, 28.10.2015.

⁶⁶² Kaio, „Ants Laaneots: ma olen eluaeg õppinud ründama“.

⁶⁶³ Rein Värge kogust nt: G. K., snd 1964, teenistus ohvitserina 1986–92, kapten; A. T., snd 1971, teenistus ohvitserina 1992–92, leitnant; I. S., snd 1970, teenistus ohvitserina 1991–92, leitnant.

⁶⁶⁴ Ants Kiviselg, *Eesti kaitsejõudude ohvitseride ettevalmistamise süsteem ja selle arendamine 2002–2020*, Eesti Kõrgema Juhtkonna Erikursus. (Tartu, 2001), 10.

⁶⁶⁵ Heikki Talving, „Enn Tupp: meil peavad olema oma Kaitsejõud“, *Rahva Hääl*, 19.06.1991, 2.

kursuste ja kiirkursustega, aga näiteks uusi staabiohvitseri pole lühikese ajaga ja kiirkursustel välja õpetada võimalik. Sellepärast ma kasutangi võimalust pöörduda Eesti avalikkuse poole ja kutsun kõiki eestimeelseid ohvitseri asumise Eestile otsustaval ajal kaitseteenistusse. Ei ole tähtis, millise lipu all ohvitseri teeninud on, olulised on ohvitseri professionaalsed oskused ja see, et ohvitserid oleksid ustavad iseseisvale Eesti Vabariigile ja tahaksid EV-s teenida, oleksid valmis täitma EV seadusi ja valdaksid eesti keelt.⁶⁶⁶

Laaneotsa poolt Peastaapi kaardrite (hiljem personali-) osakonna juhatajaks kutsutud Rein Värgi meenutuste põhjal „[t]uli leida kiiresti ohvitserispetsialiste entusiaste, kes oleksid nõus tulema ja hakkama aktiivselt tööle. Olin teeninud sõjakomissariaadi süsteemis 27 aastat ja tundsin paljusid endisi ohvitseri, kelledega vesteldes selgusid need, kes olid nõus tulema uuesti teenima. Muidugi oli ka kõhklejaid, kes tulid, vaatasid meie tegemisi päeva paar, lubasid mõelda ja kadusid.”⁶⁶⁷ End kaitsevägega mitte siduda soovinute otsuse taga oli suuresti nende kui „punapolkovnikute“ (nii nimetati rahvasuus endisi NSV Liidu relvajõudude ohvitseri aastmest olenemata) kuvand avalikkuses. Värgi meenutuste kohaselt uurisid nad: „Kas te lehti ei loe? Lugege, mida meiesuguste kohta kirjutavad ajalehed – kui ebaeetiline on vastu võtta Venemaalt saadavat pensioni ja muud mitte just meeldivat.”⁶⁶⁸

Pensioniküsimus oli tõesti teravalt päevakorral, sest liitudes teise riigi sõjaväega, kaotatuks endised NSV Liidu ohvitserid väljateenitud pensioni. Mõnest eluloost nähtub selge kaalutlus, et kuigi vaimselt ja füüsiliselt oldi valmis Kaitsejõududega liituma, loobuti sellest pragmaatilistel põhjustel, iseloomulikuks võib pidada V. R. nendingut: „1993. a. tunnistas Eesti Kaitsejõudude Peastaabi ohvitseride atestatsioonikomisjon mind kolonelleitnandi auastme vääriliseks, kuid auastme vastuvõtmisest ma loobusin seoses vanuse[ga] (olin juba 59-aastane) ja tolleaegse ebastabiilse kaadripoliitika tõttu EKJ-s.”⁶⁶⁹ Kuigi esmalt (ka eeltoodud näite puhul) arvati lahendus olevat leitud kaitsevägeametnikuna teenimises (st loobuti atesteerimisest Eesti kaitseväge ohvitseriks ja oldi lepingulises tegevteenistuses ilma sõjaväelise auastmeta), ei toimunud skeem pikemas perspektiivis – sellest aru saades viis Vene Föderatsioon 1995. aasta lõpul sisse seadusemuudatuse, millega peatati kõigile sõjaväeteenistuses olevatele NSV Liidu sõjaväepensionärile pensioni väljamaksmine nende teenistuse ajaks.⁶⁷⁰

Eelnimetatud aspektidele vaatamata oli Eesti Vabariigi teenistusse astujaid arvestataval määral (vt tabel 8).

⁶⁶⁶ Peeter Tali, „Eestil ei ole presidenti ega sõjavägede ülemjuhatajat“, *Postimees*, 21.10.1991, 3.

⁶⁶⁷ Rein Värgi kommentaar autorile, 24.01.2014.

⁶⁶⁸ Värk, *Personaalilane töö*, 3.

⁶⁶⁹ V. R., snd 1934, teenistus ohvitserina 1957–86, alampolkovnik. Rein Värgi kogu.

⁶⁷⁰ Vastavalt Vene Föderatsiooni 28.11.1995 seaduse nr. 186-FZ „Sõjaväeteenistuses, sise-ministeeriumi organites, kriminaaltäitev-süsteemi organites ja asutustes teenistuses olnud isikute ja nende perekondade pensionitagamisest“ artiklile 6.

Tabel 8. Endiste NSV Liidu relvajõudude eestlastest ohvitseride teenistus Eesti Vabariigi riigikaitsestruktuurides⁶⁷¹

Teenistuskohat	Sünniaasta				KOKKU
	1920–40	1941–50	1951–60	1961+	
Kaitseväge (koos KL-ga)	30	11	5	11	57
Riigikaitseosakonnad	12	2	–	–	14
Piirivalve	9	2	3	9	23
Päästeamet	6	2	–	–	8
KOKKU	57	17	8	20	102

Tabelist nähtub mõneti ootuspärane tulemus: kuigi vanema põlvkonna kaasatus kaitsevæe jt relvastatud jõudude taasloome protsessi oli arvuliselt suurem, olid nooremad põlvkonnad proportsionaalselt enam esindatud. Siiski oli neid kokku vähe ja vajadus selgelt suurem. Seetõttu alustati paralleelselt nooremohvitseride ettevalmistamise kiirkursusi. Esimesed taastatud Eesti Vabariigi ohvitseriaastmed andis Eesti Vabariigi ÜNP esimees Arnold Rüütel 1992. aasta mais (peamiselt endise NSV Liidu ohvitseridele), 70-le ohvitserikursuste lõpetajale anti aastmed sama aasta juunis.⁶⁷²

Taastatud kaitsevæe kiire areng ei saanud aga toimuda pingeteta. 1993. aastal asus president Lennart Meri kutsel kaitsevæe juhataja ametikohale Ameerika Ühendriikide erukolonel Aleksander Einseln. Tolleaegse peastaabi ohvitseri Harri Renti kommentaari kohaselt: „Rahva meeleolu ja arusaamad välistasid täielikult võimaluse, et mõnest „punapolkovnikust” võiks saada Eesti kaitsevæe juht. Olgu ta pealegi nii suur sõjavæe asjatundja kui tahes.”⁶⁷³

Einseln võttis kiiresti ja üheselt negatiivse hoiaku „endiste” suhtes ja asus neid kaitsevæest, iseäranis peastaabist, kus 1993. aastal oli 54-st ohvitseri ametikohast 29 täidetud NSV Liidu relvajõudude taustaga ohvitseridega, tõrjuma.⁶⁷⁴ Mõjutamise viisina – pärast seda kui vallandamine oli tollase õiguskantsleri Eerik-Juhan Truuvälja poolt seadusevastaseks kuulutatud – rakendati madalamale ametikohale viimist. Rein Värge nõrdimus avaldub veel aastakümneid hiljem, oma teenistuskäigu kirjapanemisel 2014. aastal: „Kaitsevæe Juhataja käskkiri 21. märtsist 1994. a. nr 20 punkt 6 käsitleb minu üleviimist Peastaabi personaliosakonna jaoskonnaülema kolonelleitnandi ametikohalt Üksik-Vahipataljoni staabiülema 3. abi kapteni ametikohale. See tuli minule täiesti ootamatult, minuga ei olnud keegi eelnevalt vestelnud üleviimise vajadusest, samuti ei saanud võtta seda karistusena, kuna eelneva teenistusaja jooksul

⁶⁷¹ N = 355. Harvadel juhtudel kajastub isik tabelis topelt (nt esmalt teenistus kaitsevæes ja seejärel piirivalves).

⁶⁷² *Eesti kaitsevæe aastaraamat 2012*, koost. Tõnu Noorits (Tallinn, 2013), 40.

⁶⁷³ Kirjavahetus Harri Rendiga. 07.10.2007.

⁶⁷⁴ Ravell, *Eesti Kaitsejõudude kaitsevalmiduse tõstmise ja mobilisatsioonüsteemi loomise katsed ajavahemikul 1991–2001*, 2.

puudusid isegi teenistusalased märkused.⁶⁷⁵ Taoline kaadripoliitika mõjutas ka noorema põlvkonna ohvitseri, näiteks selgub V. R. teenistuskäigu kirjeldusest, et pärast laitmatut teenistust esmalt peastaabi personaliosakonna vanemohvitseri ja seejärel osakonnaülema ametikohal ei pikendatud ootamatult tema tegevteenistuse lepingut. Põhjusena näeb majori ametikohalt reservi määratu oma esmast sõjalist haridust Kõrgemast Sõjalis-Poliitilisest Ehituskoolist.⁶⁷⁶ Tõsi, eeltoodud juhul võib viidata seaduseandja vastavale tahtele – ÜNP 11. mai 1992. aasta otsuse “Põhinõuetest Eesti Vabariigi kaitsejõudude ohvitseride kohta” paragrahv 5 sätestas: “Üksnes individuaalse valiku alusel rakendatakse Eesti Vabariigi kaitsejõududes endise NSVL sõjakomissariaatides töötanud või NSV relvajõudude poliitkoosseisu kuulunud ohvitseri.” Ent Värgi kogus leidub mitmeid näiteid lahkuma sunnitud ohvitseridest, keda nimetatud regulatsioon ei puudutanud. Tõenäoliselt ei käitunud sellistes olukordades alati õiglaselt, tihti võisid kannatada ka kaitseväe arengu üldhuvid ning riigikaitseline kompetentsus. Paljudel juhtudel lahkusid asjatundlikud professionaalid arenevasse erasektorisse, aga ka piirivalvesse ja päästeametisse.

Taolised konfliktid polnud Eestile ainuomased, vaid, nagu Zoltan Barany on näidanud, seisid kõik Ida-Euroopa relvajõud silmitsi dilemmaga, kas „punane“ või „ekspert“: ohvitseri, kel oli vajalik kogemus, kompromiteerisid nende minevikuseosed.⁶⁷⁷ Ka Läti ja Leedu poliitiline juhtkond võttis kursi Soomes ja Rootsis kiirkorras läänepärase koolituse saanud noortele ohvitseridele, kuigi „plats puhtaks“ poliitika seal nii tugev ei olnud.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Kirjavahetus Rein Värjiga, 15.01.2012.

⁶⁷⁶ V. R., snd 1961, teenistus ohvitserina 1984–89, major. Rein Värgi kogu.

⁶⁷⁷ Zoltan Barany, „Civil-Military Relations in Comparative Perspective: East-Central and Southeastern Europe“, *Political Studies*, 4 (1993), 594–610, siin 606.

⁶⁷⁸ *Democratic Control of the Military in Postcommunist Europe*, ed. by Andrew Cottey, Timothy Edmunds, Anthony Forster (Basingstoke, 2002), 101–114.

KOKKUVÕTE

Eestlaste teenistus NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda on nii kohaliku kui rahvusvahelise tasandi ajalooteaduses seni tagasihoidlikku kajastamist leidnud uurimisteema. Samas on teema ühiskondlik tähtsus märkimisväärne: ajavahemikul 1956–91 (s.o. NSV Liidu relvajõududes eksisteerinud rahvustüksuste laialisaatmisest kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni) puudutas tegevteenistus ajateenijana enam kui 170 000 eestlast, neile lisandub 500–600 eestlasest kaadriohvitseri ning umbes 15 000–20 000 reservohvitseri. Doktoritöö analüüsis nende meeste teenistuskogemuse erinevaid aspekte, jätkates see läbi autori magistritöös ja varasemas teadustöös tõstatunud uurimisprobleemide käsitlemist pikemal ajaperioodil ning kaasates uurimusse lisaks magistritöö fookuses olnud ajateenijatele ka ohvitserkonna.

1950. aastate teisest poolest enam märgatav leppimine ning kohanemine nõukogude režiimiga ilmnis ka relvajõudude kui režiimi ühe elemendi suhtes. Kui okupatsiooniperioodi algusaastatest on ridamisi teateid sõjaväelaste poolt sooritatud rasketest kuritegudest, siis aja jooksul probleemide teravus vähenes. Oma roll oli siin tsiviilametkondade ning sõjaväeesindajate tihenunud suhtlusel ja vastastikusel koostööl, aga ka relvajõudude tähtsusel töödandjana. Loomulikult oli avalik arvamus mõjutatud ka propagandast läbi imbunud üleliidulise ning liiduvabariikliku meedia poolt, mis portreeris relvajõude ning rahvast kui ühtset tervikut, kuid mis sellisena Eesti NSV kontekstis realiseeruma polnud määratud.

Noorukite sõjalis-patriootilisel kasvatamisel ning ettevalmistamisel tegevteenistuseks oli oluline roll haridussüsteemil. Läbi kohustusliku sõjalise algõpetuse ning osalemise sõjalise rakendatavusega ALMAVÜ kursustel pidi tekkima austus relvajõudude ning huvi sõjaväelase elukutse vastu. Siiski lubavad mitmed tõendid ettevõtmise edukuses kahelda – NSV Liidu relvajõudude kuvandi alateadlikuks osaks Eesti põliselanikkonna seas jäi läbi aastakümnete nende käsitlemine okupatsiooniarmeena, seda iseäranis muutunud poliitilistes oludes 1980. aastate teises pooles.

Kuna NSV Liit ei käsitlenud oma sõjalis-strateegilist tegevust Eestis (ega Balti riikides tervikuna) Teise maailmasõja eel, ajal ega järel okupatsioonina, ei rakendatud siinsetel aladel rahvusvahelise õiguse põhimõtteid, mis keelanuks okupeeritud aladel sundvärbamise ja sõjaväeteenistusse kutsumise. Käsitletaval perioodil võeti Eesti NSV-st igal aastal ajateenistusse keskmiselt 7000 +/- 1000 meest (neist eestlasi umbes 2/3), kellest enamik suunati teenima väljapoole oma koduvabariiki rahvuslikult heterogeensesse üksustesse.

Ajateenijate enamik teenis 1967. aastal vastu võetud üldise sõjaväekohustuse seaduse (ÜSKS) alusel (eelnev pärines 1939. aastast). Uuest seadusest tulevalt vähendati teenistusperioode kõigis relvajõuliikides aasta võrra, teenistuse kestuseks mereväe ja merepiirivalve ujuvkoosseisus ja seda teenindavates väeosades sai kolm, ülejäänud relvajõu- ja väeliikides kaks aastat. Alanes ka ajateenistusse kutsumise vanuseline piir (19 eluaasta asemel 18) ning ühe korra asemel hakati kutset läbi viima kaks korda aastas – kevadel ja sügisel.

Teenistuskohustusest kõrvalehoidjate kohta Eesti NSV-s täpne info puudub, ent on hulganisti teateid nii edukatest kui nurjunud katsetest kõrvalehoidumiseks tervislike või muude valeandmete esitamise läbi, samuti usulistel ja/või patsifistlikel kaalutlustel. Üleliidulises plaanis on märgata ajateenistusest hoidumise sagenemist 1970. aastatest. Selle põhjustena võib näha toleks ajaks täiskasvanuikka jõudnute muutunud väärtussüsteeme eelmiste põlvkondadega võrreldes: üleskasvamise Stalini-järgses suhteliselt hirmuvabamas õhkkonnas, haridussüsteemi paranemine ning elustandardi kasv tingisid nõukogude noorte isikliku heaolu esikohale asetamise. Eesti NSV-s kui ühes kõige läänepoolsemas ja -meelsemas liiduvabariigis olid eelnimetatud tendentsid hästi märgatavad. 1980. aastate algusest hakkasid sagenema ka poliitilist laadi protestid ajateenistuse vastu, seda iseäranis seoses Afganistani sõja, kõrgharidust omandavate noormeeste tegevteenistusse kutsumise ajapikenduse andmise lõpetamise ning venestuskampaaniate kontekstis. Aastakümne lõpus muutus argumendiks viitamine 1949. aasta Genfi IV konventsioonile (mis keelab sundusliku teenistuse okupeeriva riigi relvajõududes), kuigi regulatsiooni kehtivus Eesti kodanike üle on kaheldav. Kokkuvõttes võib siiski arvata, et teenistusest edukalt kõrvalehoidnute hulk avaldas oma mõju statistikale – piiranguteta teenistuseks kõlblike kutsealuste koguarvu poolest jäi Eesti NSV üleliidulisest keskmisest maha.

Nii käesolev uurimus kui eestlastest ajateenijate napid kirjeldused lääne vastavasisulistes uurimustes kinnitavad, et eestlasi rakendati mitmesugustel laiemaid üldteadmisi ja/või paremat tehnilist ettevalmistust nõudvatel erialadel. Taoline spetsialiseerumine sobis hästi eestlaste individualistlikuma iseloomuga: erinevalt nt ukrainlastest püüti üldjuhul vältida riviala juhikohtadele sattumist (seersandikooli määramist). Oma roll oli siin kindlasti Eesti NSV ALMAVÜ süsteemil, mis vastavalt NSV Liidu ALMAVÜ tellimusele koolitas sinseid kutsealuseid välja just mitmesugustel tehnilistel erialadel, iseäranis raadio-tehnika ja autoõpetuse alal. ALMAVÜ kursustel osaleti (või jäeti teadlikult osalemata) ka seetõttu, et teatud määral sai seeläbi mõjutada enda määramist mingisse konkretsesse relvajõuliiki ja sobivale ametikohale.

Kuigi eestlastest ajateenijad olid distsiplineerituse ja kõrgema haridustaseme poolest ülemate silmis üldiselt hinnatud sõdurid, käsitleti neid Eesti 20. sajandi keeruka ajaloo tõttu poliitiliselt kahtlastena. Kujunes kahetine pilt: eestlaste usaldusväärsus oli küsitav, ent samas olid nad hea üldhariduse ja oskustega spetsialistid. Autor ei leidnud kinnitust lääne ajaloolaste, näiteks Samuel Wimbushi ja Alex Alexievi uurimustes⁶⁷⁹ viidatud salajas(t)e direktiivi(de) kohta, mis määranuks üksuste rahvusliku koosseisu, sh välistanud mingi konkreetse rahvuse esindaja teenistuse mingis konkretses relvajõuliigis. Ka asjaosaliste meenutused toovad esmajärjekorras välja ajateenijate oskuste ja omaduste olulisuse ega kinnita direktiivide olemasolu. Küsimused sellest, millistes üksustes eestlasi sõduritena reeglina ei rakendatud, olid seotud mõnede strateegiliselt või poliitiliselt tundlike valdkondadega (merepiirivalve, KGB üksused jne). Vastava

⁶⁷⁹ Wimbush, Alexiev, *The Ethnic Factor*, 7.

otsuse vastuvõtmine oli konkreetse sõjakomissariaadi ametniku ja/või „sõjaväelise ülesostja“ pädevuses. Lisaks oli NSV Liidu enam kui saja rahvuse eba-võrdne jaotus relvajõuliikide vahel tingitud neis teenimiseks esitatud nõuetest, asetades suhtelisse eelisseisu slaavlased ja NSV Liidu Euroopa-osa rahvad.

Erinevalt relvajõuliigist ja ametikohast ei nähtunud eestlaste rahvuslikust taustast tulenevaid erisusi nende teenistusgeograafia osas. Vastavalt NSV Liidu relvajõududes kehtinud eksterritoriaalsuse põhimõttele teenis eestlastest ajateenijate enamik vaatlusalusel perioodil väljaspool oma koduvabariiki.

Teenistuskogemusele üldhinnangu andmine sõltus konkreetsetest oludest ja isiku oskustest nendega kohaneda. Kogutud andmete analüüsist nähtus, et reeglina suudeti teenistusoludega adapteeruda ning leida endale vastuvõetav positsioon. Retrospektiivselt hinnati ka ajateenistuses õpitud – olgu selleks siis vene keele omandamine, keerulistes tingimustes hakkamasaamine või eesmärgi nimel pingutamine. Positiivsema hinnangu teenistusele andsid need ajateenijad, keda rakendati tehnilistel erialadel ja -relvajõuliikides, halvima hinnangu osaliseks said madala tähtsusega maavägede üksused ning siseministeeriumi haldusalas tegutsenud väeosad. Erinevused suhtumistes ja hoiakutes olid märgatavad ka kutsealuste põlvkondade vahel: parimaks hinnatud teenistus-aastatena joonistusid välja 1950. ja 1960. aastad ning halvimatena 1980. aastad. Siiski on põlvkondade üleselt märgata teenistuskogemuse reinterpreteerimist – sellele on antud tähendus, mis toetab oleviku tähendust.

Tuleb rõhutada, et kuigi tagasivaatavalt jäid kõlama neutraalsed ja positiivsusele kalduvad hinnangud, ei tohi unustada teenistuse rängalt üle elanute kogemust. Vastavaid tunnustusi leidub doktoritöö raames läbi viidud ankeetküsitlusele laekunud vastustes väga vähe ja tugineda saab eeskätt sündmuste toimumise ajast pärinevatele allikamaterjalidele. Üheks selliseks probleemiks oli ajateenijaskonnas levinud määrustikuväliste suhete süsteem, nn *dedovštšina*. Tegemist ei olnud rahvuslikul pinnal toimunud võimukuritarvitustega (tuntud kui *zemljatšestvo*), vaid kauem teeninute omavoliga noorsõdurite suunal. Väärnähtus oli kui nõiarang – nooremad ajateenijad leppisid ülekohtuga, ei kandnud sellest ülematele ette ning suunasid vastavale mitteametlikule hierarhiaastmele jõudnutena oma negatiivsed kogemused uute noorsõdurite vastu. *Dedovštšina* hakkas levima 1960. aastate teisest poolest, muutudes järgnevatel aastakümnetel üha laiaulatuslikumaks ning jõhkramaks, mille põhjusena võib lisaks uuele ÜSKS-ile näha ka demograafilisi muutusi ajateenijaskonnas (nn kollanemine, st Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia liiduvabariikidest pärit ajateenijate osatähtsuse märgatav kasv). *Dedovštšina* avaldus erinevates vormides – alates süütust tõgamisest kuni füüsilise või vaimse sandistamise, halvimal juhul surmajuhtumiteni rahuaja teenistuses.

Egodokumentide analüüsist nähtus, et kui eestlaste vastu suunatud vägivalda kohta teateid leidis, siis äärmiselt napilt esines kirjeldusi eestlastest ajateenijate endi poolt kasutatud vägivalda kohta. Nimetatud küsimuse võib liigitada teemade alla, millest ei räägita või viidatakse sellele kaudselt, siin on märgata enesetsensuuri rakendamist.

Mõningate lääne autorite hinnangul⁶⁸⁰ oli ajateenistusel NSV Liidu relvajõududes oluline mõju noormeeste tulevasele elukäigule. Üheselt ei saa seda väita eestlastest ajateenijate kohta – kuigi enamik mõõnis, et tegu oli ainulaadse kogemusega, ei kujutanud see siiski ümberkasvamise või -kasvatamise kooli. Teenistuskohustus võeti reeglina vastu alistunud leppimisega, see tuli täita, et seejärel eluga edasi minna. Küll aga võis olukirjeldustes täheldada rahvusliku identiteeditunde kasvu sõnastatuna asjaosaliste endi poolt kas teadlikul või teadvustamata viisil. Samuti sundis võõras ja vähemalt esialgu vaenulik keskkond otsima tuge rahvuskaaslastelt. Iseäranis sõdurikirjadest – st vahetu kogemuse hetkest – ilmnes soov teiste eestlastega kokku hoida, oluliseks peeti eesti keele praktiseerimise võimalust.

Kokkuvõttes nähtus ajateenijate teenistuskogemuse analüüsist, et eestlaste jaoks ei olnud NSV Liidu relvajõududel erinevaid rahvusgruppe ühendav, vaid lahutav roll. Ajateenistus ning noormeeste teenimine rahvuslikult kirjudes segaüksuses ei aidanud kaasa nn nõukogude inimese kui „uue ajaloolise inimkoosluse“ moodustumisele.

Viimast – kui nõukogude inimese all pidada silmas vene keele ja kultuuri ning ideoloogiliste seisukohtade omaksvõtmist – võis aga täheldada Nõukogude ohvitserkonna puhul: pikaage se teenistuse ning teatud tasemele väljamurdmise kaasnemise oht. Viimane oli tingitud Nõukogude ohvitserikorpuse rahvuslikust taustast – selle põhiosa moodustasid slaavlased (venelased, valgevenelased ja ukrainlased) ning vähemusrahvuste, sh eestlaste, esindatus oli väga tagasihoidlik. Seda vaatamata asjaolule, et vähemusrahvuste esindajatel oli mõnevõrra lihtsam NSV Liidu relvajõudude sõjakoolidesse sisse saada – igale etnilisele vähemusele oli ette nähtud kindel vastuvõtukvoot. Kuigi Eesti NSV Sõjakomissariaat nägi selle kvoodi rakendamise kogu käsitletava perioodi vältel tõsist vaeva, ei suudetud ettenähtud norme kunagi täita. Põhjuseid oli mitu, peamiseks tuleb lugeda soovimatust pärast rahvusüksuste laialisaatmist väljaspool Eesti NSV-d teenida.

Selles kontekstis tuleb mõista ka asjaolu, miks eestlastest kaadriohvitseride sõjakoolidesse astumise kõrgaeg langes 1950. aastate algusesse. Kuigi sel perioodil oli vaimne vastuseis nõukogude võimule veel küllalt aktiivne, mõjutas otsust sõjakooli kasuks mh kindlasti lubadus, et sõjakooli lõpetanud raketatakse ohvitseridena rahvusüksustes Eesti NSV-s. Viimaste laialisaatmisele järgnenud järsk langus eestlastest kursantide seas tegi läbi taassünni 1980. aastate esimesel poolel, millise peamise põhjusena võib näha võimalust õppida Pirita-Kosele rajatud Kõrgemas Sõjalis-Poliitilises Ehituskoolis.

Ohvitserikutse omandamise ajendiks võis olla pealesunnitud kohustus, kuid leidis ka neid, kes tegid selle valiku vabatahtlikult. Jaotuse esimese grupi alla võib lisaks osale tulevastele kaadriohvitseridele paigutada ka reservohvitserid, kellele puhul oli kõrgkooli sõjalise kateedri eksamite sooritamine eelduseks lõpudiplomi saamisel. Üldjuhul reservohvitseri tegevteenistusse ei kutsutud ning need, kes tegevteenistusse kutsutigi, teenisid kaks kuni kolm aastat,

⁶⁸⁰ Vt nt Jones, „Minorities in the Soviet Armed Forces“, 285–318.

mistõttu võib nende teenistuskogemust selle ajalise piiratuse aspektist näha sarnasemana ajateenijatele kui kaadriohvitseridele.

Käsitledes kaadriohvitseri, selgus mitmetest elulookirjeldustest, et elukutse- lise sõjaväelase karjääri valiku tugevaks mõjutajaks olid sõjajärgsed kitsad ainelised olud – sõjaväeteenistus ohvitserina tagas võrdlemisi hästi tasustatud ja kindlustatud elujärje ning rea sotsiaalseid garantiisid. Lisaks ajendas otsust saada Nõukogude ohvitseriks noormeeste huvi sõjaasjanduse vastu, tehnilised huvid ja ligipääs erialadele, millega tegelemine oli võimalik vaid relvajõudude teenistuses. 1950. aastatest on teateid ka käsukorras sõjakooli suunatud noor- meestest: sundolukorda pandud noormehed lähtusid sellisel juhul pragmaati- listest kaalutlustest – sõjakooli kursus kestis sisuliselt sama kaua kui aja- teenistus, kool võimaldati reeglina ise valida ning omandati kindel amet.

Sarnaselt eestlastest ajateenijatega peeti ka eestlastest ohvitseridest üldiselt lugu. Nimetati, et tööd tehti paljurahvuslikus keskkonnas ning kui pingeid tekkiski, ei olnud need tingitud ohvitseride rahvuslikust taustast, vaid isikute- vahelistest suhetest. Usaldusväarsuse plaanis olid eestlastest ohvitserid – taas kord sarnaselt ajateenijatega – aga kõrgendatud tähelepanu all ning esines juhtumeid, kus ka eduka teenistuse kestel leiti ohvitseri poliitilisest minevikust mõni kahtlusi tekitav seik, mis viis karjääri peatumise või lõpuni. Peaasjalikult lähisugulaste mõju teenistuskarjäärile oli iseäranis märgatav ajavahemikus 1940–50 sündinute hulgas, kelle seas oli suhteliselt palju küüditatute-repres- seeritute lapsi, millist asjaolu püüti sõjakooli astudes maha vaikida.

Omandatud sõjaväelistest erialadest olid eestlastest ohvitseride seas tugevalt esindatud nn „vana kooli“ erialad nagu suurtüki- ja jalaväelased. See on sele- tatarv asjaoluga, et sõjakooli astumise kõrgeaeg oli 1950. aastate esimesel poolel ning kaadrit valmistati ette kohaliku rahvusdiviisi jaoks, mis oli maaväekoondis ilma õhu- või mereväe komponendita. 1970. aastatest tõusid sagedamini esile mitmesugused tehnilised erialad, mis oli paljuski seotud NSV Liidu relva- jõudude kui terviku tehnilisemaks muutumisega, aga ka vajadusega meelitada sõjaväkke uusi kaadreid (sõjakooli lõpetamine mõnel tehnilisel erialal andis vastava kvalifikatsiooni ka tsiviilsektoris). Mereväe ja õhujõudude erialad jäid eestlastest ohvitseride puhul aga läbi aastakümnete tagaplaanile. See polnud tingitud meeste enda vastavatest valikutest, vaid eelkirjeldatud poliitilistest aspektidest. Määravaks võis saada ka eksterritoriaalsuse printsiip, st sarnaselt ajateenijatele ei paigutatud eestlastest ohvitseri reeglina teenistusse kodu- vabariiki, vaid nad oluaks suunatud nt Mustale merele või Kaug-Itta, mis oli paljudele vastuvõetamatu.

Ohvitseride teenistuse lõpuperioodil püüti endale leida teenistukoht Eesti NSV-s. See tõi reeglina kaasa karjääriredelil edenemise aeglustumise või seisaku. Pikaajalise teenistuse korral n-õ rivitul ametikohal võidi siiski jõuda alampolkovniku või polkovniku auastmeni, ent kõrgematele staabiteenistuse kohtadele jõudsid eestlastest ohvitserid siiski väljaspool Eesti NSV-d, mõnel juhul armee või sõjaväeringkonna juhatuse tasandil. Teatud tasemest edasi- liikumiseks oli vaja ka toetavat suhetevõrgustikku „süsteemis”, mida aga eestlastel kuigi sageli kasutada ei olnud. Võib nõustuda Teresa Rakowska-

Harmstone hinnanguga, et Balti rahvaste esindajad ei olnud NSV Liidu relvajõudude ohvitserkonnas nähtavad.⁶⁸¹

Reservi arvati kaadriohvitserid üldjuhul pärast 25 aasta pikkust teenistust (selline staaž andis õiguse maksimaalsele väljateenitud aastate pensionile). Seetõttu esines sõjaväepensionäre, kel vanust alla 50 aasta. Need, kes lahkusid sõjaväest pärast väljateenitud aastaid ning saadeti reservi 1970. ja 1980. aastatel, leidsid sageli rakendust ametkondade ja ettevõtete juures asunud tsiviilkaitsestaapides ning sõjalise õpetuse ja/või ALMAVÜ süsteemis.

Üldhinnangu andmisel teenistuskogemusele tuleb esmajärjekorras arvestada relvajõuliigi ja teenistusperioodiga. Viimase osas selgusid mitmed paralleelid ajateenijatega, v.a. asjaolu, et 1950. aastate lõppu ja 1960. aastate algust toodi erinevalt ajateenijatest esile rohkem negatiivsetes toonides – veelkordne tõend sellest, et ohvitserikutse atraktiivsus langes suurel määral pärast rahvusväeosade laialisaatmist. Järgnevat „sula“ ning režiimi kehtestumise aastaid, iseäranis ühiskondliku militariseerituse kõrgeraadi 1970. aastatel, käsitletakse reeglina positiivses võtmes.

Negatiivsete teguritena toodi esmajärjekorras välja üksuse madalat tähtsust ning sellega seotud üldisi moraaliprobleeme, millised olid ootuspäraselt seotud ehitusväeosadega. Täiendavalt nimetatud negatiivsete faktorite hulka kuulusid „kinnijäämine“ madalale positsioonile, lahkarvamused ülematega, olmeküsimused, teadlikkus ajateenijate hulgas levivast vägivallast, kodust ja perekonnast eemalolek ning sellega kaasnevad probleemid. Kuigi mitte otseselt teenistusega seotud, mõjutas üldhinnangu andmist eeldatavasti ka endisi Nõukogude ohvitseride saatnud „punane varjund“ pärast Eesti iseseisvuse taastamist.

Lisaks ilmses ohvitseride kommentaaridest teenistuskäigule mitmel korral refleksiivne nostalgia – igatsus möödunud aegade (hiilguse) järele. Eesti riigi väikus ja võimalused jäid endiste kaadriohvitseride väljaõppele ning potentsiaalile liiga ahtaks, siinsed riigikaitse võimalused ei olnud võrreldavad NSV Liidu omadega. Siiski andis terve rida vanemaid ja mõningatel juhtudel erust tagasi tegevteenistusse kutsutud Nõukogude teenistuskogemusega ohvitseride panuse Eesti kaitseväge ja piirivalve taasloomisse ning uue kaadri väljaõpetamiseks. Kaitseväega ühinesid ka mitmed nooremaste põlvkonda kuulunud eestlastest Nõukogude kaadriohvitserid, kellele avanesid uued karjääriväljavaated, mida nad edukalt realiseerisid.

Autor loodab, et vastavasisuline uurimustöö jätkub ning väitekirjas esitatud järeldusi on võimalik kasutada baasina uuteks (võrdlevateks) käsitleteks. Potentsiaalse uurimisvaldkonnana tasub kindlasti kaaluda eestlaste rahvuslikust taustast tulenevate teenistuskogemuse aspektide võrdlust pikal aegreal (pr *longue durée*) alates tsaaririigi sõjaväest läbi Punaarmee kuni käesolevas väitekirjas käsitletud NSV Liidu relvajõududeni. Samuti on perspektiivikaks uurimisvaldkonnaks sellise pika aegrea uurimuse asetamine teiste Vene impeeriumi/NSV Liidu väikerahvuste sõjaväeteenistuse konteksti.

⁶⁸¹ Rakowska-Harmstone, „The Soviet Army as the Instrument of National Integration“, 129–154.

LISAD

Lisa 1. Ankeetküsitluse vorm

ISIKUANDMED

- Eesnimi
- Perenimi
- Sünniaeg
- Sünnikoht
- Postiaadress
- Telefon
- E-post
- Haridus teenistusse kutsumisel
 - Põhiharidus
 - Keskkharidus
 - Kõrgharidus
 - Muu
- Haridus ankeedi täitmise ajal
 - Põhiharidus
 - Keskkharidus
 - Kõrgharidus
 - Muu
- Seos Eesti kaitsevägega
 - Seos puudub
 - Osalenud reservõppekogunemisel
 - Reservohvitser
 - Kaadriohvitser (tegevteenistuses)
 - Kaadriohvitser (erus)
 - Kaadriohvitser (reservis)
- Seos Kaitseliiduga
 - Seos puudub
 - Liige
 - Muu (nt liikmelisus peatatud)

TEENISTUS NSV LIIDU RELVAJÕUDUDES

ÜLDANDMED

1. Kellena teenisid (võimalik valida mitu vastusevarianti)?
 - Ajateenija
 - Reservohvitser (sh nn „kaheaastaohvitser“)
 - Kaadriohvitser
2. Relvajõuliik
 - Maaväed
 - Merevägi
 - Õhujõud

- Õhukaitseväed
 - Strateegilised raketiväed
3. Sõjaväeline eriala
 4. Sõjaväeline ametikoht
 5. Mitmes eri väeosas teenisid (iga väeosa spetsiifiline informatsioon täidetakse eraldi)?
 - 1
 - 2
 - 3
 - 4
 - 5
 - 6 ja rohkem
 6. Teenistusse kutsumise kuupäev (kuu, aasta)
 7. Teenistusest vabanemise kuupäev (kuu, aasta)
 8. Ajateenistusse kutsunud sõjakomissariaat Eestis
 9. Jaotuspunkt Eestis (linn, linnaosa)
 10. Muu jaotuspunkt väljaspool Eestit (oblast, linn)
 11. Nõukogude Armees sõjaväepileti saatus
 - Olemas
 - Kadunud/hävitatud
 - Tagastatud liikumise Genf-49 raames
 - Muu (täpsusta)
 12. Teenistusse kutsumisele eelnev sõjaline väljaõpe
 - ALMAVÜ autoõpe
 - ALMAVÜ BTR-väljaõpe
 - ALMAVÜ raadiotehnika kursus
 - ALMAVÜ langevarjurite kursus
 - ALMAVÜ muu kursus (täpsusta)
 - Kõrgkooli sõjaline kateeder
 - Muu (täpsusta)
 - Puudus
 13. Kas läbisid seersandikooli?
 - Jah
 - Ei
 14. Kõrgeim omistatud auaste
 15. Kas astusid teenistuses komsomoli?
 - Omal tahtel
 - Sunni tõttu
 - Ei astunud
 - Olin juba enne teenistuse algust
 16. Kas astusid teenistuses komparteisse?
 - Omal tahtel
 - Sunni tõttu
 - Ei astunud
 - Olin kompartei liige juba enne teenistuse algust
 17. Ülemnõukogu vms valimised teenistuse ajal

VÄEOSA ÜLDANDMED

18. Väeosas teenimise algus (kuu, aasta)
19. Väeosas teenimise lõpp (kuu, aasta)
20. Väeosas number
21. Väeosas nimetus
22. Väeosas kutsung
23. Sõjaväeringkond
24. Väeosas asukoht (riik)
25. Liiduvabariik (kui valisid eelnevalt NSV Liit)
26. Rajoon, linn või asula
27. Lähedal asunud teised väeosad
28. Alluvus (sõjaväeringkond, armee, diviis, polk)
29. Väeosas allüksused
30. Allüksuste paiknemine (kui paiknesid eraldatult)
31. Muude objektide paiknemine (nt polügoonid)
32. Väeosas relvastus (sh uued relvad, nende iseärasused)
33. Üksuse muu tehnika (nt transpordivahendid, sideseadmed, kõõgitehnika)
34. Väeosas suurus
 - Alla 50
 - 50–100
 - 100–250
 - 250–500
 - 500–1000
 - 1000–1500
 - Üle 1500
35. Kuidas selgitati väeosas ülesandeid sõjaolukorra puhuks?
36. Varustus ja vormiriietus (sh muudatused vormiriietuses)
37. Toitlustamise tase
 - Väga hea
 - Hea
 - Normaalne
 - Rahuldav
 - Kehv
 - Väga kehv
38. Kasarmu või eluase
 - Väga hea
 - Hea
 - Normaalne
 - Rahuldav
 - Kehv
 - Väga kehv
39. Kord väeosas (sh dedovstina esinemine)
 - Väga hea
 - Hea
 - Normaalne
 - Rahuldav
 - Kehv
 - Väga kehv

VÄEOSA ISIKKOOSSEIS

40. Mehitatuse eripära sõltuvalt väeosast
41. Ohvitserid, üleajateenijad, vabapalgalised (kuidas mehitatud, meelde jäänud ohvitserid ja nende aastmed)
42. Ohvitseride ja ajateenijate rahvuslik koosseis (sh eestlaste osakaal)
43. Suhted erinevate rahvuste vahel
44. Kas rahvusgruppidel oli omi kombeid, mida väeosas kaasa toodi?
45. Eelarvamused, sealhulgas suhtumine eestlastesse
46. Vigastused ja surmajuhtumid
 - Ei esinenud
 - Üksikud surmajuhtumid
 - Üksikud vigastused
 - Palju surmajuhtumeid
 - Palju vigastusi
47. Surmajuhtumite ja vigastuste peamised põhjused
48. Meelde jäänud sündmusi (nt uute ajateenijate väeosas toomine)
49. Osalemine ajateenijate väljaõpetamisel
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
50. Osalemine muus sõjalise väljaõppe programmides (nt sõjaline algõpetus koolides)
 - Jah (täpsusta)
 - Ei

TEENISTUSLIKUD ASPEKTID

51. Osalemine suurõppustel ja manöövritel
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
52. Kokkupuude tuumarelvakatsetustega
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
53. Osalemine sõjategevuses
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
54. Osalemine operatsioonides tsiviilelanikkonna vastu
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
55. Kokkupuuted NSVL liitlaste ja vastaste sõjaväelastega
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
56. Kokkupuuted eriosakonnaga
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
57. Usaldatud sõjasaladused, vaikimiskohustus ja nende aegumistähtaeg
58. Võimalikke iseärasusi võrreldes teistes väeosades teeninute mälestustega

VARIA

59. Suhted perekonnaga
60. Perekonna/sõprade külastused teenistuse ajal
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
61. Kontaktid teiste ohvitseride ja/või ajateenijatega väljaspool väeosa
62. Töötamine väljaspool väeosa teenistusse mittepuutuvatel asjaoludel
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
63. Kas olid ravil sõjaväehaiglas?
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
64. Osalemine toimkondades
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
65. Kas said linnalubasid?
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
66. Kus käidi linnalubadega?
67. Meelde jäänud sündmusi väljaspool väeosa
68. Puhkuste andmise poliitika väeosas
69. Kas käisid puhkusel?
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
70. Kuidas tulid puhkusele (transport ja vahejuhtumid)
71. Meeldejäävaid sündmusi puhkusel olles seoses sõjaväeasutustega Eesti NSV-s

TEENISTUSE LÕPP JA KOJU NAASMINE

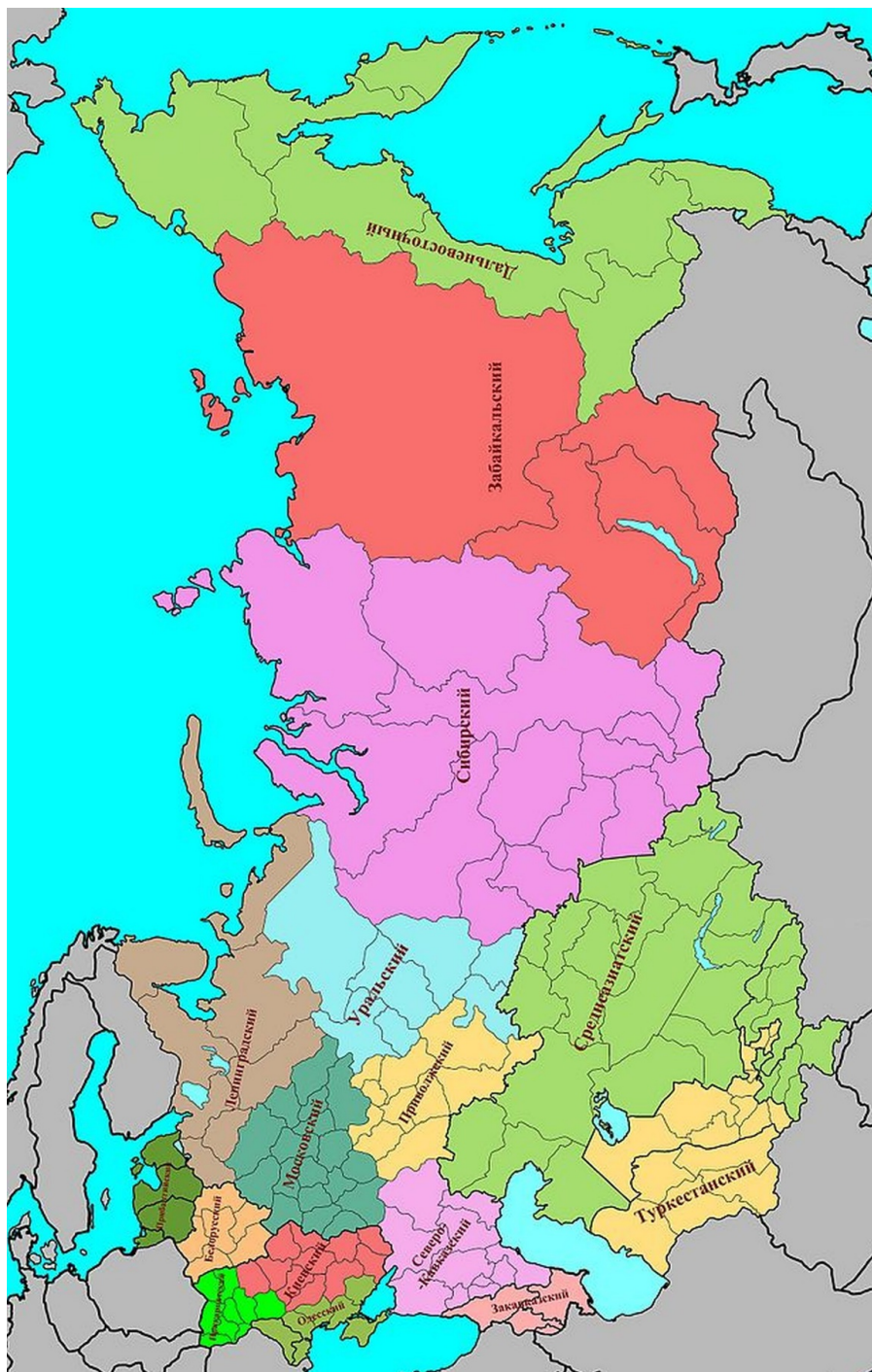
72. Kas tuli teha nn demblitööd?
 - Jah (täpsusta)
 - Ei
73. Meelde jäänud sündmusi nn dembliajast
74. Nn demblialbumite tegemine, kas valmistati muid suveniire?
75. Kuidas tulid koju?
 - Rongiga
 - Bussiga
 - Lennukiga
 - Muu (nt autostop)
76. Millises riietuses tulid koju?
 - Erariietuses
 - Vormiriietuses
77. Meelde jäänud sündmusi kojutuleku ajast
78. Kas pakuti suunamisi või tehti tööpakkumisi?
 - Ülejateenijaks
 - Sõjakooli
 - BAM-ile vms objektile
 - KGB-sse
 - Miilitsasse

79. Teenistusest tulenevad piirangud pärast vabanemist (nt piiratud välisreisid)
80. Üldmulje teenistusest
- Väga hea
 - Hea
 - Normaalne
 - Rahuldav
 - Kehv
 - Väga kehv

KOKKUVÕTTEKS

81. Kas Sul on alles materjale teenistusajast?
- Fotosid
 - Dokumente
 - Kirju
 - Sõdurivarustust
 - Ordeneid/medaleid
82. Kas soovid jagada oma allesjäänud materjale Eesti Sõjamuuseumiga?
83. Kas oled nõus vastama lisaküsimustele?
- Ei ole nõus
 - E-posti teel
 - Telefoni teel
 - Posti teel
84. Mida tahaksid veel lisada, mida eelpool ei küsitud?

Lisa 2. NSV Liidu sõjaväeringkonnad (1989. aasta seisuga)

Allikas:

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c7/Военные_округа_СССР.jpg> (18.06.2016).

Lisa 3. Sõjaväepileti näidis

98 Ш. НР № 2599988 Ш. 1

ВОЕННЫЙ БИЛЕТ

НР № 2599988

Фамилия Таммеорг

Имя Мадис

Отчество Аугустович

Число, месяц и год рождения 28 сент. 1961

Личная подпись владельца Мадис

Выдан Мартуским объединенным городским военным комиссариатом Эстонской ССР (республики)

25 апреля 1982 г.

военный комиссар
М. П. Талквильд Мадис
(Зачин, подпись)

И. Общие сведения

1. Место рождения г.р. Тарту Эстонской ССР
2. Национальность эстонец
3. Партийность (с какого года) Беспартийный
4. Состоит ли в ВЛКСМ (с какого года) с 1976
5. Образование среднее
Окончил 8^ю среднюю школу г. Тарту в 1980.
6. Основная гражданская специальность шофер кат. С
7. Семейное положение холост

Allikas: Madis Tammeoru kogu.

**Liisa 4. Eesti NSV Sõjakomissariaadi tegevuskava noorukite
ettevalmistamiseks tegevteenistuseks NSV Liidu relvajõududes,
14.02.1979**

Allikas: RA ERA.R-1.23.31. L 1–28. Siinkohal on esitatud originaaldokumendi esimesed kaks ja viimane leht. Kogu dokument on tõlgitud eesti keelde ning selle põhiosa on esitatud tabelina (nagu originaaliski). Kaldkriipsude vahele on lisatud kommentaarid. Originaal on avalikult kättesaadav Rahvusarhiivi digiteeritud arhiiviallikate veebi-keskkonnas Saaga.

12-8/14-20/16
1-

**ВОЕННЫЙ КОМИССАРИАТ
ЭСТОНСКОЙ ССР**

14 февраля 1979 г.
№ 2/74
г. Таллин, 200101

**ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА МИНИСТРОВ
ЭСТОНСКОЙ ССР**

ГОВ. КЛАУСОН В.И.

При этом представляю экземпляр утвержденного комплексного плана Основных мероприятий по подготовке молодежи к военной службе в Вооруженных Силах Союза ССР в 1979 году по Эстонской ССР.

Одновременно докладываю, что требуемое количество экземпляров данного плана вручается секретарям районных и городских комитетов КП Эстонии, председателям рай- и горисполкомов и секретарям районных и городских комитетов ЛКСМ Эстонии.

Приложение: по тексту.

ВРИ ВОЕННОГО КОМИССАРА ЭСТОНСКОЙ ССР
ПОДПОЛКОВНИК

Шанин

Э.НАЙЛАСЕ

Взвешивание ил.

Для контроля за исполнением

200229

Велич

Ознакомлено:

на Камне В.И. 14.02.79

на Давыдов К.Н. 14.02.79

150

TR. 1. 473. 30.000. 1977.

"УТВЕРЖДАЮ"

ПЕРВЫЙ СЕКРЕТАРЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО
КОМИТЕТА КОЛЛЕКТИВНОЙ ФАРМЫ

К. Давид К. ДАВИД

" 1. " Февраля 1979г.

"УТВЕРЖДАЮ"

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СОВЕТА ДЕЛЕГАТОВ
ЭСТОНИЙСКОЙ ССР

Б. Кляусон Б. КЛЯУСОН

" / " Февраля 1979г.

И Л А Н

ОСНОВНЫХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ПО ПОДГОТОВКЕ ПЛОДОЛЕНИ
К СЛУЖБЕ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ СОЕЗДА ССР
В 1979 ГОДУ ПО ЭСТОНИЙСКОЙ ССР

I 2 3 4 5

районных, городских военных комиссариатах республики.

Согласовано с отделом административных органов ЦК КП Эстонии

И. Васиков

" / " февраля 1979г.

Военный Комиссар Эстонской ССР генерал-майор Р. КУУМАЛ

Министр просвещения Эстонской ССР А. ЭИКИ

Министр Высшего и среднего специального образования Эстонской ССР П. КУТТ

Председатель Государственного Комитета Эстонской ССР по профессионально-техническому образованию А. ЛИИКИ

Первый секретарь ЦК КПЭ Эстонии Л. ВИЛМАТУ

Министр здравоохранения Эстонской ССР В. РАИКИ

Начальник Штаба Гражданской Обороны Эстонской ССР генерал-майор В. ВАРЕ

Председатель Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров Эстонской ССР В. УИТЕР

Председатель ЦК ДОСААФ Эстонской ССР генерал-майор Ю. РАУСЕНИ

L 1 /kaaskiri/

ENSV Sõjakomissariaadilt ENSV Ministrite Nõukogu esimehele V. I. Klausonile, 14.02.1979 nr 2/74.

Siinjuures esitan Eesti NSV noorsoo NSV Liidu Relvajõududes teenimiseks ettevalmistamise põhimeetmete 1979. aasta kompleksplaani kinnitatud eksemplari.

Ühtlasi kannan ette, et vajalik hulk antud plaani eksemplare antakse üle Eestimaa KP rajooni- ja linnakomiteede sekretäridele, rajoonide ja linnade täitevkomiteede esimeestele ning Eestimaa LKNÜ rajooni- ja linnakomiteede sekretäridele.

Lisa: vastavalt tekstile.

Eesti NSV Sõjakomissari ajutine kohusetäitja alampolkovnik E. Pallase.

/V. Klausoni resolutsioon:

sm. Zaporoztsev I. I. – Täitmise kontrolliks
Tutvustada: sm Ranne V. I., sm Reinup H. P., sm .../

L 2 /tiitelleht/

„Kinnitan” – EKP KK I sekretär K. Vaino ja ENSV MN esimees V. Klauson 1.02.1979

L 1/3		
Jrk nr; läbiviidavate meetmete sisu	Täitmise tähtajad	Täitjad, täitmise märked
I. Üldmeetmed.		
1. Kanda ette noorsoo ettevalmistamise ja tegevteenistusse kutsumise töötulemused 1978. aastal ja nende läbiviimise meetmed 1979. aastaks:		
– EKP Keskkomiteele ja ENSV Ministrite Nõukogule	Veebruar	Eesti NSV Sõjakomissar (ESK)
– EKP rajooni- ja linnakomiteedele, rajoonide ja linnade RSN täitevkomiteedele	Jaanuar–veebruar	Rajoonide (linnade) sõjakomissarid (RLSK)
2. Ette valmistada ja esitada EKP KK-le ning ENSV Ministrite Nõukogule kinnitamiseks määruse projekt sotsialistliku võistluse tulemuste kohta noorsoo sõjaväeteenistuseks ettevalmistamisel vabariigis.	veebruar	ESK
3. Ette valmistada ja esitada EKP Keskkomiteele ning ENSV Ministrite Nõukogule õiend 1962.a sündinud kodanike arvelevõtmise tulemuste kohta kutsejaoskondades.	aprill	ESK
4. Avaldada trükis sõjakomissaride käskkirjad:		
– 1962.a sündinud kodanike arvelevõtmisest kutsejaoskondades:		
– – vabariiklikus ajakirjanduses	enne 10. jaanuari	ESK
L 2/4		
– – rajooni või linna ajakirjanduses	ööpäev peale ESK käskkirja avaldamist	RLSK

– kevadisest ja sügisest ajateenistusse kutsumisest:		
– – vabariiklikus ajakirjanduses	ööpäev peale NSVL Kaitseministri käskkirja avaldamist	ESK
– – rajooni või linna ajakirjanduses	ööpäev peale ESK käskkirja avaldamist	RLSK
5. Ette valmistada ja läbi viia partei- ja nõukogude organite, komsomoliorganisatsioonide, ministeeriumide ning ametkondade esindajate osalusel vabariiklik rajoonide (linnade) sõjakomissaride, kutsekomisjonide liikmete ja 2. jaoskondade ülemate koosolek noorsoo sõjaväeteenistuseks ettevalmistamise ja tegevteenistusse kutsumise kokkuvõtete tegemiseks ning selle töö kvaliteedi edasise tõstmise ülesannete arutamiseks, NLKP XXV kongressi otsuste täitmise ja 1976.–1980.a perspektiivplaanide valguses. /В свете.../	Märts	ESK, Eesti NSV Sõjakomissariaadi Poliitosaakonna ülem (ENSV SK PO ülem)
6. Ette valmistada ja läbi viia Eesti NSV Sõjakomissariaadi juures 2-päevased rajoonide (linnade) sõjakomissaride ja 2. jaoskondade ülemate õppe-metoodilised kogunemised /сборы/ noorsoo 1979. aastal sõjaväeteenistuseks ettevalmistamise ja tegevteenistusse kutsumise teemal.	Märts	ESK koos Balti SR Staabi ohvitseridega
L 3/5		
7. Arutada sõjakomissariaatide juures asuvate Koostöökomiteede istungitel noorsoo tegevteenistusse kutsumise tulemusi 1978.a ja komiteede ülesandeid sõjakomissariaatidele noorsoo sõjaväeteenistuseks ettevalmistamises osutatava abi tugevdamisel.	I kvartal	RLSK
8. Töötada välja ja edastada RLSK-dele direktiivid, arvestused ja plaanid:		Eesti NSV Sõjakomissariaadi (ENSV SK) 2. osakonna ülem

– aastail 1952–1961 sündinud kodanike kutsumiseks tegevteenistusse	Märts	
– kutsutute väeosadesse saatmiseks	Aprill, oktoober	
– 1963.a sündinud kodanike arvelevõtmiseks kutsejaoskondades	September	
– aastail 1953–1962 sündinud kutsealuste eelvalikuks erirežiimiga ja eriväeosade tarvis	September	
– Relvajõududele spetsialistide ettevalmistamiseks aastail 1953–1962 sündinud kutsealuse noorsoo seast	August	
9. Ette valmistada ning üle anda avaldamiseks vabariiklikus ajakirjanduses /в... периодической печати/ artiklid valgustamiseks kohalike sõjaväe- ja tsiviilorganite eesrindlikke kogemusi ning järjekordseid ülesandeid noorsoo ettevalmistamisel teenistuseks Relvajõududes.	Aasta jooksul	ESK, ENSV SK PO ülem, RLSK
10. Organiseerida raadios ja televisioonis saateid, mis propageerivad NSVL Konstitutsiooni määratlusi /положения/ sotsialistliku Isamaa kaitsest, NSVL Seadust „Üleüldisest /всеобщей/ sõjaväekohustusest”, nõukogude ohvitseri kangelaslikku elukutset, NSVL Relvajõudude kohta ja osa meie maal Kommunistliku ühiskonna eduka ehitamise tagamises.	/-/	ENSV Riiklik Televisiooni- ja Raadiokomitee, ENSV SK PO ülem
L 4/6		
II. Sõjalis-patriootlik kasvatustöö.		
Partei XXV kongressi nõudmiste, NLKP KK Pleenumite, maa /страны/ kaitse tugevdamise alaste L. I. Brežnevi esinemiste ja teoste /трудов/, NSVL Konstitutsiooni sotsialistliku Isamaa kaitse alaste määratluste ja NSVL Seaduse „Üleüldisest sõjaväekohustusest” alusel tõsta sõjalis-patriootliku kasvatustöö ja noorsoo sõjaväeteenistuseks ettevalmistamise alase organiseerimis- ja ideoloogiatöö taset.		

Kõigi poliitkasvatus- ning agitatsiooni- ja propagandatöö vormide ja vahenditega kasvatada noormeestes kõrge patriotismi ning internatsionalismi tunnet, uhkust meie Kodumaa üle ning alalist valmisolekut asuda tema kaitsele.		
Saavutada sõjalis-patriootliku kasvatus- ning noorsoole kõrgete moraal-poliitiliste /морально-политических/ väärtuste, armastuse sõjaasjanduse vastu ja nõukogude seaduste järgimise eest isikliku vastutustunde sisendamise /по ... привитию/ alaste organiseerimis- ning teostusmeetmete efektiivsuse ja kvaliteedi tõus.	Alaliselt	ESK, ENSV SK PO ülem, ELKNÜ Keskkomitee (KK) ja rajoonide (linnade) komiteed (RLK), ENSV ALMAVÜ KK, RLSK, ettevõtete, asutuste, õppeasutuste, kolhooside ja sovhooside juhid
1. Koos ENSV ALMAVÜ KK, ELKNÜ KK, nõukogude organite, ühiskondlike organisatsioonide ning asutustega töötada välja eelkuts- ja kutsealiste noormeeste sõjalis-patriootliku kasvatus- ning teostusmeetmete kompleks. Organiseerida ettenähtud meetmete õigeaegne ja kvaliteetne täitmine ning sõjakomissariaatide, nõukogude ja komsomoliorganite, samuti ühiskondlike organisatsioonide ning asutuste aktiivne osalemine neis.	I kvartal	ENSV SK PO ülem, ALMAVÜ KK, ELKNÜ KK ja RLK, RLSK
2. Organiseerida NLKP KK 1978.a novembrileenu otsuste ning Ülemnõukogu kümnenda istungjärgu materjalide tundmaõppimise, propaganda ja selgitamise alast tööd, agitatsioonilis-propagandistlike ürituste läbiviimist seoses NSVL Ülemnõukogu valimiste ettevalmistamise ja läbiviimisega.		
Eredalt ning arusaadavalt /kohalejõudvalt?, доходчиво/ selgitada NLKP ja Nõukogude valitsuse sise- ja välispoliitika edusamme, nõukogude ühiskonna üleolekut /превосходство/ kodanlikust, nõukogude demokraatia tegelikke /подлинные/ aluseid ja kodanlike näiliste „vabaduste“ pahelisust /порочность/.	Alaliselt	ELKNÜ KK ja RLK, ALMAVÜ KK, Ühing „Teadus“, ENSV SK PO ülem, RLSK

L 5/7		
Kasvatada noorsoo seas kõrget poliitilist valvsust, vihkamist sotsialismi vaenlaste vastu, piiritud armastust ja ustavust NLKP, nõukogude rahva ja tema Relvajõudude suhtes.		
3. Organiseerida ürituste läbiviimine Nõukogude Armee ja Sõjalaevastiku 61. aastapäeva auks (vastavalt massilise riigikaitsetöö кuu /месячник оборонно-массовой работы/ plaanile).	jaanuar–veebruar	ELKNÜ KK, ENSV ALMAVÜ KK, ESK
4. Arvelevõtmise, kutse ning ALMAVÜ koolides ja kutse-tehnilise hariduse õppeasutustes õppimise perioodil organiseerida ja korraldada kutsealustele loenguid, ettekandeid, vestlusi NLKP ja nõukogude rahva ajaloolistest töötraditsioonidest, NSVL Relvajõudude kangelaslikust lahinguteest, kaasaegse rahvusvahelise olukorra keerukusest, rahu vaenlaste septsustest /о поисках врагов мира/, kaasaegsel etapil NSVL Relvajõudude ees seisvatest keerulistest ja vastutusrikastest ülesannetest ning noore põlvkonna pühast kohusest olla mineviku kangelaslike traditsioonide väärilisteks järeltulijateks – oskuslikult ja kindlalt kaitsta Suure Oktoobri võite /завоевания – põhitähendus „vallutused, anastamised jne“/.	Alaliselt	ESK, ENSV SK PO ülem, RLSK
5. Korraldada ELKNÜ rajoonide (linnade) komiteede sekretäride koosolek komsomoliorganisatsioonide sõjalis-patriootilise kasvatuse ja noorsoo Relvajõududes teenimiseks ettevalmistamise alase töö parandamise küsimuses.	I kvartal	ELKNÜ KK, ALMAVÜ KK, ENSV SK PO
6. Korraldada parteiaktiivi koosolek vabariigi sõjakomissariaatides, millel arutada parteiorganisatsioonide meetmeid noorsoo sõjaväeteenistuseks ettevalmistamise kvaliteedi parandamise alal.	märts	ENSV SK PO ülem

7. Ette valmistada ja läbi viia kutsealusepäevad /дни призывника/ rajoonides ja linnades.	august–september	ELKNÜ KK ja RLK, RLSK
L 6/8		
8. Igas õppeasutuses, ettevõttes, kolhoosis ja sovhoosis rajada /оборудовать/ näit-agitatsioon, mis peegeldab nõukogude rahva ja tema Relvajõudude kangelastegusid sotsialistliku Isamaa kaitsel.	alaliselt	Õppeasutuste direktorid, ettevõtete, kolhooside ja sovhooside juhid
9. Osutada abi ettevõtete, asutuste, kolhooside, sovhooside ja õppeasutuste komsomol- ning ALMAVÜ organisatsioonidele kirjavahetusel sõjaväeosadega, kus teenivad noored, kes kutsuti teenima nendest organisatsioonidest, uute lahingukuulsuse muuseumide, tubade ja nurgakeste /уголки/ loomisel, aga samuti varem loodud ekspositsioonide uuendamisel materjalidega, mis kajastavad sõjameeste /originaalis войнов, peaks olema „воинов“/ edusamme nende sangarlikus töös /в ратном труде; www.eki.ee/dict/ves tõlkes „ратный труд – sõjamehetöö“/.	alaliselt	ENSV SK PO ülem, RLSK
10. Uuendada stendide materjalid, millel näidatakse lahingulise ja poliitilise ettevalmistuse oivikuid /e eesrindlasi; отличники/, aga samuti rajooni- ning linnasõjakomissariaatides arvel olevatest kutsealustest õppe- ja tootmiseesrindlasi /передовики/.	veebruari	RLSK
11. Organiseerida ja korraldada kutsealustega:		
– ekskursioon sõjaväeosadesse, sõjalaevadele, lahingukuulsuse muuseumidesse ja tubadesse, kus tutvustada kutsealuseid lahingutehnika ja relvastusega, sõjaväelaste elu ja olmega, ent samuti väeosa sõjameeste lahingukangelastegudega.	alaliselt, enne NA ja SL aastapäeva ja selle tähistamise perioodil	ELKNÜ RLK, ALMAVÜ RLK, õppeasutuste direktorid, sõjalise õpetajad /военруки/, RLSK

– kohtumisi Suure Isamaasõja osalenute ja kangelastega, sõjameestest lahingulise ja poliitilise ettevalmistuse oivikutega, samuti Kommunistliku töö lööklaste ja tootmiseesrindlastega	/-/	/-/
– pidulikke tegevteenistusse saatmisi rajooni mastaabis või ettevõtete kaupa	Kevadise ja sügise kutse ajal	Rajoonide ja linnade täitevkomiteede (RLTK) esimehed, RLSK, ELKNÜ RLK, ettevõtete, kolhooside ja sovhooside juhid
L 7/9		
12. Teostada noormeeste sõjalis-patriootlikku kasvatust nende viibimise ajal sõjaväeosade abiga organiseeritud sõjalis-sportlikes laagrites /v sõjalistes spordilaagrites vms/.	juuni–august	ELKNÜ RLK, RLSK, Ühing „Teadus”, väeosade komandörid ja poliitöotajad
13. Luua kõigis ALMAVÜ õppeorganisatsioonides ja kutsekoolides sõjalis-patriootliku kasvatuse rahvaülikoolide teaduskonnad /факультеты народных университетов/, tõsta neis korraldatavate ürituste kvaliteeti, teostada pidevat kontrolli õppetundide külastatavuse üle.	I kvartalis ja õppeperioodil	Ühing „Teadus”, ALMAVÜ KK, Riiklik Kutsehariduskomitee, ENSV SK PO
14. Korraldada vestlusi, ettekandeid õpilastega ning raadio- ja televisiooniaadete tsükkel ohvitseri elukutsest, sõjakoolidesse vastuvõtu tingimustest, NSVL kodanike austavast ja pühast kohusest kaitsta Nõukogude Kodumaad. Avaldada ajalehtedes artikleid sõjakoolidesse vastuvõtu tingimustest.	jaanuar–mai	ELKNÜ KK ja RLK, ENSV SK PO, RLSK, koolide ja õppeasutuste direktorid, Ühing „Teadus”
15. Organiseerida linnades ja rajoonides keskkoolide ja teiste õppeasutuste lõpetajate kohtumisi sõjaväe õppeasutuste kursantide ja õppejõududega.	aprill–mai	ENSV SK PO, RLSK

16. Organiseerida kõigis koolides ja keskkõrreasutustes /в средних учебных заведениях/ Ju. Smirnovi nimelise Tallinna 33. Keskkooli õpilaste massilise riigikaitsetöö ja sõjalis-patriootliku kasvatusedase parandamise alase sotsialistliku võistluse hoogustamise /развѣртывание/ algatuse toetamine ja laialdane levitamine.	jaanuar–veebruar	ENSV ALMAVÜ KK, ELKNÜ KK, ENSV Haridusministeerium, ENSV SK PO
17. Jätkata tööd nõukogude sõjaväelaste vennashaudade ja mälestusmärkide korrastamisel vastavalt ENSV Ministrite Nõukogu määrusele nr 231 11.09.1966 ja ENSV Ministrite Nõukogu korraldusele nr 356/19 10.06.1974 ning võtta meetmeid nende pidevaks eeskujulikult korras hoidmiseks.	alaliselt	ENSV SK PO, ELKNÜ RLK, RLTK, RLSK
L 8/10		
18. Organiseerida pärgade panek Sotsialistliku Kodumaa vabaduse ja sõltumatus eest vaprate surma langenud /павших смертью храбрых/ sõjameeste haudadele.	22.–23. veebruar, 8.–9. mai	RLTK, ELKNÜ RLK, RLSK
19. Osutada abi koolide salkadele „Otsing” /”Поиск”/ uute lahinguis Kodumaa eest hukkunud sõjameeste matmispaikade ja nimede väljaselgitamisel, parimaid salku autasustada.	alaliselt	ESK, RLSK
20. Korraldada kõigis koolides, tehnikumides ja kutsekoolides mehisuse tunnid /уроки мужества/.	veebruar–mai, september	ENSV Haridusministeerium, ENSV Kõrg- ja Keskerihariduse Ministeerium, ENSV Põllumajandusministeerium, Riiklik Kutsehariduskomitee, Veteranide Komitee

21. Koos väeosadega organiseerida Nõukogude Liidu Kangelaste, Kuulsuse kõigi järkude ordenite kavaleride ja teiste Suure Isamaasõja veteranide austamistseremooniaid /чувствие/.	mai	ESK, RLSK
22. Võtta osa Võidupühale pühendatud ürituste läbiviimisest.	mai	ESK, ENSV SK PO ülem, RLSK
23. Jätkata noorsoole mõeldud Nõukogude Relvajõudude teemaliste populaarbrošüüride väljaandmist (avaldata järjekordne, 5. väljaanne „100 küsimust ja vastust Nõukogude armeest” /ilmus 1982.a; vn k „100 вопросов – 100 ответов. Все об армии”/) eesti keeles.	IV kvartal	ENSV SK, kirjastus „Eesti Raamat”
24. Jätkata partei-, nõukogude ja komsomoli-aktiivi, pedagoogide, kultuurharidusasutuste töötajate ja iga kategooria ühiskondlike aktivistide väljaõpet /обучение/ noorsoo sõjalis-patriootliku kasvatamise ja tema NSVL RJ-s teenimiseks ettevalmistamise metoodika alal, lähtudes NLKP XXV kongressi nõudmistest, uuest NSVL Konstitutsioonist.	Aasta jooksul	ENSV SK, RLSK, Ühing „Teadus”
L 9/11		

III. Kutseressursside arvestus.		
1. Omada kõigis rajoonide (linnade) sõjakomissariaatides, sõjaväearvestuslaudades, ettevõtete ning asutuste kaadriosakondades NSVL Seaduse „Üleüldisest sõjaväekohustusest” tekstid, samuti näitlikud materjalid, mis kajastavad arvestuse reegleid ja kutsealuste ning sõjaväekohuslaste kohustusi nende reeglite täitmisel.	alaliselt	ENSV SK PO ülem, 4. osakonna ülem, RLSK
2. Võtta kutsejaoskondades arvele kõik 1962.a sündinud (mees)kodanikud /граждан/ vastavalt NSVL Seaduse „Üleüldisest sõjaväekohustusest” nõuetele.	veebruari–märts	RLSK

3. Teostada kutsealuste isikutoimikute tõlkimine eesti keelest vene keelde.	veebruär–märts	RLSK
4. Kontrollida, kas kõik 1962.a sündinud ja nimekirjadesse „vorm nr 9” kantud kodanikud, kes on lahkunud väljapoole rajooni piire ja pole ilmunud arvelevõtmisele, on arvele võetud elukohajärgsetes kutsejaoskondades.	jaanuar–märts	RLSK
5. Kontrollida, kas kõik kutsevanused kodanikud on sõjaväearvel. Võrreldes sõjakomissariaatide andmeid majavalitsuste, ühiselamukomandantide, külanõukogude, samuti ettevõtete, asutuste ja õppeasutuste kaadriosakondade andmetega ning kontrollida, kas kõik arvelevõtmisele kuuluvad kodanikud on läbinud selle kehtestatud tähtaja jooksul. Kõik täiendavalt väljaselgitatud võtta sõjaväearvele.	II–III kvartal	RLSK
6. Ette kanda rajoonide (linnade) RSN täitevkomiteedele teave kutseressursside arvestuse seisukorrast, NSVL Seaduse „Üleüldisest sõjaväekohustusest” arvestuse alaste nõuete täitmisest kodanike ja rajooni (linna) ametiisikute poolt. Vajadusel paluda arutada täitevkomitee istungil asjade seisu kutseressursside arvestuse alal.	kuni 1. maini	RLSK
L 10/12		
7. Ette valmistada ja läbi viia instruktiivsed õppetunnid EEV-de /elamuekspluatatsioonivalitsuste?, originaalis vigase? lühendina ЖЕР — elamuekspluatatsioonirajoonide?, või peaks olema ЖЭУ?/ ülematega, ühiselamute komandantidega, sõjaväearvestuslaudade ülematega, ettevõtete, asutuste ja õppeasutuste kaadriosakondade ülematega kohaste noormeeste nimekirjade (vorm nr 9) koostamisest ja nende arvelevõtmiseks väljakutsumisest arvelevõtmispunktidesse.	november	RLSK

Saada kätte /получить/ nimekirjad (vorm nr 9) 1963.a sündinud kodanikest, kes kuuluvad kutsejaoskondades arvelevõtmisele 1980. aastal.	detsember	RLSK
8. Kontrollida kutsealuste arvestuse dokumentide arhiivides hoidmise korda ja nende allesolekut /наличие/. Hävitada Kutsejuhendiga /Руководство по призыву/ kehtestatud korras väeosadesse saadetud kutsealuste isikutoimikud, samuti sõjaväeteenistuseks mittekõlblikeks tunnistatute omad.	juuni–detsember	RLSK
9. Valmistada ja kindlustada /Изготовить и обеспечить.../ rajoonide ja linnade sõjakomissariaadid 1980. aastaks vajaliku arvestusblankettide kogusega.	november	ENSV SK 2. osakonna ülem
Valmistatud arvelevõtmise tunnistustes (v. nr 15) näha ette /иметь/ jaotus (meelespea) kutsealusele tema kohustustest sõjaväearvestuse ja tegevteenistusse kutsumiseks ettevalmistamise alal.		
IV. Kutseressursside tundmaõppimine.		
1. Igakülgset tundma õppida kutsealuste ametialaseid /деловые качества/ ja poliitilis-moraalseid omadusi, nende käitumist olmes ja ühiskondlikes kohtades, tervise seisundit ja perekondlik-varalist /семейно-имущественное/ olukorda. Laiemalt kaasata sel eesmärgil reservohvitseri, osutada neile vajalikku abi vastavalt NSVL KM käskkirjale nr 0150-1977.a. Igakuistes tööplaanides tingimata kajastada konkreetseid tundmaõppimise alaseid ülesandeid ja nende täitmist.	Vastavalt RLSK plaanidele	RLSK
L 11/13		

2. Kutsejuhendi artikli 89 järgi määratud koosseisuga komisjonide poolt uurida perekondlik-varalist olukorda kutsealustel, kelle kohta kehtib ÜSKS art. 34. Õigust ajapikendusele vastavalt artiklile 34 kontrollida enne iga kutset.	RLSK plaanide kohaselt	RLSK
3. Selgitada rajoonide ja linnade SM organite, prokuratuuride ja kohtute kaudu välja kutsealused, kes on võetud kriminaalvastutusele. Saada nende kohta teatised SM infokeskusest sooritatud kuriteo iseloomu äranäitamisega, õppida neid tundma ja koostada iga süüdimõistetud iseloomustus järeltõlgitud tegevteenistusse kutsumise võimalikkuse kohta.	–,–	RLSK
4. Koostada ühiskonnastaseid tegusid sooritanud ja kohtulikult karistatud /имевших судимость/ kutsealuste objektiivsed tundmaõppimislehed ja Eesti NSV Sõjakomissariaadi Kogumispunkti kaudu saata nad väeosadesse, kuhu nad on teenistuse läbimiseks suunatud.	Kutse perioodil	RLSK
5. Viia läbi aastail 1952–1961 sündinud kutsealuste eelvalik eriti režiimsete //erirežiimiga, особо режимных/ ja eriväeosade jaoks koguses, mis on märgitud saatelehte /наряд/. Valikul rangelt juhendada NSVL Kaitseministri käskkirjadest nr 0168-1963 ja 263-1967.	Eriplaani kohaselt	RLSK
6. Osutada vajalikku kaasabi eriväelike ja -väeosade esindajale tegevteenistusse kutsumise puhul neisse vägedesse ja väeosadesse määratud kutsealuste personaalsel valikul ja tundmaõppimisel.	Enne kevadist ja sügisest kutset	ENSV SK 2. osakonna ülem, RLSK
L 12/14		
V. Sõjaline algõpetus.		
/SAÕ; VESS-is tõlgitud „algastme sõjaline ettevalmistus”/		

1. Osutada praktilist abi õppe-materiaalse baasi loomisel uutes loodud õppeasutustes ja üldhariduskeskkoolides.	Juuli–september	ENSV Põllumajandusministeerium (PM), Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeerium (KKEHM), Haridusministeerium (HM), Kutsehariduskomitee (KHK), ENSV SK
2. Viia läbi sõjandusõpetajate valik /v komplekteerimine, подбор военных руководителей/ nende koolide jaoks, kus SAÕ /НБИ/ viiakse sisse 1979. aastal.	20. juunini	Koolide direktorid, RLSK
3. Viia läbi kuuajaline sissejuhatav kogunemine /установочный сбор/ sõjandusõpetajatega, kes on alles määratud nende ametikohtadele ja pole varem läbinud ettevalmistust kuuajalistel kogunemistel ringkonna õppekeskuse baasil.	1.–31. juuli	ENSV SK, Balti SR Lahingulise Ettevalmistuse Valitsus
4. Viia läbi 3–5-päevased rajoonide sõjandusõpetajate õppemetoodikakogunemised eesmärgiga vahetada töökogemusi ja teha kokkuvõtteid 1978./79. õppeaasta kohta.	august	RLSK
5. Igakuiselt viia sõjandusõpetajatega läbi instruktorimetoodika õppetunde, avatud ja näidistunde /открытые и показательные уроки/.	Kogu õppeaasta jooksul	RLSK
6. Sisustada /оборудовать/ sõjalise kabinetid ja laoruumid /в ранираи́гад, кладовые/ relvade hoidmiseks neis koolides, kus SAÕ viiakse sisse 1979. aastal, ja täiendavalt sisustada juba tegutsevad /действующие/.	Enne 1. septembrit	Koolide direktorid, sõjandusõpetajad

7. Kindlustada õppeasutused, kus SAÕ viiakse sisse 1979. aastal, relvastuse ja varustusega vastavalt koosseisutabelile /согласно таблице/, samuti vormistada tellimused täiendavale õppe- ja lahingurelvade kogusele koolide jaoks, kus SAÕ viiakse sisse 1980. aastal.	Enne 1. septembrit	ENSV SK, RLSK
L 13/15		
8. Kontrollida keskkoolide, õppeasutuste ja õppepunktide valmisolekut SAÕ õppetundide läbiviimiseks uuel 1979./80. aastal.	august	Rajoonide, linnade komplekskomisjonid
9. Viia läbi 6-päevased õppemetoodikakogunemised õppepunktide ülemate ja ülemate asetäitjatega ning ettevõtete, asutuste, kolhooside ja sovhooside instruktoriga.	Enne 10. septembrit	ENSV ALMAVÜ KK, ENSV SK
10. Esitada rajoonide (linnade) sõjakomisariatidesse andmed kutsealustest, kes on läbinud SAÕ kursuse, samuti informeerida õppe-materiaalbaasi täiustamise käigust, vastavalt NSVL Kaitseministeeriumi Soovituste /Рекомендации.../ nõuetele.	juuni	Koolide ja õppeasutuste direktorid
11. Selgitada välja kutse-eelses ja kutsevanuses noormehed, kes ei õpi päevastes koolides ja õppeasutustes, ja kinnistada nad õppepunktide juurde töökoha või elukoha järgi, et hõlmata nad SAÕ õppetundidega /для охвата их занятиями по НВП/.	september	ALMAVÜ RLK, RLSK
12. Viia läbi õppetöö /занятия/ üldhariduslike keskõppeasutuste sõjandusõpetajate kvalifikatsiooni tõstmise kursustel.	jaanuar	ENSV HM, Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut (VÕTI), ENSV SK, ENSV TK (Tsiviilkaitse) Staap
13. Viia läbi sõjandusõpetajate õppemetoodikakogunemised.	jaanuar	ENSV HM, RLSK

14. Viia läbi 3-päevased õppemetoodika-kogunemised rajoonide (linnade) sõjakomissariaatide ohvitseridele, kelle tegevusvaldkonnas on SAÕ ja spetsialistide ettevalmistamine NSVL RJ jaoks.	märts	ENSV SK
15. Töötada välja ning hoida /иметь/ alaliselt rajoonide (linnade) sõjakomissariaatides SAÕ alane planeeriv /планирующую/ ning arvestusdokumentatsioon vastavalt Eesti NSV Sõjakomissari direktiivile nr 2/33 17.01.1979.	alaliselt	RLSK
L 14/16		
16. Regulaarselt kontrollida koolides ja õppeasutustes NSVL Kaitseministeeriumi 1977.a Õpperelvade ja väikesekaliibriliste vintpüsside ja nende padrunite vastuvõtmise /получение/, hoidmise ning arvestuse juhendi /Инструкция о порядке.../ täitmist, samuti valvesignalisatsiooni seisukorda ja töökindlust.	alaliselt	RLSK
17. Arutada noormeeste SAÕ tulemusi 1978./79. õppeaastal ja ülesandeid uueks õppeaastaks.	august	ENSV HM, KKEHM, PM, RKHK
18. Koos rajoonide (linnade) sõjakomissariaatidega arutada rajoonide (linnade) haridusosakondade (RLHO) nõukogudel /на советах.../ noormeeste SAÕ seisukorda I poolaastal ja teistkordselt kogu 1978./79. õppeaastal.	jaanuar–august	RLHO juhatajad, RLSK
19. Eesti NSV fašistlikest anastajatest vabastamise 35. aastapäevale pühendatud ürituste läbiviimine.	juuli–september	ENSV RKHK, HM, KKEHM, PM, ALMAVÜ KK, SK
20. Kontrollida sõjalise algõpetuse ettevalmistuse käiku ja seisukorda /dokumendis „ettevalmistuse ja seisukorra käiku” – ход подготовки и состояния/ vabariigi koolides ja õppeasutustes. Kompleksne kontroll:		ENSV HM, TK Staap, PM, KKEHM, RKHK, ENSV Tervis- hoiuministeerium (THM), SM

– Sillamäe linn	jaanuar	
– Rakvere rajoon	veebruari	
– Viljandi rajoon	märts	
– Haapsalu rajoon	aprill	
– Tartu linn	september	
– Võru rajoon	oktoober	
– Valga rajoon	november	
– Tallinn, Mererajoon	detsember	
21. Viia läbi Eesti NSV Haridusministeeriumi kolleegiumi istung vabariigi üldhariduskeskkoolide sõjalise algõpetuse õppe-materiaalbaasi seisukorra ja edasise täiustamise meetmete kohta.	jaanuar	ENSV HM, SK
L 15/17		
22. Võtta vastu vajalikud meetmed miinimumsõnastiku loomiseks keskkoolide ja õppeasutuste õpilaste vajadusteks SAÕ küsimustes.	enne septembrit	ENSV RKHK, HM, KKHM, PM, SK
VI. Spetsialistide ettevalmistamine Relvajõudude jaoks		
1. Töötada välja 1979.–80. õppeaastal spetsialistide ettevalmistamise määruste projektid, arvestused ning plaanid ja esitada need dokumendid kinnitamiseks Eesti NSV Ministrite Nõukogule.	1.–15. august	ESK
rajoonide (linnade) RSN täitevkomiteede omad /рай(гор)исполкомов ЧД/.	15.–30. august	RLSK
2. Valida välja kutsealused spetsialistide ettevalmistamiseks, formeerida grupid ja anda need üle ALMAVÜ õppeorganisatsioonidele ja Kutsekeskkoolile nr 31 /СПТУ – otsetõlkes tehnika-kutsekeskkooli vms; asus Järva-Jaanis/.	jaanuar–veebruari, september	ALMAVÜ õppeorganisatsioonide ülemad, RLSK

3. Vastavalt rajoonide (linnade) sõjakomis-sariaatide teatistele /извещения/ võimaldada spetsialistide ettevalmistamiseks väljavalitud kutsealustele õpinguteks vajalik aeg ja teostada kontrolli nende õppetundidest osavõtu üle.	aprill–september	Ettevõtete, asutuste, sovhooside ja kolhooside juhid
4. Teostada kontrolli spetsialistide ettevalmistuse kvaliteedi üle õppeorganisatsioonides, kutsealuste osavõtu ja õppe- edukuse üle, rakendada abinõusid kutsealuste 100%-liseks osavõtuks.	alaliselt	RLSK
5. Teha kokkuvõtted konkursist parimatele näitajatele RJ jaoks spetsialistide ettevalmistusel ALMAVÜ õppeorganisatsioonides ja KKK-s nr 31 /dokumendis „Подвести итоги ... в учебные организации...”/ 1978./79. õppeaastal.		
6. Viia läbi massilise kaitsetöö kuu.	jaanuar–veebruar	RLSK, ALMAVÜ õppeorganisatsioonide ülemad
L 16/18		
7. Seminaride läbiviimine ALMAVÜ õppeorganisatsioonide ülemate asetäitjatega kasvatustöö alal ja poliitõppuste gruppide juhtidega kursantidega tehtava kasvatustöö tugevdamise teemal.	november–aprill	ALMAVÜ KK, ENSV SK, RKHK
VII. Üldise harituse /общей грамотности/ tõstmine ja vene keele õppimine.		
1. Koostada õiend-ettekanne /справка-доклад/, mis iseloomustab kutse-eelses ja kutsevanuses noormeeste üldhariduslikku ettevalmistust ja vene keele oskust. Koostatud ülevaade puudujääkide analüüsi ning konkreetsete ettepanekutega kutsekontingentide kvaliteedi tõstmiseks teha teatavaks ENSV Haridusministeeriumile.	aprill	ENSV SK 2. osakonna ülem

<p>2. Kontrollida ja viia läbi analüüs kahes rajooni (linna) haridusosakonnas kutsenoorsoo üldharituse tõstmise alase organiseerimistöö käigu kohta. /või veidi muudetud kujul: Kontrollida kahes rajooni (linna) haridusosakonnas kutsenoorsoo üldharituse tõstmise alase organiseerimistöö käiku ja viia läbi vastav analüüs./ Ühise kontrolli tulemuste põhjal koostada ülevaade, mis iseloomustab kutse-eelses ja kutsevanuses noormeeste üldhariduslikku ettevalmistust ja vene keele oskust.</p>	<p>märts</p>	<p>ENSV SK 2. osakond, ENSV HM Koolide Valitsus</p>
<p>3. Teostada alalist kontrolli koolidesse õppimiseks kinnistatud kutsealuste õppetundides osalemise üle. Noormeeste poolt õppetundide vahelejätamise kõigil juhtudel võtta mõjuvaid meetmeid õppedistsipliini parandamiseks.</p>	<p>igakuiselt</p>	<p>RLSK</p>
<p>4. Koostada õiend /справка/ töö tulemuste kohta 1978./79. õppeaastal kutse-eelses ja kutsevanuses noorsoo üldise harituse tõstmise alal ja vene keele õppimisel noormeeste poolt, kes valdavad halvasti vene keelt. Teave /справки/ ettepanekutega töö parandamiseks uuel õppeaastal kanda ette rajoonide ja linnade parteikomiteedele ning täitevkomiteedele.</p>	<p>juuli</p>	<p>RLSK</p>
<p>L 17/19</p>		
<p>5. Selgitada välja ning registreerida kõik aastail 1963–1965 sündinud noormehed ja 1963–1965 sündinud kutsealused, kellel pole 8-klassilist haridust ja kes ei õpi päevastes koolides, ning need, kes valdavad nõrgalt vene keelt. Nimekirjad esitada haridusosakondadele noormeeste kinnistamiseks koolide juurde ja nende nimekirjade väljavõtete saatmiseks õhtu- ja kaugõppekoolidele.</p>	<p>juuli–august</p>	<p>RLSK</p>

6. Anda kõigile kutsealustele ja noormeestele, kellel pole 8-klassilist haridust ja valdavad nõrgalt vene keelt, kätte /вручить/ ettekirjutused vastavalt v/ormile/ nr 7. Ettekirjutused anda kätte peale iga noormehega läbiviidud vestlust ja nende kinnistamist vastavate koolide juurde.	enne 20. augustit	RLSK
7. Tugevdada sõjandusõpetajate ja vene keele õpetajate koostööd klassiväliste ja kooliväliste venekeelsete ürituste organiseerimisel vabariigi õppeasutustes vastavalt Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusele 8.01.1979 nr 3.	alaliselt	koolide ja õppeasutuste direktorid
8. Koostada ja esitada Balti SR staapi ettekanne KS /Kindralstaabi/ direktiivi nr 315-2-5460 10. maist 1973.a (Balti SR staabi nr 6/750 13.06.1973.a) ja NSVL Kaitseministri käskkirja nr 0159 7.08.1975.a täitmise käigust koos analüüsiga asjade seisukohta vene keele õppimisel kutse-eelses ja kutsevanuses noormeeste poolt ning vene keele õpetamise parandamise kohta eesti üldhariduskoolides.	juuni	ENSV SK 2. osakonna ülem
L 18/20		
VIII. Ravi- ning tervistustöö.		
1. Arutada ENSV Tervishoiuministeeriumi ravi-profülaktilise abi nõukogul /на Совете.../ ravi- ning tervistustöö olukorda kutse-eelses ja kutsevanuses noormeeste seas, 1978. aasta kutse kokkuvõtteid ja kutsevanustes noormeeste sõjaväeteenistuseks mittekõlblikkuse põhjusi.	II kvartal	ENSV Tervishoiuministeeriumi Ravi-Profülaktilise Abi Valitsuse ülem, ENSV SK 2. osakonna ülem
2. Vabariigi linnade ja rajoonide peakirurgide ja peaterapeutide nõupidamisel arutada haigestumust eelkutsenoorsoo /допризывной молодежи/ ja kutsealuste seas, kindlaks määrata /наметить/ konkreetsed meetmed selle alandamiseks.	II kvartal	Arstid – Vabariikliku Kutsekomisjoni liikmed, ENSV Tervishoiuministeeriumi peaspetsialistid, ENSV SK 2. osakonna ülem

3. Viia läbi aastail 1963–64 sündinud noormeeste dispanseerimine arvesse võttes /с учетом/ kõiki vajalikke spetsialiste, laboratoorsete uuringutega, rindkere organite fluorograafiaga /флюорографией/, profülaktiliste kaitsesüstidega, saavutada noormeeste 100% hõlmatus dispanseerimise läbivaatustega.	I–II kvartal	Linnade tervishoiuosakondade juhatajad, rajoonide peaarstid, polikliinikute juhatajad, RLSK
Organiseerida dispanseerimise ajal väljaselgitatud haigete noormeeste ravimine.	Aasta jooksul	
4. Kindlustada linnade tervishoiuosakondade juhatajatele ja rajoonide peaarstidele blanketid noormeeste dispanseerimise läbiviimiseks.	Aasta jooksul	ENSV THM
5. Kindlustada NSVL Tervishoiuministeeriumi käskkirja nr 729 8.8.1974.a ja ENSV Tervishoiuministeeriumi käskkirja nr 162 12.11.1974.a (noorukitele meditsiiniabi organiseerimise parandamisest) täitmine ja kõigi noorukite ravikabinetide /под-ростковых кабинетов/ komplekteerimine kvalifitseeritud raviarstidega /врачами-терапевтами/, kes on läbinud spetsiaalse ettevalmistuse.	Aasta jooksul	ENSV THM, linnade tervishoiuosakondade juhatajad, rajoonide peaarstid, RLSK
6. Enne kutse algust komplekteerida kõik kutsekomisjonid kvalifitseeritud eriarstidega, kellel on kogemusi sõjaväe arstliku ekspertiisi alal rajoonide (linnade) sõjakomissariaatide tellimisel.	Enne kevadise ja sügisese kutse algust	ENSV THM, ENSV SK
L 19/21		
7. Komandeerida rajoonidesse arvelevõtmise või kutsekomisjonides puuduolevad eriarstid vastavalt rajoonide (linnade) sõjakomissariaatide tellimusele.	Arvelevõtmise ja kutse perioodil	ENSV THM, ENSV SK

8. Viia läbi 2-päevased õppe-metoodilised kogunemised arstidele, keda kaasatakse tööle rajoonide kutsekomisjonides, teha kokkuvõtte 1978.a ravi- ning tervistustööst ja tundma õppida kutsealuste arstliku läbivaatuse korda 1979. aastaks.	Märts	Balti SR Ringkondlik Sõjaväe Arstlik Komisjon, ENSV THM, ENSV SK
9. Viia läbi noorukite arstidele ja arstidele, kes vastutavad meditsiiniabi andmise eest kutse- ja kutse-eelsetele /допризывным/ kontingentidele, 1-päevane seminar kutse- ja kutse-eelse noorsoo seas ravi-ning tervistustöö organiseerimise ja läbiviimise küsimustes.	I kvartal	Balti SR Ringkondlik Sõjaväe Arstlik Komisjon, ENSV Tervishoiu-ministeeriumi Ravi-Profülaktilise Abi Valitsus
10. Sõjaväehospitali baasil viia läbi instruktiiv-metoodilised õppetunnid /занятия/ arstidega, kes osalevad esmakordselt töös rajoonide kutse- või arvelevõtmiskomisjonides vastavalt linnade tervishoiuosakondade ja rajoonide paarstide tellimustele.	I kvartal	Balti SR Ringkondlik Sõjaväe Arstlik Komisjon, ENSV THM, ENSV SK
11. Arvelevõtmise ja kutse perioodil kindlustada kutsealuste järjekorraline läbivaatus ENSV Tervishoiu-ministeeriumi võrgu raviasutustes ja sõjaväehospitalides vastavalt rajoonide (linnade) sõjakomissariaatide tellimustele.	Arvelevõtmise ja kutse perioodil	Linnade tervishoiuosakondade juhatajad, rajoonide paarstid, RLSK
12. Eraldada arstid ENSV Sõjakomissariaadi Vabariikliku Kutse- ja Arstliku Komisjoni koosseisu meditsiinilise kontroll-läbivaatuse teostamiseks ja tööks Vabariiklikus Kogumispunktis vastavalt ENSV Sõjakomissariaadi tellimusele.	aprill-mai, september-november	ENSV THM
13. Koos sõjakomissariaatidega õppida tundma kõiki väeosadest ja Vabariiklikust Kogumispunktist tagasisaatmise juhtumeid.	Aasta jooksul	ENSV Tervishoiu-ministeeriumi Ravi-Profülaktilise Abi Valitsus, linnade tervishoiuosakondade juhatajad, kesk- ja rajoonihaiglate paarstid, RLSK

L 20/22		
14. Kõrgendada nõudlikkust ja hoolikamalt läbi viia ravi- ning tervistustööd poiste seas enne 15-aastaseks saamist.	Aasta jooksul	ENSV Tervishoiuministeeriumi Laste ja Emade Ravi-Profülaktilise Abi Valitsus, linnade ja rajoonide peapediaatrid
15. Tagada kutsealuste ja noormeeste järjekorraline suuõõne saneerimise /санации полости рта/ läbiviimine. Organiseerida sõjakomissariaatides arvelevõtmise ja kutse perioodil ning noorsoo väeosadesse saatmisel stomatoloogiline abi.	Aasta jooksul	Linnade ja rajoonide peastomatoloogid
16. Tagada krooniliste tonsilliidide, blefariitide ja konjunktiivitide ravimine kutsealustel ja noormeestel enne nende tegevteenistusse kutsumist.	Aasta jooksul	Linnade tervishoiuosakondade juhatajad, rajoonihaiglate peaarstid
17. Tagada psühhiaatrite osalemine noormeeste dispanseriseerimisel ja kutsealuste arstlikul läbivaatusel.	Aasta jooksul	Linnade tervishoiuosakondade juhatajad, rajoonide keskhaiglate peaarstid
18. Välja töötada ja trükkida abiks kutsekomisjonide arstidele „Ravi- ning tervistustöö ja kutsutavate kodanike /призываемых граждан/ meditsiinilise läbivaatuse teatmematerjal”.	II–III kvartal	ENSV SK, ENSV Tervishoiuministeeriumi Ravi-Profülaktilise Abi Valitsus

IX. Noormeeste kehaline ettevalmistus ja sõjalis-rakenduslike ning tehniliste spordialade arendamine nende seas.		
1. Viia läbi ELKNÜ KK, ENSV MN juures asuva Kehakultuuri- ja Spordikomitee ning ENSV ALMAVÜ KK ühisistung.	I kvartal	ELKNÜ KK, ENSV MN juures asuv Kehakultuuri- ja Spordikomitee, ENSV ALMAVÜ KK
L 21/23		
2. Arutada ENSV Ministrite Nõukogu juures asuvas Kehakultuuri- ja Spordikomitees /на Комитете.../ ettekannet olukorrast ja edasise parandamise ülesannetest noorsoo kehalisel ettevalmistusel ja nende seas sõjalis-rakenduslike spordialade arendamisel.	märts–september	ENSV MN j. a. Kehakultuuri- ja Spordikomitee esimees
3. Arutada ENSV ALMAVÜ KK ning ALMAVÜ rajooni- ja linnakomiteede pleenumil kutse-eelseis ja kutsevanustes noormeeste seas sõjalis-rakenduslike ja tehniliste spordialade /leviku/ olukorda ning edasise arendamise ülesandeid.	jaanuar, oktoober	ENSV ALMAVÜ KK esimees
4. Määrata kindlaks, millistes spordi- ja kehakultuuriorganisatsioonides peavad arvel olevad kutsealused kehalise ja spordialase ettevalmistuse läbima. Erilist tähelepanu pöörata kutsealustele, kes töötavad väikestes ettevõtetes ja kes ei tööta kusagil.	jaanuar	Rajoonide kehakultuuri- ja spordikomiteed, ALMAVÜ rajoonikomiteed, vabatahtlike spordiühingute Nõukogud, RLSK
5. Koostöös kehakultuurikollektiivide ning ALMAVÜ alorganisatsioonide esimeestega, õppeasutuste kehalise kasvatuses õpetajatega, kehakultuurimetoodikutega /методист/ viia koolides, õppeasutustes ja ettevõtetes läbi noormeeste kehalise ettevalmistuse ja nende seas sõjalis-rakenduslike ning tehniliste spordialade arendamise alased instruktiivõppetunnid.	jaanuar–juuli	Rajoonide kehakultuuri- ja spordikomiteed, vabatahtlike spordiühingute nõukogud, ALMAVÜ rajoonikomiteed, RLSK

6. VTK märklaste /значкисты ГТО/ ettevalmistamisel tugevdada kontrolli selle töö planeerimise üle, tagada hea ettevalmistus ja võistluste läbiviimine, protokollide vormistamine ja nende säilitamine.	jaanuar–juuli	Rajoonide kehakultuuri- ja spordikomiteed, vabatahtlike spordiühingute nõukogud, ALMAVÜ rajoonikomiteed, RLSK
7. Organiseerida ja läbi viia sõjalis-sportliku mängu „Kotkapoeg” /e ”Orljonok”/ võistlused.	kogu periood	ENSV HM, ELKNÜ KK, ALMAVÜ KK, TK Staap, spordikomiteed, ENSV SK, RLSK
L 22/24		
8. Kutse-eelses ja kutsevanuses noormeeste tervistavate riigikaitse- ja spordilaagrite organiseerimine ning läbiviimine.	mai–august	ELKNÜ RLK, ALMAVÜ RLK, ENSV TK /... Staap?/, RL RSN TK, RLSK
9. Organiseerida ja süstemaatiliselt läbi viia kutse-eelses ja kutsevanuses noorsoo seas selgitustööd noorsoo kehalise kasvatuses tähtsusest ja väärtusest /e tähendusest, o ... значении/, propageerida VTK kompleksi ning /originaalis siin sidesõna või koma puudub, kuigi lause sõnastus seda nõuaks/ sõjalis-rakenduslikke ja tehnilisi spordialasid.	Aasta jooksul	ELKNÜ RLK, ALMAVÜ RLK, RLSK, rajoonide kehakultuuri- ja spordikomiteed
10. Viia läbi rajoonide (linnade) ja vabariiklik kutse-eelsetes ja kutsevanustes noormeeste spartakiaad kompleksi „Valmis tööks ja kaitseks” mitmevõistlustes.	Vastavalt põhimäärustele /Согласно положений/	ENSV MN juures asuv Kehakultuuri- ja Spordikomitee, ENSV SK, ELKNÜ KK
11. Viia koolide, tehnikumide ja kutsehariduskoolide seas läbi massispordi ja tervistustöö alased konkurss-ülevaatused rajooni (linna) parimale kehakultuuri- ja sporditöö korraldusele.	jaanuar–juuni	RLSK

12. Teha kokkuvõtted sotsialistlikust võistlusest rajooni- ja linnasõjakomissariaatide vahel parimate näitajate eest noormeeste kehalisel ettevalmistusel ja nende seas sõjalis-rakenduslike ning tehniliste spordialade arendamisel.	jaanuar	ENSV SK
L 23/25		
X. Kontroll ja abi.		
1. Kontrollida ning osutada abi rajoonide (linnade) arvelevõtmis- ja kutsekomisjonide töös.	veebruar–aprill, oktoober	ESK
2. Komisjoni poolt, mille koosseisus on ELKNÜ KK, Eesti NSV Haridusministeeriumi, Tervishoiuministeeriumi, Kehakultuuri- ja Spordikomitee, Tsiviilkaitse Staabi, ALMAVÜ KK ja Sõjakomissariaadi esindajad, kontrollida sõjalis-patriootliku kasvatustöö ja noorsoo sõjaväeteenistuseks ettevalmistamise olukorda kahes vabariigi rajoonis (linnas).	III kvartal	Vabariiklik Kutsekomisjon
3. Komisjonide poolt, mille koosseisus on ELKNÜ KK, haridus- ja tervishoiuorganite, spordikomiteede, ALMAVÜ R(L)K, Tsiviilkaitse Staapide ja rajoonide (linnade) sõjakomissariaatide esindajad, kontrollida sõjalis-patriootliku kasvatustöö ja noorsoo sõjaväeteenistuseks ettevalmistamise olukorda rajooni/linna ettevõtetes, asutustes, organisatsioonides, kolhoosides ja sovhoosides ning õppeasutustes.	Mitte harvemini kui üks kord poolaastas 2–3 ettevõtet/ (õppe)asutust	Rajoonide/linnade kutsekomisjonid

<p>4. Kontrollida arvestust, kutsealuste tundmaõppimist, sõjalis-patriootlikku kasvatustööd ja teisi noorsoo kutseks ettevalmistamise alajaotusi: ajapikenduste andmise ja kodanike kutsest vabastamise seaduslikkust, samuti rajoonide/linnade kutsekomisjonide töö ülejäänud küsimusi, kokku kümnes rajooni/linna sõjakomissariaadis. Kuulata Vabariiklikus Kutsekomisjonis ära 4 rajoonide/linnade kutsekomisjonide esindajat kutse käigu ning ajapikenduste andmise kohta.</p>	<p>Aasta jooksul</p>	<p>ESK — Vabariikliku Kutsekomisjoni esimees, ENSV SK PO ülem, 2. osakonna ülem</p>
<p>L 24/26</p>		
<p>5. Kontrollida vabariikliku kutsekomisjoni arstide poolt mitte vähem kui 5 rajooni/linna kutsekomisjoni. Kontrollimise tulemuste järgi teostada arstlik kontroll-taasläbivaatus /переевидетельствование/ vähemalt 100 kutsevanustes kodaniku osas, kes on tunnustatud tervises seisundi poolest sõjaväeteenistuseks mittekõlblikeks ja piirangutega kõlblikeks, koos selle töö käigus avastatud puuduste analüüsi ning arutamisega. Vajadusel teostada kontroll-taasläbivaatus Eesti NSV Sõjakomissariaadi kogumispunktis.</p>	<p>Aasta jooksul</p>	<p>Vabariikliku kutsekomisjoni arstid</p>
<p>6. Kontrollida NSVL Tervishoiu ministeeriumi käskkirja nr 729 8.8.1974. a ja ENSV Tervishoiu ministeeriumi käskkirja nr 162 12.11.1974. a (noorukitele meditsiiniabi organiseerimise parandamisest), kõigi noorukite ravikabinettide /подростковых кабинетов/ komplekteerimine kvalifitseeritud raviarstidega /врачами-терапевтами/, kes on läbinud spetsiaalse ettevalmistuse.</p>	<p>II–III kvartal</p>	<p>ENSV Tervishoiu ministeeriumi Ravi-Profülakti-lise Abi Valitsus, Tallinna Vabariikliku Haigla organisatsioonilis-metoodiline osakond /Оргметодотдел/</p>
<p>7. Kontrollida ravi- ning tervistustöö seisukorda kutsealuste ja noormeeste dispanseerimise ning ravi alal neljas vabariigi linnas ja rajoonis koos tulemuste arutamise-ga ravi-profülakti-lise abi Nõukogul.</p>	<p>III kvartal</p>	<p>ENSV Tervishoiu ministeeriumi Ravi-Profülakti-lise Abi Valitsus, ENSV SK, Tallinna Vabariikliku Haigla organisatsioonilis-metoodi-line osakond</p>

8. Ühine kutsevanuses noormeeste seas vene keele õppimise ja kirjaoskuse /?, грамотности/ tõstmise käigu küsimuste kontrollimine vabariigi rajoonides (linnades).	Aasta jooksul	ENSV Haridusministeeriumi Koolide Valitsuse ülem /Нач./, ENSV SK 2. osakonna ülem
9. Kontroll kutsealuste tundmaõppimise /ja/ valiku käigu üle ja käsundite /нарядов/ täitmine /выполнение; võib-olla peaks olema „выполнения”/ režiimsete ja eriväeosade jaoks rajoonide/linnade sõjakomissariaatide poolt.	Aasta jooksul	ENSV SK 2. osakonna ülem
L 25/27		
10. Kontrollida Vabariiklikus Kogumispunktis:		
– välismaal asuvasse väeosadesse saatetavate komandode /команда/ komplekteerimise õigsust	mai–november	ESK, Balti SR kontrollikomisjon
– kutsealuste tundmaõppimise kvaliteeti ning nende õppe-, eri- ja režiimväeosadesse määramise õigsust	mai–november	Vabariikliku Kogumispunkti ülem, ENSV SK PO ülem
11. Viia läbi ENSV Sõjakomissariaadi Vabariiklikust Kogumispunktist vägedesse /в войска/ saatetavate kodanike meditsiiniline ülevaatus, rindkere elundite fluorograafia ja meditsiiniline kontroll-läbivaatus.	mai–november	Vabariikliku kutsekomisjoni arstid, ENSV SK vabariikliku arstliku komisjoni arstid
12. Läbi analüüsida tegevteenistusse kutsumise ettevalmistamise ja läbiviimise aruandluse olukord. Vastavates alajaotustes ning aruandlusvormidega avastatud puudused ning juhised nende kõrvaldamiseks teha teatavaks rajoonide/linnade sõjakomissaridele ja 2. jaoskondade ülematele ametialastel nõupidamistel ja vastavatel õppeüritustel /на ... занятиях/.	I kvartal	ENSV SK 2. osakonna ülem

13. Osutada abi ja kontrollida NSVL Kaitseministeeriumi nõudmiste täitmist vastavalt Soovitustele sõjalise algõpetuse õppe-materiaalbaasi sisseeadmise /оборудованию/ ja täiustamise alal.	Aasta jooksul	ENSV SK, RLSK, ENSV HM, KKEHM, PM, RKHK
14. Kontrollida spetsiaalsete komisjonide poolt põhinäitajaid, mis saavutati 1979.a sotsialistlikus võistluses parimale kutse ettevalmistamisele ja läbiviimisele kõigis vabariigi rajoonide ja linnade sõjakomissariatides.	1.01.1980	ESK

L 26/28

Kooskõlastatud EKP KK administratiivorganite
osakonnaga

P. Vassikov

1. veebruar 1979.a

Eesti NSV sõjakomissar
kindralmajor R. Kiudmaa

Eesti NSV haridusminister
F. Eisen

Eesti NSV kõrgema ja keskerihariduse minister
P. Nuut

Eesti NSV Riikliku Kutsehariduskomitee esimees
A. Šiškin

Eestimaa LKNÜ KK esimene sekretär
D. Visnapuu

Eesti NSV tervishoiuminister
V. Rätsep

Eesti NSV Tsiviilkaitse Staabi ülem
kindralmajor V. Vare

Eesti NSV Kehakultuuri- ja Spordikomitee esimees
J. Unger

Eesti NSV ALMAVÜ KK esimees
kindralmajor J. Raudsepp

**Lisa 5. 1956–91 Eesti NSV-st NSV Liidu relvajõududesse
ajateenistusse saadetute arv**

Aasta	Relvajõuliik					
	Maaväed	Merevägi	Õhujõud	Õhukaitse- väed	Strateegi- lised raketiväed	Muu*
1956	4670	–	–	–	–	113
1957	5944	–	–	–	–	-
1958	5279	–	135	–	–	-
1959	2690	912	464	51	–	827
1960	2923	350	120	691	–	1236
1961	3819	355	411	785	–	1665
1962	3642	835	535	930	–	870
1963	2033	840	495	1237	–	2078
1964	5532	570	449	927	–	850
1965	3683	523	514	637	222	497
1966	2563	711	643	1066	292	1212
1967	3356	475	414	827	345	1267
1968	3558	879	1014	820	525	2165
1969	3056	813	665	717	332	1863
1970	4108	626	508	1102	–	1933
1971	3230	906	300	1334	–	2262
1972	3373	635	444	1137	48	2503
1973	2906	725	328	1079	75	2364
1974	3353	805	456	1018	37	2429
1975	2798	829	989	1063	52	1897
1976	1859	600	267	1193	60	2306
1977	2057	1031	494	1562	58	1644
1978	2261	850	471	1771	55	2078
1979	2001	616	358	1530	60	2529
1980	2132	461	601	1669	60	2379
1981	2861	581	539	1299	35	2508
1982	2795	586	560	1349	58	3453
1983	2566	486	250	1612	58	3496

1984	3310	572	220	1578	23	3238
1985	3206	543	421	1644	–	3014
1986	3755	639	784	1301	–	2738
1987	4092	367	631	1045	–	2850
1988	4197	443	512	973	–	3029
1989	2549	459	507	905	–	2497
1990	1411	68	73	322	–	633
1991	536	27	40	75	–	228
KOKKU	114104	20118	15612	35249	2395	66651

* Muu all on silmas peetud KGB ja siseministeeriumi üksuseid, raudteevägesid ja tsiviilkaitseüksuseid.

Allikas: KRAA, Eestist N. armee tegevteenistusse saadetute nimekirjad, f. 9, n. 8. Autori arvutus.

Lisa 6. Eesti NSV Sõjakomissariaadi plaan noorukite suunamiseks NSV Liidu relvajõudude sõjakoolidesse 1991. aastaks

Allikas: Jüri Pärna kogu. Käsitsi on dokumenti kirjutatud valikuülesanne – mitu kandidaati millisesse sõjakooli kavandati, kokku oli planeeritud välja valida 89 kandidaati. Alusena on kasutatud 1990. aasta plaani koopiat, aastaarv on originaalis jäänud parandamata. Kaldkriipsude vahele on lisatud kommentaarid.

31.01.1991 nr 2/35

/Kiri ENSV Sõjakomissariaadilt rajoonide ja linnade komissaridele /antud eksemplar on saadetud Mererajooni sõjakomissarile//

Töö tsiviilnoorsoo valikuks ja saatmiseks NSVL KM sõjakoolidesse 1991. aastal planeerida vastavalt Eesti NSV Sõjakomissari direktiivile nr 2/942 5.12.1988.

Erilist tähelepanu pöörata sõjakoolide jaoks /riigisaladusega töötamise/ lubade materjalide õigeaegsele vormistamisele ja nende väljasaatmisele.

Sotsiaal-psühholoogiline tundmaõppimine, psühhofüsioloogilised ja füsioloogilised uuringud, neuroloogilise ja psüühilise vastupidavuse määramine viia läbi ranges vastavuses soovitatud metoodikatega.

Väljastada tervislikult seisundilt nõuetele mittevastavate noorukite valimine NSVL KM sõjakoolidesse.

Vastavalt Kindralstaabi 12.11.1990. a direktiivi nõudmistele on Eesti NSV jaoks eraldatud kohad kandidaatidele NSVL SM sisevägede Taškendi Kõrgemasse Sõjaväe Tehnikakooli 2 inimesele.

Kandidaatide valik ja saatmine mainitud kooli teostada kooskõlastatult kohalike siseasjade organitega.

Lisa: 1. Kandidaatide valiku plaan NSVL KM sõjakoolide esimeste kursuste komplekteerimiseks tsiviilnoorsoo seast 1991. aastaks, 11 lehel. /alusena on kasutatud 1990. a plaani koopiat/

2. Meetmete plaan tsiviilnoorsoo sõjalis-professionaalseks orientatsiooniks ning valikuks NSVL KM sõjakoolidesse 1991/92 aastal, 2 lehel. /puudub/

Eesti NSV Sõjakomissar R. Pöder

/Mererajooni sõjakomissari resolutsioon: 2. osakonna ülem — organiseerida töö/

93

21 01 91
2/35

№ 2
отдел кадров
С.М.

КАРОВА И ГОРДИН
КОММУНА

Получено: *Морозов*
Военному комиссару

Работу по отбору и направлению гражданской молодежи в ВУЗы МО СССР в 1991 году спланировать в соответствии с требованиями директивы Военного комиссара Эстонской ССР № 2/942 от 5.12.1988 года.

Особое внимание уделить своевременному оформлению материалов на допуски для ВУЗов и их тыла. Проверить качество оформления личных дел.

Социально-психологическое изучение, психофизиологическое и физическое обследование, определение нервно-психической устойчивости проводить в строгом соответствии с рекомендованными методиками.

Исключить отбор юношей в ВУЗы МО СССР которые по состоянию здоровья не соответствующих требованиям.

В соответствии с требованием директивы ПИ от 12.11.1990 г. для Эстонской ССР выделены места для кандидатов в Ташкентском учебно-техническом училище внутренних войск МВД СССР, в количестве 2 человек.

Отбор и направление кандидатов в указанное училище производить по согласованию с местными органами внутренних дел.

ПРИЛОЖЕНИЕ: 1. План отбора кандидатов для комплектования первых курсов ВУЗов МО СССР из числа гражданской молодежи на 1991 год на 11 листах.

2. План мероприятий по военно-профессиональной ориентации и отбору гражданской молодежи в ВУЗы МО СССР на 1991/92 год на 2 листах.

ВОЕННЫЙ КОМИССАР ЭСТОНСКОЙ ССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

[Signature]

Р.ПЕДЕР

S-Koolod.
 Akkum. 70 pt
 (mitte hoch)
 1990
 kohlw. 159, sh 7 shad. (13 2/3 woch mit VL RD)
 (VL RD 140+7)

ПЛАН-ЗАДАНИЕ

по отбору кандидатов из числа гражданской молодежи для комплектования первых курсов военно-учебных заведений Министерства обороны СССР на 1990 год.

№№ п/п	Наименование ВУЗов	Задание на отбор	Примечание
<u>1. Военно-учебные заведения ракетных войск</u>			
1.	Военная академия им. Ф. Э. Дзержинского		
2.	Пермское высшее военное командно-инженерное училище Ракетных войск		
3.	Ростовское высшее военное командно-инженерное училище Ракетных войск		
4.	Серпуховское высшее военное командно-инженерное училище Ракетных войск	2	
5.	Харьковское высшее военное командно-инженерное училище Ракетных войск	1	
6.	Краснодарское высшее военное командно-инженерное училище Ракетных войск		
7.	Ставропольское высшее военное инженерное училище связи		
8.	Рижское высшее военное политическое училище (инженерный факультет)		
<u>ИТОГО за ВУЗы РВ</u>			

1/7

3
 10/11
 10/12
 17
 14
 7

1

II. Военно-учебные заведения Сухопутных войск
Общевойсковые.

1. Алма-Атинское высшее общевойсковое командное училище
2. Банинское высшее общевойсковое командное училище
3. Дальневосточное высшее общевойсковое командное училище
4. Киевское высшее общевойсковое командное училище
5. Ленинградское высшее общевойсковое командное училище
6. Московское высшее общевойсковое командное училище
7. Омское высшее общевойсковое командное училище
8. Орджоникидзевское высшее общевойсковое командное училище
9. Ташкентское высшее общевойсковое командное училище

1

1

Танковые

1. Киевское высшее танковое инженерное училище
2. Благовещенское высшее танковое командное училище
3. Казанское высшее танковое командное училище
4. Омское высшее танковое командное училище
5. Ташкентское высшее танковое командное училище
6. Харьковское высшее танковое командное училище
7. Ульяновское высшее танковое командное училище
8. Челябинское высшее танковое командное училище

1

ИТОГО

Артиллерийские

8

1. Казанское высшее командно-инженерное училище Ракетных войск
2. Пензенское высшее артиллерийское инженерное училище
3. Саратовское высшее военное командно-инженерное училище Ракетных войск
4. Тульское высшее артиллерийское инженерное училище
5. Коломенское высшее артиллерийское командное училище
6. Ленинградское высшее артиллерийское командное училище
7. Одесское высшее артиллерийское командное училище
8. Сумское высшее артиллерийское командное училище
9. Тбилисское высшее артиллерийское командное училище
10. Хмельницкое высшее артиллерийское командное училище

2/1

1

1

1

ИТОГО

Зенитно-ракетные

1. Киевское высшее зенитное ракетное инженерное училище
2. Ленинградское высшее зенитно-ракетное командное училище
3. Оренбургское высшее зенитное ракетное командное училище
4. Полтавское высшее зенитное ракетное училище
5. Смоленское высшее зенитное ракетное инженерное училище

2

ИТОГО

Военно-инженерные

1. Военно-инженерная академия им. В.Куйбышева
2. Калининградское высшее инженерное училище инженерных войск

4

- 3. Каменец-Подольское высшее военно-инженерное командное училище
 - 4. Тюменское высшее военно-инженерное командное училище
- ИТОГО

Химической защиты

- 1. Военная академия химической защиты им. С.Тимошенко
- 2. Саратовское высшее военное инженерное училище химической защиты
- 3. Костромское высшее военное командное училище химической защиты
- 4. Тамбовское высшее военное командное училище химической защиты

1

ИТОГО

ИТОГО за ВУЗы СВ

III. Военно-учебные заведения войск ПВО

Летчиков и штурманов

- 1. Ставропольское высшее военное авиационное училище летчиков и штурманов
- 2. Армавирское высшее военное авиационное училище летчиков

Авиационные инженерные

- 1. Военная инженерная радиотехническая академия ПВО им.А.Говорова (г.Харьков)
- 2. Даугавпилское высшее авиационное инженерное училище

3

Авиационно-технические

- 1. Ломоносовское военное авиационно-техническое училище

Зенитные ракетные

- 1. Минское высшее инженерное зенитное ракетное училище
- 2. Горьковское высшее зенитное ракетное командное училище

1/12

- 3. Днепропетровское высшее зенитное ракетное командное училище
- 4. Орджоникидзевское высшее зенитное ракетное командное училище
- 5. Энгельское высшее зенитное ракетное командное училище
- 6. Ярославское высшее зенитное ракетное командное училище

ИТОГО

Радиоэлектроники

- 1. Киевское высшее инженерное училище радиоэлектроники
- 2. Вильнюское высшее командное училище радиоэлектроники
- 3. Житомирское высшее училище радиоэлектроники
- 4. Красноярское высшее командное училище радиоэлектроники
- 5. Пушкинское высшее училище радиоэлектроники

6/1

1

ИТОГО

ИТОГО за ВУЗы войск ПВО

IV. Военно-учебные заведения Военно-Воздушных Сил

Летчиков

- 1. Бадашовское высшее военное авиационное училище летчиков
- 2. Барнаульское высшее военное авиационное училище летчиков
- 3. Борисоглебское высшее военное авиационное училище летчиков
- 4. Качинское высшее военное авиационное училище летчиков
- 5. Оренбургское высшее военное авиационное училище летчиков
- 6. Ейское высшее военное авиационное училище летчиков
- 7. Саратовское высшее военное авиационное училище летчиков

1

1

1/1

- 8. Сызранское высшее военное авиационное училище летчиков 11
- 9. Тамбовское высшее военное авиационное училище летчиков
- 10. Харьковское высшее военное авиационное училище летчиков
- 11. Черниговское высшее военное авиационное училище летчиков
- 12. Уфимское высшее военное авиационное училище летчиков 1

ИТОГО

Штурманов

- 1. Ворошиловградское высшее военное авиационное училище штурманов 1
- 2. Челябинское высшее военное авиационное училище штурманов
- 3. ИТОГО

Авиационные инженерные

- 1. Военно-воздушная инженерная академия им. Н. Жуковского
- 2. Воронежское высшее военное авиационное инженерное училище 1
- 3. Иркутское высшее военное авиационное инженерное училище
- 4. Киевское высшее военное авиационное инженерное училище
- 5. Рижское высшее военное авиационное инженерное училище 7
- 6. Тамбовское высшее военное авиационное инженерное училище
- 7. Харьковское высшее военное авиационное инженерное училище
- 8. Харьковское высшее военное авиационное училище радиозлектроники

ИТОГО

Авиационно-технические

- 1. Ачинское военное авиационно-техническое училище
- 2. Васильковское военное авиационно-техническое училище
- 3. Калининградское военное авиационно-техническое училище 7

1/17

- 4. Кировское военное авиационно-техническое училище
- 5. Пермское военное авиационно-техническое училище

ИТОГО

ИТОГО за ВУЗы ВВС

Военно-учебные заведения ВМФ

- 1. Высшее военно-морское училище им.М.В.Фрунзе 1
- 2. Высшее военно-морское училище подводного плавания 2
- 3. Тихоокеанское высшее военно-морское училище
- 4. Каспийское высшее военно-морское училище
- 5. Черноморское высшее военно-морское училище 1
- 6. Калининградское высшее военно-морское училище 2
- 7. Высшее военно-морское училище радиозлектроники им.А.С.Попова 2
- 8. Высшее военно-морское инженерное училище им.Дзержинского
- 9. Ленинградское высшее военно-морское училище инженерное им.В.И.Ленина
- 10. Севастопольское высшее военно-морское инженерное училище 1

ИТОГО за ВУЗы ВМФ

Военно-учебные заведения, не входящие в виды Вооруженных Сил

Военно-политические

- 1. Новосибирское высшее военно-политическое общевойсковое училище 1
- 2. Свердловское высшее военно-политическое танко-артиллерийское училище
- 3. Донецкое высшее военно-политическое училище инженерных войск и войск связи 1
- 4. Симферопольское высшее военно-политическое строительное училище

10
16 6

- 5. Ленинградское высшее военно-политическое училище войск ПВО 1
- 6. Курганское высшее военно-политическое авиационное училище 1/1
- 7. Киевское высшее военно-морское политическое училище
- 8. Львовское высшее военно-политическое училище
- 9. Таллинское высшее военно-политическое строительное училище
- 10. Минское высшее военно-политическое общевойсковое училище
- 11. Рижское высшее военно-политическое училище 1

ИТОГО

Училища ВДВ

- I. Рязанское высшее десантное командное училище 3

ИТОГО

Связи

- I. Киевское высшее военное инженерное училище связи 2
- 2. Ленинградское высшее военное инженерное училище связи 1
- 3. Кемеровское высшее военное командное училище связи
- 4. Новочеркасское высшее военное командное училище связи
- 5. Рязанское высшее военное командное училище связи
- 6. Полтавское высшее военное командное училище связи
- 7. Тамбовское высшее военное командное училище связи
- 8. Ульяновское высшее военное командное училище связи

ИТОГО

Автомобильные

- I. Рязанское высшее военное автомобильное инженерное училище
- 2. Самаркандское высшее военное автомобильное командное училище
- 3. Уссурийское высшее военное автомобильное командное училище

14

- 4. Челябинское высшее военное автомобильное инженерное училище

ИТОГО

Военно-строительные

- 1. Ленинградское высшее военно-инженерное строительное училище 2
- 2. Камышинское высшее военное строительное командное училище
- 3. Тольяттинское высшее военное строительное командное училище
- 4. Пушкинское высшее военное инженерное строительное училище
- 5. Горьковское высшее военное строительное командное училище 1

ИТОГО

Тыла

- 1. Вольское высшее военное училище тыла 1
- 2. Горьковское высшее военное училище тыла 1
- 3. Московское высшее командное училище дорожных и инженерных войск
- 4. Ульяновское высшее военно-техническое училище

ИТОГО

Прочие ВУЗы

- 1. Военно-медицинская академия 1
- 2. Военно-инженерный институт им. А.Ф. Можайского 3
- 3. Военный институт 1
- 4. Военно-дирижерский факультет при Московской государственной консерватории им. П.И. Чайковского
- 5. Ленинградское высшее военно-топографическое командное училище 2
- 6. Военный институт физической культуры
- 7. Ленинградское высшее железнодорожных войск и военных сообщений 2
- 8. Краснодарское высшее военное училище

Примечание: Отбор кандидатов для Краснодарского ВВУ производить из числа лиц, хорошо владеющих русским языком, изучавших немецкий или английский языки (на морское отделение только английский и по состоянию здоровья годных для службы в ВМФ, в том числе и на подводных лодках).

А / 16

15

Знаменателем показано в том числе морское отделение.
На отобранных кандидатов оформлять допуск контрольных
органов по Ф1 и согласовать с 8 отделом штаба округа.
На отобранных кандидатов оформляется и представляется
2 личных дела.

9. Череповецкое высшее военное инже- 1
нерное училище радиоэлектроники

10. Воронежское высшее инженерное
училище радиоэлектроники

11. Ярославское высшее военное
финансовое училище

ИТОГО

ИТОГО за ВУЗы, не входящие в виды Вооруженных Сил

ВСЕГО за ВУЗы Министерства
обороны

Военно-учебные заведения Комитета
Государственной безопасности СССР

1. Московское высшее пограничное 1
командное училище

2. Высшее пограничное командное
училище

3. Орловское высшее военное 2
командное училище связи

4. Высшее пограничное военно-
политическое училище

ИТОГО за ВУЗы КГБ СССР

Примечание: Отбор кандидатов в училища КГБ производить по
согласованию с местными органами КГБ и оформлять на
каждого допуск по форме №1, оформленные документы
направлять к 30 марта 1989 года в кадровый аппарат
КГБ республики.

Военно-учебные заведения Министерства
внутренних дел СССР

1. Новосибирское высшее военное 1
командное училище МВД СССР

2. Орджоникидзеовское высшее военное 1
командное училище МВД СССР

3. Саратовское высшее военное 1
командное училище МВД СССР

4. Харьковское высшее военное
училище тыла МВД СССР

5. Пермское высшее военное командное
училище МВД СССР

6. Ленинградское высшее политическое
училище МВД СССР

ИТОГО за ВУЗы МВД СССР

3 BC
und sind
10

Военно-учебные заведения
Министерства среднего машиностроения

46

I. Вольское высшее военное
командное строительное училище

ИТОГО за ВУЗы

Военно-учебные заведения
Министерства строительства в районах
Дальнего Востока и Забайкалья

I. Кабаровское высшее военное
командное строительное
училище

ИТОГО

ИТОГО за ВУЗы других министерств

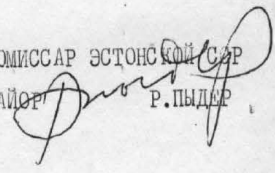
I. Военно-медицинский факультет
при Куйбышевском медицинском
институте

ИТОГО

ВСЕГО

89/4

ВОЕННЫЙ КОМИССАР ЭСТОНСКОЙ ССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР Р. ПЫДЕ

2 / 1 BC

"/"-ga on eristatud märkused ja kommentaarid

Lisa-

Kandidaatide valiku plaan-ülesanne NSVL Kaitseministeeriumi sõjakoolide esimeste kursuste komplekteerimiseks tsiviilnoorsoo seast 1990. /tegelikult 1991./ aastaks.

/NB! Dokumendi alusena on kasutatud 1990.a plaani koopiat, aastaarv on originaalis jäänud parandamata./

/Dokumendis on loetletud 158 sõjakooli (nimetusi on 159, kuid üks esineb 2 korral), sh 7 akadeemiat./

/Kasutatud on koolide lihtsustatud nimetusi (ilma ordeniteta ja enamiku aunimetusteta, mis teeb enamuse neist umbes poole lühemaks)./

/Enamus koolide nimede eestikeelseid tõlkeid on võetud artiklist "Ohvitseriks!" (Noorte Hää 25.02.1987). Kursiivis märgitud koolid puuduvad sellest artiklist./

Nr	Sõjakoolide nimetus/ed/	Valiku ülesanne / Märkus
	/NSVL KAITSEMINISTEERIUMI SÕJAKOOLID/	
	1. Strateegiliste Raketivägede sõjakoolid	
1	<i>F. Dzeržinski nimeline Sõjaväeakadeemia</i>	
2	Permi Raketiväe Kõrgem Juhtivinsenerkoosseisu Sõjakool /artiklis "Ohvitseriks! 1987.a puudub selle ja nelja järgneva nimes sõnauhend "Raketiväe"/	
3	Rostovi Raketiväe Kõrgem Juhtivinsenerkoosseisu Sõjakool	
4	Serpuhhovi Raketiväe Kõrgem Juhtivinsenerkoosseisu Sõjakool	2
5	Harkovi Raketiväe Kõrgem Juhtivinsenerkoosseisu Sõjakool	1
6	Krasnodari Raketiväe Kõrgem Juhtivinsenerkoosseisu Sõjakool	
7	Stavropoli Kõrgem Sideväeinseneride Kool	
8	Riia Kõrgem Poliitsõjakool (inseneriteaduskond)	

	2. Maavägede sõjakoolid	
	ÜLDVÄEKOOLID	
1	Alma-Ata Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	
2	Bakuu Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	
3	Kaug-Ida Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	
4	Kiievi Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	1
5	Leningradi Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	1
6	Moskva Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	
7	Omski Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	
8	Ordžonikidze Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	
9	Taškendi Kõrgem Üldväe Juhtivkoosseisu Kool	
	TANKIVÄEKOOLID	
1	Kiievi Kõrgem Tankiväeinseneride Kool	
2	Blagoveštšenski Kõrgem Tankiväe Juhtivkoosseisu Kool	
3	Kaasani Kõrgem Tankiväe Juhtivkoosseisu Kool	
4	Omski Kõrgem Tankiväeinseneride Kool	
5	Taškendi Kõrgem Tankiväe Juhtivkoosseisu Kool	1
6	Harkovi Kõrgem Tankiväe Juhtivkoosseisu Kool	
7	Uljanovski Kõrgem Tankiväe Juhtivkoosseisu Kool	
8	Tšeljabinski Kõrgem Tankiväe Juhtivkoosseisu Kool	
	SUURTÜKIVÄEKOOLID	
1	Kaasani Kõrgem Raketiväe Juhtivinsenerkoosseisu Sõjakool /artiklis "Ohvitseriks! 1987.a "...Kaasani Kõrgem Sõjaväeinseneride Kool"/	
2	Pensa Kõrgem Suurtükiväeinseneride Kool	
3	Saraatovi Kõrgem Raketiväe Juhtivinsenerkoosseisu Sõjakool /artiklis "Ohvitseriks! 1987.a "...Saraatovi Kõrgem Juhtivkoosseisu Sõjakool"/	
4	Tuula Kõrgem Suurtükiväeinseneride Kool	2/1
5	Kolomna Kõrgem Suurtükiväe Juhtivkoosseisu Kool	
6	Leningradi Kõrgem Suurtükiväe Juhtivkoosseisu Kool	1
7	Odessa Kõrgem Suurtükiväe Juhtivkoosseisu Kool	1
8	Sumõ Kõrgem Suurtükiväe Juhtivkoosseisu Kool	
9	Tbilisi Kõrgem Suurtükiväe Juhtivkoosseisu Kool	
10	Hmelnitski Kõrgem Suurtükiväe Juhtivkoosseisu Kool	1

	SENIITRAKETIVÄEKOOLID	
1	Kiievi Kõrgem Õhukaitse Raketiväeinseneride Kool	
2	Leningradi Kõrgem Õhukaitse Raketiväe Juhtivkoosseisu Kool	2
3	Orenburgi Kõrgem Õhukaitse Raketiväe Juhtivkoosseisu Kool	
4	Poltaava Kõrgem Õhukaitse Raketiväe Juhtivkoosseisu Kool	
5	Smolenski Kõrgem Raketiväeinseneride Kool	
	INSENERVÄEKOOLID	
1	<i>V. Kuibõševi nimeline Insenerväeakadeemia</i>	
2	Kaliningradi Kõrgem Insenerväekool	4
3	Kamenets-Podolski Kõrgem Insenerväe Juhtivkoosseisu Kool	
4	Tjumeni Kõrgem Insenerväe Juhtivkoosseisu Kool	
	KEEMIAVÄEKOOLID (KEEMIAKAITSE-)	
1	<i>S. Timošenko nimeline Keemiakaitseakadeemia</i>	
2	Saraatovi Kõrgem Keemiaväeinseneride Kool	
3	Kostroma Kõrgem Keemiaväe Juhtivkoosseisu Kool	
4	Tambovi Kõrgem Keemiaväe Juhtivkoosseisu Kool	1
	3. Õhukaitsevägede sõjakoolid	
	Seniittraketiiväekoolid	
1	Minski Kõrgem Õhukaitse Raketiväeinseneride Kool	
2	Gorki Kõrgem Õhukaitse Raketiväe Juhtivkoosseisu Kool	
3	Dnepropetrovski Kõrgem Õhukaitse Raketiväe Juhtivkoosseisu Kool	
4	Ordžonikidze Kõrgem Õhukaitse Raketiväe Juhtivkoosseisu Kool	
5	Engelsi Kõrgem Õhukaitse Raketiväe Juhtivkoosseisu Kool	
6	Jaroslavli Kõrgem Õhukaitse Raketiväe Juhtivkoosseisu Kool	
	Lennuväekoolid	
	Lendurite ja navigaatorite koolid	
1	Stavropoli Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
2	Armaviri Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
	Lennuväeinseneride koolid	
1	<i>A. Govorovi nimeline Õhukaitseväe Raadiotehniline Akadeemia (Harkov)</i>	
2	Daugavpils Kõrgem Lennuväeinseneride Kool	3

	Lennuväetehnikute koolid	
1	<i>Lomonosovi Tehniline Lennuväekool</i>	
	Raadiotehnikaväekoolid	
1	Kiievi Kõrgem Õhukaitseväe Raadioinseneride Kool	
2	Vilniuse Kõrgem Õhukaitseväe Juhtivkoosseisu Kool	6/1
3	Žitomiri Kõrgem Raadioelektronika Kool	
4	Krasnojarski Kõrgem Õhukaitseväe Juhtivkoosseisu Kool	
5	Puškini Kõrgem Õhukaitseväe Raadioelektronika Kool	1
	4. Õhujõudude sõjakoolid	
	Lendurite koolid	
1	Balašovi Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	1
2	Barnauli Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
3	Borissoglebski Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
4	Katša Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	1
5	Orenburgi Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
6	Jeiski Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
7	Saraatovi Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	1/1
8	Sõzrani Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
9	Tambovi Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
10	Harkovi Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
11	Tšernigovi Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	
12	Ufaa Kõrgem Sõjaväelendurite Kool	1
	Navigaatorite koolid	
1	Vorošilovgradi Kõrgem Lennuväenavigaatorite Kool	1
2	Tšeljabinski Lennuväenavigaatorite Kool	
	Lennuväeinseneride koolid	
1	<i>N. Žukovski nimeline Õhujõudude Inseneride Akadeemia</i>	
2	Voroneži Kõrgem Lennuväeinseneride Kool	1
3	Irkutski Kõrgem Lennuväeinseneride Kool	
4	Kiievi Kõrgem Lennuväeinseneride Kool	
5	Riia Kõrgem Lennuväeinseneride Kool	7
6	Tambovi Kõrgem Lennuväeinseneride Kool	

7	Harkovi Kõrgem Lennuväeinseneride Kool	
8	Harkovi Kõrgem Lennuväe Raadioelektronika Kool	
	TEHNILISED LENNUVÄEKOOLID	
1	Atšinski Tehniline Lennuväekool	
2	Vassilkovi Tehniline Lennuväekool	
3	Kaliningradi Tehniline Lennuväekool	7
4	Kirovi Tehniline Lennuväekool	
5	Permi Tehniline Lennuväekool	
	/5./ Mereväe sõjakoolid	
1	M. Frunze nimeline Kõrgem Mereväekool /Leningrad/	1
2	Kõrgem Allveelaevastiku Kool /Leningrad/	2
3	Vaikse ookeani Kõrgem Mereväekool /Vladivostok/	
4	Kaspia Kõrgem Mereväekool /Bakuu/	
5	Musta mere Kõrgem Mereväekool /Sevastopol/	1
6	Kaliningradi Kõrgem Mereväekool	2
7	A. Popovi nimeline Kõrgem Mereväe Raadioelektronika Kool /Petrodvorets/	2
8	F. Dzeržinski nimeline Kõrgem Mereväeinseneride Kool /Leningrad/	
9	V. Lenini nimeline Leningradi Kõrgem Mereväeinseneride Kool /Puškin/	
10	Sevastopoli Kõrgem Mereväeinseneride Kool	1
	Relvajõulikesse mittekuuluvad sõjakoolid	
	POLIITSÕJAKOOLID	
1	Novosibirski Kõrgem Üldväe Poliitkool	1
2	Sverdlovski Kõrgem Tanki- ja Suurtükiväe Poliitkool	
3	Donetski Kõrgem Insener- ja Sideväe Poliitkool	1
4	Simferopoli Kõrgem Poliitiline Ehitussõjakool	
5	Leningradi Kõrgem Õhukaitseväe Poliitkool	1
6	Kurgani Kõrgem Lennuväe Poliitkool	1/1

7	Kiievi Kõrgem Mereväe Poliitkool	
8	Lvovi Kõrgem Poliitsõjakool	
9	Tallinna Kõrgem Poliitiline Ehitussõjakool	
10	Minski Kõrgem Üldväe Poliitkool	
11	Riia Kõrgem Poliitsõjakool	1
	ÕHUDESSANTVÄEKOOLID	
1	<i>Rjazani Kõrgem Dessantväe Juhtivkoosseisu Kool</i>	3
	SIDEVÄEKOOLID	
1	Kiievi Kõrgem Sideväeinseneride Kool	2
2	Leningradi Kõrgem Sideväeinseneride Kool	1
3	Kemerovo Kõrgem Sideväe Juhtivkoosseisu Kool	
4	Novotšerkasski Kõrgem Sideväe Juhtivkoosseisu Kool	
5	Rjazani Kõrgem Sideväe Juhtivkoosseisu Kool	
6	Poltaava Kõrgem Sideväe Juhtivkoosseisu Kool	
7	Tomski Kõrgem Sideväe Juhtivkoosseisu Kool	/eksklult Tambovi/
8	Uljanovski Kõrgem Sideväe Juhtivkoosseisu Kool	
	AUTOVÄEKOOLID	
1	Punatähe ordeniga Rjazani Kõrgem Autoinseneride Sõjakool	
2	Samarkandi Kõrgem Autoväe Juhtivkoosseisu Kool	
3	Ussuriiski Kõrgem Autoväe Juhtivkoosseisu Kool	
4	Tšeljabinski Kõrgem Autoinseneride Sõjakool	
	EHITUSSÕJAKOOLID	
1	Leningradi Kõrgem Ehitusinseneride Sõjakool	2
2	Kamõšini Kõrgem Ehitusjuhtivkoosseisu Sõjakool	
3	Togliatti Kõrgem Ehitusjuhtivkoosseisu Sõjakool	
4	Puškini Kõrgem Ehitusinseneride Sõjakool	
5	Gorki Kõrgem Ehitusjuhtivkoosseisu Sõjakool	1

	TAGALATEENISTUSE KOOLID	
1	Volski Kõrgem Tagalateenistuse Kool	1
2	Gorki Kõrgem Tagalateenistuse Kool	1
3	Moskva Kõrgem Tee- ja Insenervägede Juhtivkoosseisu Kool	
4	Uljanovski Kõrgem Tehniline Sõjakool	
	MUUD SÕJAKOOLID	
1	<i>Sõjameditsiini Akadeemia</i>	1
2	A. Možaiski nimeline Sõjaväeinseneride Instituut /Leningradis/	3
3	Sõjaväeinstituut /Moskvas/	1
4	<i>Sõjaväedirigenditeaduskond P. Tšaikovski nimelise Moskva Riikliku Konservatooriumi juures</i>	
5	<i>Leningradi Kõrgem Sõjatopograafia Juhtivkoosseisu Kool</i>	2
6	Sõjaväe Kehakultuuriinstituut /Leningradis/	
7	Leningradi Kõrgem Raudteeväekool /1990: Leningradi Kõrgem Raudteeväe ja Sõjaväeihenduste Kool/	2
8	<i>Krasnodari Kõrgem Sõjakool</i>	
	Märkus: Krasnodari Kõrgema Sõjakooli kandidaatide valik teha isikutest, kes valdavad hästi vene keelt, on õppinud saksa või inglise keelt (mereosakonda ainult inglise ja tervislikult seisundilt mereväkke sobivatest, sh ka allveelaevadele). /Kool valmistab ette nn šifreerijaid./	
	Nimetajana on näidatud sealhulgas mereosakonda /valitud/. Valitud kandidaatide kohta vormistada kontrollorganite luba vastavalt /vormile/ F1 ja kooskõlastada ringkonna staabi 8. osakonnaga. Valitud kandidaatide kohta vormistatakse ja esitatakse 2 isikutoimikut.	
9	Tšerepovetsi Kõrgem Raadioelektronikainseneride Kool	1
10	Voroneži Kõrgem Raadioelektronikainseneride Kool	
11	Jaroslavl'i Kõrgem Finantsteenistuse Kool	
	KGB SÕJAKOOLID	
1	<i>Moskva Kõrgem Piirivalve Juhtivkoosseisu Kool</i>	1
2	<i>Kõrgem Piirivalve Juhtivkoosseisu Kool /Alma-Ata/</i>	
3	Orjoli Kõrgem Sideväe Juhtivkoosseisu Kool	2
4	<i>Kõrgem Piirivalve Poliitsõjakool /Golitsõno/</i>	

	Märkus: Kandidaatide valik KGB koolidesse teha kooskõlastatult kohalike KGB organitega ja vormistada igäühe kohta luba vormi nr 1 kohaselt, vormistatud dokumendid saata 30. märtsiks 1989 vabariigi KGB kaadriparaati.	
	NSVL SISEMINISTEERIUMI SÕJAKOOLID	
1	<i>NSVL SM Novosibirski Kõrgem Juhtivkoosseisu Sõjakool</i>	1
2	<i>NSVL SM Ordžonikidze Kõrgem Juhtivkoosseisu Sõjakool</i>	1
3	<i>NSVL SM Saraatovi Kõrgem Juhtivkoosseisu Sõjakool</i>	1
4	<i>NSVL SM Harkovi Kõrgem Tagala Sõjakool</i>	
5	<i>NSVL SM Permi Kõrgem Juhtivkoosseisu Sõjakool</i>	
6	<i>NSVL SM Leningradi Kõrgem Poliitsõjakool</i>	
	KESKMISE MASINAEHITUSE MINISTEERIUMI SÕJAKOOLID	
1	<i>Volski Kõrgem Juhtivkoosseisu Ehitussõjakool</i>	
	KAUG-IDA JA TAGA-BAIKALI PIIRKONDADE EHITUSMINISTEERIUMI SÕJAKOOLID	
1	<i>Habarovski Kõrgem Juhtivkoosseisu Ehitussõjakool</i>	
	/MUUD AMETKONNAD/	
1	<i>Sõjameditsiini teaduskond Kuibõševi Meditsiiniinstituudi juures</i>	
	Kokku	89/4

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

I Arhiivimaterjalid

Rahvusarhiiv

- ERA.4945 Ühiskondliku liikumise Genf-49 käigus tehtud avalduste ja ära antud sõjaväedokumentide kollektsioon, 1989–1990.
- ERA.5056 Sõjakomissariaadid, 1944–1991.
- ERAF.8067 ENSV Sõjakomissariaadi poliitosakond ja oblastite sõjakomissariaatide poliitosakonnad.
- ERAF.9598 Kollektsioon: Tartu Sõjakomissariaat.
- ERA.R-1 Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu, 1940–1992.
- ERA.R-3 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei, 1940–1992.
- ERA.R-1910 Üleliidulise Armeed, Lennu- ja Mereväe Abistamise Vabatahtliku Ühingu Keskkomitee.
- ERAF.2620 EKP Rakvere Rajoonikomitee, 1950–1992.
- ERAF.4897 EKP Viljandi Rajoonikomitee, 1950–1992.
- ERAF.4905 EKP Jõgeva Rajoonikomitee, 1950–1991.

Eesti Sõjamuuseumi arhiiv

Fond 7 Isikukogud.

Kaitseresursside Ameti arhiiv

Fond 9 Eestist N. armee tegevteenistusse saadetute nimekirjad.

Seadused, määrused ja juhendid

- Eesti NSV konstitutsioon. 1978.
- Eesti NSV kriminaalkoodeks. 1990.
- Eesti NSV ÜN 06.12.1989 otsus „Eesti NSV kodanike sõjaväeteenistuse korraldamisest“.
- Eesti NSV ÜN 15.03.1990 seadus „Tööteenistusest Eesti NSV-s“.
- Eesti NSV ÜN 30.03.1990 otsus „Eesti riiklikust staatusest“.
- Eesti NSV ÜN 11.04.1990 seadus „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil“.
- Eesti Vabariigi ÜN 20.08.1991 otsus „Eesti riiklikust iseseisvusest“.
- Eesti Vabariigi ÜNP 27.08.1991 seadlus „Eesti Vabariigi territooriumilt NSV Liidu relvajõududesse kutsutud ja sealt omavolilise lahkumise eest NSV Liidu relvajõudude sõjatribunalide poolt süüdi mõistetud isikute vabastamise kohta Eesti Vabariigi kinnipidamiskohtadest“.
- Eesti Vabariigi ÜNP 04.09.1991 otsus „Mõnede Eesti Vabariigi kaitsejõudude taastamisega seotud põhiküsimuste kohta“.
- Eesti Vabariigi valitsuse määrus nr. 252 02.12.1991 „Eesti Vabariigi Kaitsejõudude Peastaabi ajutise põhimääruse kinnitamise kohta“.
- Eesti Vabariigi ÜN 24.08.1992 otsus „Eesti Vabariigi ühinemisest Rahvusvahelise Punase Risti ja Punase Poolkuu Seltside Liiga konventsioonide ja lisaprotokollidega“.
- NSV Liidu konstitutsioon. 1977.
- NSV Liidu seadus üldisest sõjaväekohustusest, 12.10.1967.
- Закон о всеобщей воинской обязанности от 01.09.1939 г.

- Закон о всеобщей воинской обязанности от 12 октября 1967 г.
- Инструкция о порядке назначения и выплаты государственных пенсий и пособий военнослужащим Советской Армии и Военно-Морского Флота и их семьям. Введена в действие приказом Министра обороны СССР 1982 г. № 300.
- Положение о прохождении воинской службы офицерским составом ВС СССР, утвержденное Постановлением Совета Министров СССР от 18 марта 1985 г. N 240 (Приказ Министра обороны СССР от 6 апреля 1985 г. N 100).
- Положение о прохождении действительной срочной военной службы солдатами, матросами, сержантами и старшинами СА и ВМФ, утвержденное Приказом Министра обороны СССР от 24 июля 1984 г. N 150.
- Министерство обороны СССР приказ от 9 сентября 1987 г. N 260 о введении в действие положения о медицинском освидетельствовании в вооруженных силах СССР (на мирное и военное время).
- Постановление СМ СССР N 193 17.2.81 „Об утверждении Положения о льготах для военнослужащих, военнообязанных, лиц, уволенных с воинской службы в отставку, и их семей“.
- Постановление Совета Министров СССР от 20 августа 1951 г. N 3060 „Об объединении ДОСАРМА, ДОСАВА И ДОСФЛОТА во Всесоюзное Добровольное Общество содействия армии, авиации и флоту (ДОСААФ СССР)“.
- Постановление Совета Министров СССР от 10.11.1982 N 986 „Об утверждении Положения о пенсионном обеспечении лиц офицерского состава, прапорщиков, мичманов, военнослужащих сверхсрочной службы и их семей“.
- Постановление Совета Министров СССР от 25 января 1962 г. N 93 „Об отмене допризывной военной подготовки учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений“.
- Постановление Совета Министров СССР от 10.11.1982 N 986 „Об утверждении Положения о пенсионном обеспечении лиц офицерского состава, прапорщиков, мичманов, военнослужащих сверхсрочной службы и их семей“.
- Правила приема в военно-учебные заведения Министерства обороны СССР, 26.02.1989.
- Приказ Министра обороны СССР от 9 сентября 1987 г. N 260 „О введении в действие Положения о медицинском освидетельствовании в вооруженных силах СССР (на мирное и военное время)“.
- Указ Президиума ВС СССР от 10.04.1989 N 10290-XI „О внесении изменений в Закон СССР „О всеобщей воинской обязанности““.
- Указ Президиума ВС СССР от 17.12.1980 N 3535-X „О внесении изменений и дополнений в Закон СССР „О всеобщей воинской обязанности““.
- Устав внутренней службы Вооруженных Сил СССР. 1968.

Teatmeteosed

- Handbook on the Soviet Armed Forces*, ed. by John Novack (Washington: Defense Intelligence Agency, 1978).
- Vene-Eesti sõjanduse sõnaraamat*, toim. Enn Veskimägi, Vello Vare (Tallinn: Valgus, 1986).
- XX sajandi kroonika*, II, toim. Allan Kasesalu, Kristin Aasma (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2004).
- Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*, 3 (Tallinn: Valgus, 1971).
- Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*, 5 (Tallinn: Valgus, 1973).
- Большая советская энциклопедия*, 24 (Москва: Советская энциклопедия, 1974).

- Военный энциклопедический словарь* (Москва: Воениздат, 1984).
- Воспроизводство населения СССР* (Москва: Финансы и статистика, 1983).
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей и национальных округов* (Москва: Статистика, 1973).
- Курс военной подготовки сотрудников органов госбезопасности. Учебник. Высшая орден Октябрьской Революции Краснознаменная школа КГБ СССР имени Ф. Э. Дзержинского* (Москва: Воениздат, 1983).
- Справочник по законодательству для офицеров*, ред. Владимир Попов, Леонид Ивашов (Москва: Воениздат, 1988).
- Советская Военная Энциклопедия* (Москва: Воениздат, 1977).

Kirjandus

- Aarelaid-Tart, Aili. *Cultural Trauma and Life Stories*, Doctoral dissertation, Kikumora Publications A 15 (Helsinki: University of Helsinki, 2006).
- Aava, Uno. *Elu- ja ralliradadel* (Tallinn: Eesti Autosportdiliit MTÜ, 2013).
- Adelman, Jonathan. *Communist Armies in Politics* (Boulder: Westview Press, 1982).
- Anderson, Barbara; Silver, Brian, „The SIP General Survey Sample“, *Politics, Work, and Daily Life in the USSR: A Survey of Former Soviet Citizens*, ed. by James Millar (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 354–371.
- Anderson, Margo. „Quantitative History“, *The Sage Handbook of Social Science Methodology*, ed. by William Outhwaite, Stephen Turner (London: Sage, 2007), 246–263.
- Annuk, Eve. „Totalitarismi ja/või kolonialismi päined: miks ja kuidas uurida nõukogude aega?“ *Võim & kultuur: käsitusi totalitarismist*, koost. Arvo Krikmann, Sirje Olesk (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003), 13–39.
- Anslan, Viljo. *Raadiosignaal 0001* (Tallinn: V. Anslan, 2008).
- Assmann, Aleida. *Cultural Memory and Western Civilization: Arts of Memory* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
- Assmann, Jan. „Collective memory and cultural identity“, *New German Critique*, 65 (1995), 125–133.
- Assmann, Jan. „Communicative and Cultural Memory“, *A Companion to Cultural Memory Studies*, ed. by Astrid Erll; Ansgar Nünning (New York: de Gruyter, 2010), 109–118.
- Asson, Tõnis. *Vene kroonus, ehk, Äratuse ku(u)bis: meenutusi teenistusest Nõukogude armees 1979–1981* (Tallinn: Tammerraamat, 2012).
- Azadovskii, Konstantin; Egorov, Boris. „From Anti-Westernism to Anti-Semitism“, *Journal of Cold War Studies*, 1 (2002), 66–80.
- Azrael, Jeremy. *The Soviet Civilian Leadership and the Military High Command 1976–1985* (Santa Monica: Rand, 1987).
- Ball, Deborah Yarsike. „Ethnic Conflict, Unit Performance, and the Soviet Armed Forces“, *Armed Forces & Society*, 2 (1994), 239–258.
- Barany, Zoltan. „Civil-Military Relations in Comparative Perspective: East-Central and Southeastern Europe“, *Political Studies*, 4 (1993), 594–610.
- Bartlett, Frederic. *Remembering: A study in experimental and social psychology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932/1997).
- Bathurst, Robert; Burger, Michael. *Controlling the Soviet Soldiers: Some Eyewitness Accounts* (College Station: Texas ASM Center for Strategic Technology, 1981).

- Behind the Iron Curtain: Soviet Estonia in the era of the Cold War*, ed. by Tõnu Tannberg (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015).
- Bennigsen, Alexandre; Broxup, Marie. *The Islamic Threat to the Soviet State* (London: St. Martin's Press, 1983).
- Bernard, Harvey. *Social research methods* (Los Angeles: Sage, 2000).
- Biographisches Wissen. Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*, hrsg. von Peter Alheit, Erika Hoerning (New York: Campus Verlag, 1989).
- Bossart, Roger. *The influence of minorities on the Soviet military*, MA thesis (U.S. Naval Postgraduate School, 1979).
- Boym, Svetlana. *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books, 2002).
- Braithwaite, Rodric. *Afgantsy. The Russians in Afghanistan 1979–89* (New York: Profile, 2011).
- Breidaks, Andres. *Hariduselu juhtimine Tartus sõjajärgse stalinismi ajal*, magistritöö, juhendaja Anu Raudsepp (Tartu Ülikool, 2013).
- Brežnev, Leonid. *Suur Oktoober ja inimkonna progress* (Tallinn: Periododika, 1977).
- Bruner, Edward. „Experience and Its Expressions“, *The Anthropology of Experience*, ed. by Victor Turner, Edward Bruner (Urbana: University of Illinois Press, 1986), 3–30.
- Brunner, Edmund. *Soviet Demographic Trends and the Ethnic Composition of Draft Age Males, 1980–1995* (Santa Monica: Rand, 1981).
- Burke, Peter. „From History as Social Memory“, *The Collective Memory Reader*, ed. by Jeffrey Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy (New York: Oxford University Press, 2011), 188–192.
- Carlson, David. „Autobiography“, *Reading primary sources. The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history*, ed. by Miriam Dobson, Benjamin Ziemann (New York: Routledge, 2009), 175–191.
- Cavoli, Christopher. „Nationality Policy in the Soviet Army“, *The Journal of Slavic Military Studies*, 2 (1998), 25–47.
- Chouliaraki, Lilie; Fairclough, Norman. *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999).
- Clark, Susan. *The Ethnic Factor in the New Soviet Union: The Future of the USSR's Multinational Armed Forces* (Alexandria: Institute for Defense Analyses, 1991).
- Clayton, Anthony. *Ethnicity and nationalism in the Soviet Army 1979–1991 (raport)* (Conflict Studies Research Center, 1999).
- Cockburn, Andrew. *The Threat: Inside the Soviet Military Machine* (New York: Random House, 1983).
- Colton, Timothy. „The Impact of the Military on Soviet Society“, *The Soviet Policy in the Modern Era*, ed. by Erik Hoffmann, Robbin Laird (Hawthorne: Aldine Pub. Co, 1984), 393–412.
- Colton, Timothy. *Commissars, Commanders and Civilian Authority* (Cambridge: Harvard University Press, 1979).
- Confino, Alon. „Collective Memory and Cultural History: Problems and Method“, *The American Historical Review*, 5 (1997), 1386–1403.
- Curran, Susan; Ponomareff, Dmitri. *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces: An Historical Overview* (Santa Monica: Rand, 1982).
- Daugherty, Leo. „Ethnic Minorities in the Soviet Armed Forces: The Plight of the Central Asians in a Russian-Dominated Military“, *Journal of Slavic Military Studies*, 7 (2) (1994), 155–197.

- Dedovshchina in the Post-Soviet Military: Hazing of Russian Army Conscripts in Comparative Perspective*, ed. by Françoise Daucé, Elisabeth Sieca-Kozłowski (Stuttgart: Ibidem Verlag, 2006).
- Defense Intelligence Agency. Handbook on the Soviet Armed Forces* (Washington: DIA, 1978).
- Dekker, Rudolf. „Jacques Presser’s Heritage: Egodocuments in the Study of History“, *Memoria y Civilizacion*, 5 (2002), 13–37.
- Democratic Control of the Military in Postcommunist Europe*, ed. by Andrew Cottey, Timothy Edmunds, Anthony Forster (Basingstoke: Palgrave, 2002).
- Diefenbach, Thomas. „Are case studies more than sophisticated storytelling?: Methodological problems of qualitative empirical research mainly based on semi-structured interviews“, *Quality & Quantity*, 43 (2009), 875–894.
- Eesti ajaloo sõjakogude võimu perioodil = Studies in the history of Estonia during the soviet rule*, koost. Tõnu Tannberg, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2009).
- Eesti kaitseväge aastaraamat 2012*, koost. Tõnu Noorits (Tallinn: Kaitseväge peastaap, 2013).
- Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. Tõnu Tannberg, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 15 (22) (Tartu, 2007).
- Elkner, Julie. „Dedovshchina and the Committee of Soldiers’ Mothers under Gorbachev“, *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 1 (2004) <<http://pipss.revues.org/243>> (25.05.2016).
- Ellik, Raimond [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2003), 437–444.
- Ely, Louis. „The Officer Corps“, *The Red Army*, ed. by Hart, Liddell (New York: Harcourt, Brace and Company, 1956), 395–402.
- Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine*, koost. Anto Raukas (Tallinn: Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus, 1999).
- Erickson, John. *Soviet Military Power* (London: Royal United Services Institute, 1971).
- Esse, Liisi. „Estonian Soldiers in World War I: A Distinctive Experience of a Small Nation in the Russian Army“, *Frontline Experiences of Russia’s Great War*, ed. by Laurie Stoff; Boris Kolonitskii, Anthony Heywood, John Steinberg (ilmumas).
- Esse, Liisi. „Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas?“, *Esimene maailmasõda ja Eesti*, toim. Tõnu Tannberg, *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 22 (29) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 132–155.
- Esse, Liisi. „Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana“, *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015), 21–32.
- Fairclough, Norman. *Language and Power* (London: Longman, 1989).
- Feinstein, Charles; Thomas, Mark. *Making History Count: A Primer in Quantitative Methods for Historians* (New York: Cambridge University Press, 2002).
- Fish, Stephen. „Reform and Demilitarization in Soviet Society from Brezhnev to Gorbachev“, *Peace & Change*, 2 (1990), 150–172.
- Fitzpatrick, Sheila. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (New York: Oxford University Press, 1999).

- Foucault, Michel. „The order of discourse“, *Language and Politics*, ed. by Michael J. Shapiro (Oxford: New York University Press, 1984), 108–138.
- Fursenko, Aleksandr; Naftali, Timothy. *Khrushchev's Cold War: The Inside Story of an American Adversary* (New York: Norton, 2006).
- Gabriel, Richard. *The New Red Legions: An Attitudinal Portrait of the Soviet Soldier* (Westport: Greenwood Press, 1980).
- Gadamer, Hans-Georg. „Truth and Method“, *The Collective Memory Reader*, ed. by Jeffrey Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy (New York: Oxford University Press, 2011), 180–187.
- Gaddis, John. *Külm sõda* (Tallinn: Tänapäev, 2007).
- Gaddis, John. *The Cold War: A New History* (New York: The Penguin Press, 2005).
- Galeotti, Mark. *Afghanistan, the Soviet Union's Last War* (London: Frank Cass, 2001).
- Geertz, Clifford. „Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture“, *The Interpretation of Cultures*, ed. by Clifford Geertz (New York: Basic Books, 1973), 3–30.
- Goldhamer, Herbert. *The Soviet Soldier: Soviet Military Management at the Troop Level* (New York: Crane Russak, 1975).
- Goure, Leon. *The Military Indoctrination of Soviet Youth* (New York: National Strategy Information Center, 1973).
- Gross, Natalie. „Youth and the Army in the USSR in the 1980s“, *Soviet Studies*, 3 (1990), 481–498.
- Gubrium, Jaber; Holstein, James. *Handbook of Interview Research: Context and Method* (Santa Monica: Sage, 2002).
- Gubrium, Jaber; Holstein, James. *The Active Interview* (Santa Monica: Sage, 1995).
- Gusdorf, Georges. „Conditions and Limits of Autobiography“, *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, ed. by James Olney (Princeton: Princeton University Press, 1980), 28–48.
- Haber, Mart. *Eestlane sõdurina. Järeldusi kaitseväe komplekteerimiseks, väljaõppeks ja juhtimiseks*, doktoritöö (Tartu: Kõrgem Sõjakool, 1932).
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory* (Chicago: University of Chicago Press, 1992).
- Halfin, Igal. *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial* (Cambridge: Harvard University Press, 2003).
- Hammersley, Martyn. „Assessing validity in social research“, *Handbook of Social Research*, ed. by Pertti Alasuutari (London: Sage, 2008), 42–53.
- Handbook of Discourse Analysis*, ed. by Teun van Dijk (London: Academic Press, 1985).
- Harrison, Mark. *How much did the Soviets really spend on defence? New evidence from the close of the Brezhnev era* (Coventry: University of Warwick, Department of Economics, 2003).
- Hellbeck, Jochen. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge: Harvard University Press, 2006).
- Hiimäe, Mall. *Vahva punasõduri ustaav*, toim. Mart Arold (Tartu: Tungal, 1992).
- Hinrikus, Rutt. „Soviet life portrayed in Life Stories“, *Carrying Linda's stones: an anthology of Estonian women's life stories*, ed. by Suzanne Stiver Lie, Lynda Malik, Ilvi Jõe-Cannon, Rutt Hinrikus (Tallinn: Tallinn University Press, 2009), 93–107.
- Hoffmann, Erik; Laird, Robbin. *The Soviet Policy in the Modern Era* (New York: Aldine Pub. Co, 1984).
- Iila, Mati. *Aviaator. Mereleenuväe ohvitseri mälestused* (Tallinn: Grenader, 2015).

- Ikkonen, Jonas. „Üks lõik minu elust“, *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale valikule Eestis, 1* (Stockholm, 1984), 39–40.
- Ingi, Dagmar. *RAS „Ookeani“ kaugsõidu kalanduse meremeeste argielu laeval 1970–1985*, peaseminaritöö, juhendaja Ene Kõresaar (Tartu Ülikool, 2006).
- Inkeles, Alex; Bauer, Raymond. *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge: Harvard University Press, 1959).
- Jancis, Rainer. *Valgus tunneli lõpus* (Tallinn: Menu, 2014).
- Jenkins, Paul. „Red Army Blues“, *World Today*, 8/9 (2001), 33–35.
- Johnson, Ross; Dean, Robert; Alexiev, Alexander. *Eest European Military Establishments: the Warsaw Pact Northern Tier* (New York: Crane Russak, 1982).
- Jones, Ellen. „Manning the Soviet Military“, *International Security*, 7 (1982), 105–131.
- Jones, Ellen. „Minorities in the Soviet Armed Forces“, *Comparative Strategy*, 3 (1982), 285–318.
- Jones, Ellen. „Social Change and Civil-Military Relations“, *Soldiers and the Soviet State*, ed. by Timothy Colton, Thane Gustafson (Princeton: Princeton University Press, 1990), 239–284.
- Jones, Ellen. *Red Army and Society. A Sociology of the Soviet Military* (Boston: Allen & Unwin, 1985).
- Jørgensen, Marianne; Phillips, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method* (London: Sage, 2002).
- Juhtumised suures Euroopa sõjas 1914.–1918. aastal: läbi elatud juhtumised mälestuseks kirja pannud Kustas Viitmann*, koost. Andres Seene (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015).
- Jõesalu, Kristi. „The Right to Happiness: Echoes of Soviet Ideology in Biographical Narratives“, *Berliner Osteuropa Info*, 23 (2005), 91–99.
- Jõgi, Harri. *Eesti soost kindralid* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 1999).
- Kaaristu, Koit [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2003), 240–250.
- Kaasik, Peeter. „Meeleolu on positiivne, kuid...“: avalikust arvamusest Nõukogude Eestis partei ja julgeoleku meelsusaruannete põhjal II“, *Tuna*, 1 (2015), 51–70.
- Kaasik, Peeter. „Nõukogude sõjaväelaste sooritatud kriminaalkuritegudest Eestis aastatel 1944–1946“, *Tuna*, 3 (2013), 50–65.
- Kaasik, Peeter. „Psühhiaatrilise sundravi kuritarvitamisest Nõukogude Liidus“, *Tuna*, 4 (2011), 79–96.
- Kadak, Jüri. *Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ohvitserid* (Tallinn: Eesti Eruohvitseride Kogu, 2004).
- Kalm, Mart. „Saunapidu suvilas. Nõukogude eestlased Soome järgi läänt mängimas“, *Kohandumise märgid*, koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann (Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002), 161–177.
- Kaplinski, Jaan. *Seesama jõgi* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009).
- Kaprans, Martins. „Normalising the Cold War Habitus: How Latvian Autobiographers Cope with their Soviet-time Experience“, *The Baltic Sea Region and the Cold War*, ed. by Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012), 261–277.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino. *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987* (Tallinn: Argo, 2007).
- Kasak, Rein. *50 aastat saatana embuses* (Tallinn: Varrak, 2011).

- Katus, Kalev. „Post-Transitional Fertility: Case of Estonia“, *Demographic Development in Baltic Countries*, Special issue of Revue Baltique, ed. by Kalev Katus, Vlada Stankuniene, Andres Vikat (Vilnius: Revue Baltique, 1997), 49–63.
- Katus, Kalev; Puur, Allan. *Eesti Rahvastikuarengu Raamat. Esimene väljaanne. Eesti rahvastik rahvaloenduse andmetel* (Tallinn: Eesti statistikaamet, 1995).
- Kiin, Sirje; Ruutsoo, Rein; Tarand, Andres. *40 kirja lugu* (Tallinn: Olion, 1990).
- Kirsch, Henry. „German Democratic Republic“, *Soviet Allies: the Warsaw Pact and the Issue of Reliability*, ed. by Daniel Nelson (Boulder: Westview Press, 1984), 159–175.
- Kirss, Tiina; Kõresaar, Ene; Lauristin, Marju. *She who remembers survives: interpreting Estonian women's post-Soviet life stories* (Tartu: Tartu University Press, 2004).
- Kiudmaa, Roomet. *NSV Liidu kodanike austav kohus* (Tallinn: Eesti Raamat, 1980).
- Klotškov, Valentin. *Nõukogude ohvitseri kangelaslik elukutse* (Tallinn: Eesti NSV Ühing Teadus, 1978).
- Kocka, Jürgen. „Comparison and Beyond“, *History and Theory*, 1 (2003), 39–44.
- Kocka, Jürgen. „The Uses of Comparative History“, *Societies Made up of History: Essays in Historiography, Intellectual History, Professionalisation, Historical Social Theory, & Proto-Industrialisation*, ed. by Ragnar Bjork, Karl Molin (Edsbruk: Akademitryck AB, 1996), 197–209.
- Koening, William; Scofield, Peter. *Soviet Military Power* (Greenwich: Brompton, 1989).
- Kolkowicz, Roman. *The Soviet Military and the Communist Party* (Princeton: Princeton University Press, 1967).
- Korpusepoid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpused ja 8. eesti laskurkorpused Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*, koost. Hanno Ojalo (Tallinn: Sentinel, 2007).
- Kross, Märten. *Hullumäng* (Tallinn: Tammerraamat, 2014).
- Krõönström, Mati. *Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917*, magistritöö, juhendaja Tõnu Tannberg (Tartu Ülikool, 1999).
- Kukk, Mare. „Political opposition in Soviet Estonia 1940–1987“, *Journal of Baltic Studies*, 4 (1993), 369–384.
- Kõresaar, Ene. „Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälu kultuuris: eluloouriija vaatepunkt“, *Keel ja Kirjandus*, 10 (2009), 760–771.
- Kõresaar, Ene. „Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid“, *Pärimuslik ajalugu*, koost. Tiiu Jaago (Tartu: Tartu Ülikool, Eesti Kirjandusmuuseum, 2001), 120–131.
- Kõresaar, Ene; Jõesalu, Kristi. „Continuity or Discontinuity: On the Dynamics of Remembering “Mature Socialism” in Estonian Post-Soviet Remembrance Culture“, *Journal of Baltic Studies*, 44 (2) (2013), 177–203.
- Laaniste, Mari. „Sõjakaadrite sobitamine isamaa ekraanidele. Sõda taasiseseisvumisjärgses eesti mängufilmis“, *Studia humaniora Estonica*, 12 (15) (2015), 120–134.
- Language, Power and Ideology. Studies in Political Discourse*, ed. by Ruth Wodak (Amsterdam: John Benjamins, 1989).
- Lehtonen, Mikko. „Kuidas tähendusi uuritakse“, *Kultuur ja analüüs*, koost. Maarja Päril Lõhmus (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998), 93–107.
- Lember, Uku. „Temporal horizons in two generations of Russian–Estonian families during late socialism“, *Generations in Estonia: Contemporary Perspectives on*

- Turbulent Times*, ed. by Raili Nugin, Anu Kannike, Maaris Raudsepp, *Approaches to Culture Theory 5* (Tartu: University of Tartu Press, 2016), 159–187.
- Lieberson, Stanley. „More on the Uneasy Case for Using Mill-Type Methods in Small-N Comparative Studies“, *Social Forces*, 72 (1994), 1225–1237.
- Lincoln, Yvonna; Guba, Egon. *Naturalistic Inquiry* (Newbury Park: Sage, 1985).
- Lorwin, Val; Price, Jacob. *The Dimensions of the Past: Materials, Problems, and Opportunities for Quantitative Work in History* (New Haven: Yale University Press, 1972).
- Luts, Kristjan. „Eestlased Nõukogude armees 1968–1991“, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (2009), koost. Tõnu Tannberg, toim. Pärtel Piirimäe, 253–280.
- Luts, Kristjan. „Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil“, *Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History*, 2 (8) (2012), toim. Toomas Hiio, 145–180.
- Luts, Kristjan. „Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda: esmane uurimiskatse“, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 19 (26) (2012), toim. Tõnu Tannberg, 298–324.
- Luts, Kristjan. *Eesti sõdur võõras mundris: eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes 1968–1991*, magistritöö, juhendaja Aigi Rahi-Tamm (Tartu Ülikool, 2009).
- Lutus, Aleksander. *Nõukogude armee 43. aastapäev* (Tallinn: Eesti NSV Poliitiliste ja Teaduslaste Teadmiste Levitamise Ühing, 1961).
- Lään, Vello; Tilk, Johannes. *Kes on kes Eesti lennunduses* (Tartu: Elmatar, 2006).
- Mackintosh, John Malcolm. *Juggernaut: a History of the Soviet Armed Forces* (New York: Macmillan, 1967).
- Mahoney, James; Goertz, Gary. „A Tale of Two Cultures: Contrasting Quantitative and Qualitative Research“, *Political Analysis*, 14 (2006), 227–249.
- Mahoney, James; Rueschemeyer, Dietrich. „Comparative Historical Analysis: Achievements and Agendas“, *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, ed. by James Mahoney, Dietrich Rueschemeyer (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 3–38.
- Maklak, Alena. „Dedovshchina on trial. Some evidence concerning the last Soviet generation of „sons“ and „grandfathers““, *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 5 (2015), 682–699.
- Markowitsch, Hans; Welzer, Harald. *The Development of Autobiographical Memory* (New York: Psychology Press, 2010).
- McCauley, Martin. *Russia, America and the Cold War, 1949–1991* (New York: Longman, 2004).
- Mehnert, Klaus. *The Russians and Their Favourite Books* (Stanford: Hoover Institution Press, 1983).
- Mertelsmann, Olaf. „1956 – A Turning Point in the History of the Estonian SSR?“, *Everyday Life in Stalinist Estonia*, ed. by Olaf Mertelsmann (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012), 159–163.
- Mertelsmann, Olaf. „Resistance and Accommodation in Postwar Estonia“, *Everyday Life in Stalinist Estonia*, ed. by Olaf Mertelsmann (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012), 67–85.
- Mertelsmann, Olaf. *Der stalinistische Umbau in Estland. Von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg: Dr. Kovač, 2006).

- Morse, Janice. „Designing funded qualitative research“, *Handbook of qualitative research*, ed. by Norman Denzin, Yvonna Lincoln (Thousand Oaks: Sage, 1994), 220–235.
- Nickisch, Reinhard. *Brief* (Stuttgart: Metzler, 1991).
- Nigul, Alar. *Võitlus kahel rindel* (Tallinn: Grenader, 2008).
- Noormets, Tiit. „Pagunitega kurjategijad. Nõukogude sõjaväelaste kriminaalkuritegevus Eestis sõjajärgsetel aastatel“, *Tuna*, 1 (2005), 93–100.
- Normann, Toots. *Vastu tahtmist võõral maal: Eesti poisid Vene soldatina Kuubas* (Tallinn: T. Normann, 2012).
- Nussbaum, Felicity. „Toward Conceptualizing Diary“, *Studies in Autobiography*, ed. by James Olney (New York: Oxford University Press, 1988), 128–140.
- Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 23 (30) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015).
- Obraztsov, Igor. „Soviet Military Sociology. History and Present Day“, *Sociological Research*, 3 (2005), 6–24.
- Odom, William. „The Militarization of Soviet Society“, *Problems of Communism*, 25 (1976), 34–51.
- Odom, William. „The Soviet military-educational complex“, *Civil-military relations in communist systems*, ed. by Dale Herspring, Ivan Volgyes (Boulder: Westview Press, 1978), 79–104.
- Odom, William. *The Collapse of the Soviet Military* (New Haven: Yale University Press, 2000).
- Ohvitserina Vene armees: polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909): allikapublikatsioon*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002).
- Ots, Arne [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2003), 210–221.
- Owen, Peter; Sjolander, Annika. „Introduction: Comparing critical discourse analysis and discourse theory“, *Tracking Discourses: Politics, Identity and Social Change*, ed. by Annika Sjolander, Jenny Payne (Lund: Nordic Academic Press, 2011), 13–35.
- Paabo, Helmut [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2003), 185–197.
- Paavle, Indrek [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2003), 455–465.
- Paperno, Irina. „What Can Be Done with Diaries?“, *The Russian Review*, 63 (2004), 561–573.
- Pilve, Eli. „Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt“, *Tuna*, 3 (2013), 82–100.
- Pinkus, Benjamin. *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
- Plato, Alexander von. „Zeitzeugen und die historische Zukunft: Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft – ein Problemaufriss“, *Bios*, 13 (2000), 5–29.
- Powell, David. „The Political Socialization of Soviet Youth“, *Soviet Society Under Gorbachev*, ed. by Maurice Friedberg, Isham Heyward (Armonk: M. E. Sharpe, 1987), 1–71.
- Pärn, Jüri. „Soviet Military Infrastructure And Its Formation In Estonia“, *The Estonian Green Belt*, ed. by Kalev Sepp (Tallinn: Geoguide Baltoscandia, 2011), 17–38.

- Pärn, Jüri; Hergauk, Margus; Õun, Mati. *Võõrväed Eestis 20. sajandi lõpukümnendel* (Tallinn: Sentinel, 2006).
- Ragin, Charles. *The Comparative Method* (Berkeley: University of California Press, 1987).
- Rahi-Tamm, Aigi. „On the Borderline between Tears and Laughter: Changes of Tonality in the Life Histories of Estonian Deportees“, *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*, ed. by Miranda Mitroiu (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 144–164.
- Rahi-Tamm, Aigi. „Our untold stories: remembering the Soviet time from a historian’s viewpoint“, *Cultural Patterns and Life Stories*, ed. by Kirsti Jõesalu, Anu Kannike, Acta Universitatis Tallinnensis (Tallinn: Tallinn University Press, 2016), 77–103.
- Rahr, Alexander. *A Biographic Directory of 100 Leading Soviet Officials* (München: RFE/RL, 1986).
- Rahvusväeosade loomisest Eestis: mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918*, toim. ja koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998).
- Rakowska-Harmstone, Teresa. „Nationalities and the Soviet Military“, *The Nationalities factor in Soviet politics and society*, ed. by Lubomyr Hajda, Mark Beissinger (Boulder: Westview Press, 1990), 72–94.
- Rakowska-Harmstone, Teresa. „The Soviet Army as the Instrument of National Integration“, *Soviet Military Power and Performance*, ed. by John Erickson, Edgar Feuchtwanger (London: Macmillan Press, 1979), 129–154.
- Rakowska-Harmstone, Teresa. *Red Army as an Instrument of National Integration* (Carlisle Barracks: United States Army War College, 1978).
- Raleigh, Donald. *Soviet Baby Boomers* (Oxford: Oxford University Press, 2012).
- Raud, Mihkel. *Musta pori näkku* (Tallinn: Tammerraamat, 2008).
- Raudsepp, Anu. „Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis“, *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999*, koost. Marin Laak, Sirje Olesk (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000), 136–148.
- Raukas, Anto. *Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006).
- Rebane, Margus [pealkiri puudub], *Eesti rahva elulood III*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2003), 466–465.
- Reese, Roger. *Red Commanders: A Social History of the Soviet Army Officer Corps, 1918–1991* (Lawrence: University Press of Kansas, 2005).
- Reese, Roger. *The Soviet Military Experience: A History of the Soviet Army, 1917–1991* (London: Routledge, 2000).
- Reisigl, Martin; Wodak, Ruth. „The discourse-historical approach (DHA)“, *Methods for Critical Discourse Analysis*, ed. by Ruth Wodak, Michael Meyer (London: Sage, 2009), 87–121.
- Rommel, Atko. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*, doktoritöö, juh. Riho Altnurme, Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 24 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011).
- Renkema, Jan. *Introduction to Discourse Studies* (Amsterdam: Benjamins, 2004).
- Ruitlane, Olavi. *Kroonu* (Tartu: Digira, 2005).
- Schacter, Daniel. *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers* (London: Souvenir, 2003).
- Schegloff, Emanuel. „Whose text? Whose context?“, *Discourse Soc*, 8 (1997), 165–187.
- Schofield, Carey. *Inside the Soviet Army* (London: Headline, 1991).
- Schofield, Carey. *Inside the Soviet Military* (London: Headline, 1991).

- Schröder, Hans-Henning. *Kameradenschinderei und Nationalitätenkonflikte: ein Rückblick auf die inneren Probleme der sowjetischen Streitkräfte in den Jahren 1987–1991* (Köln: Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien, 1992).
- Scott, Harriet; Scott, William. *The Armed Forces of the Soviet Union* (Boulder: Westview Press, 1979).
- Senn, Alfred. *Lithuania Awakening* (Berkeley: University of California Press, 2002).
- Shlapentokh, Vladimir. *Evolution in the Soviet Sociology of Work: From Ideology to Pragmatism* (Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1985).
- Sibilev, Mihhail. *A Safeguard of Peace: Soviet Armed Forces: History, Foundations, Mission* (Moscow: Progress Publishers, 1988).
- Simes, Dimitri. „The Military and Militarism in Soviet Society“, *International Security*, 3 (1981–1982), 123–143.
- Skocpol, Theda; Somers, Margaret. „The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry“, *Comparative Studies in Society and History*, 22 (1980), 174–197.
- Smith, Sidonie; Watson, Julia. *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minnesota: University of Minnesota Press, 2010).
- Social Dimensions of Soviet Industrialization*, ed. by William Rosenberg, Lewis Siegelbaum (Bloomington: Indiana University Press, 1993).
- Soldiers of Memory: World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories*, ed. by Ene Kõresaar (New York: Rodopi, 2011).
- Soviet Military Power and Performance*, ed. by John Erickson, Edgar Feuchtwanger (London: Macmillan Press, 1979).
- Soviet War Power*, ed. by Ray Bonds (London: Corgi, 1982).
- Szayna, Thomas. *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. The Muslim Dimension* (Santa Monica: Rand, 1991).
- Stone, David. *A Military History of Russia: From Ivan the Terrible to the War in Chechnya* (Westport: Praeger Security International, 2006).
- Strategies of Qualitative Inquiry*, ed. by Norman Denzin; Yvonna Lincoln (Thousand Oaks: Sage, 2013).
- Stubbs, Michael. „Whorf’s children: critical comments on CDA“, *Evolving models of Language*, ed. by Ann Ryan, Alison Wray. *British studies in applied linguistics*, 12 (Clevedon: Multilingual Matters, 1997), 100–116.
- Suvorov, Viktor. *Inside the Soviet Army* (London: Macmillan, 1982).
- Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*, toim. Mikk Titma (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001).
- Zimmerman, William; Berbaum, Michael. „Soviet Military Manpower Policy in the Brezhnev Era: Regime Goals, Social Origins and “Working the System”“, *Europe-Asia Studies*, 45 (2) (1993), 281–302.
- Tamm, Marek. „Semiotic Theory of Cultural Memory: In the Company of Juri Lotman“, *Ashgate Research Companion to Memory Studies*, ed. by Siobhan Kattago (Farnham: Ashgate, 2014), 127–144.
- Tammela, Hiljar. „Waiting for the White Ship“, *The Baltic States under Stalinist Rule*, ed. by Olaf Mertelsmann (Köln: Böhlau, 2016), 189–208.
- Tammer, Enno; Luts, Kristjan. *Nõukogude armee ja eesti mees* (Tallinn: Tammer- raamat, 2010).
- Tangsoo, Jaan. *Kroonukuue kütkes* (Tallinn: Eesti Raamat, 1991).

- Tannberg, Tõnu. „„Numerus clausus“ Vene armees. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariarmee komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel“, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2000), 35–42.
- Tannberg, Tõnu. „1956. aasta Baltikumis Moskvast vaadatuna“, *Tuna*, 3 (2006), 56–71.
- Tannberg, Tõnu. „Tsaar kui kutsub oma lapsi... 1914. aasta mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaal“, *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*, toim. Leino Pahtma, Helina Tamman, *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 3 (10) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998).
- Tannberg, Tõnu. *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumiperioodil 1721–1917* (Tartu: Ilmamaa, 2011).
- Tarto, Enn. „Mälestusi Jüri Kukest ja tema perest. Kõne Vabadusvõitleja Päeva XV konverentsil 27.03.2011“, http://www.memento.ee/memento_materjalid/memento_teataja/memento_teataja_de_tsember_11.pdf (25.05.2015).
- Tarvel, Enn. „Eesti lähiajaloo periodiseerimisest“, *Ajaloolise töö otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid*, toim. Enn Tarvel (Tallinn: Umara, 1999).
- Taubman, William. *Hruštšov ja tema aeg* (Tallinn: Varrak, 2006).
- Taylor, Brian. „The Soviet Military and the Disintegration of the USSR“, *Journal of Cold War Studies*, 1 (2003), 17–66.
- Taylor, Brian. *Politics and the Russian Army: Civil-Military Relations, 1689–2000* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).
- Tender, Tõnu; Ilm, Uno. *Trellide ja luku taga: sissevaade Eestis kinnipeetavate 20. sajandi slängi* (Tartu: Atlex, 2003).
- The Baltic Sea Region and the Cold War*, ed. by Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012).
- The Baltic states under Stalinist rule*, ed. by Olaf Mertelsmann (Köln: Böhlau, 2016).
- The Cambridge History of the Cold War*, ed. by Melvyn Leffler, Odd Arne Westad (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).
- The Military History of the Soviet Union*, ed. by Robin Higham, Frederick Kagan (New York: Palgrave, 2002).
- The officer's handbook: a Soviet view*, ed. by Sergei Kozlov (Washington: U.S. G.P.O., 1977).
- The Red Army*, ed. by Basil Henry Liddell Hart (New York: Harcourt, 1956).
- The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev*, ed. by John Barber, Mark Harrison (New York: Palgrave Macmillan, 2000).
- Tiit, Ene-Margit. *Eesti rahvastik. Viis põlvkonda ja kümme loendust* (Tallinn: Statistikaamet, 2011).
- Tomusk, Ilmar. *Kuue kuuga tankistiks: mälestusi Nõukogude merejalaväest 1982–1984*. (Tallinn: Tammerraamat, 2013).
- Torjus, Aleksander. *Sina ei pea mitte imestama* (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011).
- Trapāns, Andris. *Soviet military power in the Baltic area* (Stockholm: Lettiska Nationella Fonden, 1986).
- Tucker, Robert. „Swollen state, spent society: Stalin's legacy to Brezhnev's Russia“, *Foreign Affairs*, 2 (1981), 414–435.
- Tulving, Endel. „Episodic and semantic memory“, *Organization of Memory*, ed. by Endel Tulving, Wayne Donaldson (New York: Academic Press, 1972), 381–402.
- Tulving, Endel. „Episodic memory: From mind to brain“, *Annual Review of Psychology*, 53 (2002), 1–25.

- Tulving, Endel. *Mälu* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007).
- Vahemets, Tiit. *Vene vägi* (Elva: Lambri Raamat, 2009).
- Vaino, Enn. *Mammutararmee pärlikee, I, II ja III* (Võru: E. Vaino, 2011, 2012 ja 2013).
- Vaino, Enn. *Raketigarnison, I ja II* (Võru: E. Vaino, 1998 ja 2000).
- Van Creveld, Martin. *The Training of Officers: From Military Professionalism to Irrelevance* (New York: Free Press, 1990).
- Vare, Vello. *Jälgi tallatud radadelt: ühe elu kroonika, I ja II* (Tallinn: Infotrükk, 2003).
- Watson, Julia. „Toward an Anti-Metaphysics of Autobiography“, *The Culture of Autobiography: Constructions of Self-Representation*, ed. by Robert Folkenflik (Stanford: Stanford University Press, 1993), 57–124.
- Welzer, Harald. „Re-narrations: How pasts change in conversational remembering“, *Memory Studies*, 3 (2010), 5–17.
- Welzer, Harald. *Transitionen. Zur Sozialpsychologie biographischer Wandlungsprozesse* (Tübingen: Edition Diskord, 1993).
- Vene vägede lahkumine Eestist. Nii nad läksid!* koost. Jaak Haud (Tallinn: Eesti Eruohvitseride Kogu, 2015).
- Wesson, Robert. „The Military in Soviet Society“, *The Russian Review*, 2 (1971), 139–145.
- Whitewood, Peter. *Red Army and the Great Terror: Stalin's Purge of the Soviet Military* (Kansas: University Press of Kansas, 2015).
- Widdowson, Henry. „Discourse analysis: a critical view“, *Language and Literature*, 4 (1995), 157–72.
- Vihalemm, Peeter; Lauristin, Marju. „Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004“, *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*, toim. Peeter Vihalemm (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 1–22.
- Williams, E. S. *The Soviet Military: Political Education, Training and Morale* (Basingstoke: Macmillan, 1987).
- Wimbush, Samuel; Alexiev, Alex. *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces* (Santa Monica: Rand, 1982).
- Wimbush, Samuel; Alexiev, Alex. *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. Historical Experience, Current Practices, and Implications for the Future – An Executive Summary* (Santa Monica: Rand, 1983).
- Vseviov, David. „Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses“, *Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid*, toim. Enn Tarvel (Tallinn: Umara, 1999), 117–121.
- Õun, Mati. *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased, I, II, III ja IV* (Tallinn: Tammiskilp/Sentinel, 1998, 2002, 2003 ja 2005).
- Yow, Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for the Humanities and Social Sciences* (Oxford: Rowman & Littlefield, 2015).
- Yurchak, Alexei. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton: Princeton University Press, 2006).
- Андреев, Евгений. *Население Советского Союза: 1922–1991* (Москва: Наука, 1993).
- Апине, Илга. „Закат номенклатуры. По материалам архива Компартии Латвии“, *Балтийский архив: Русская культура в Прибалтике*, сост. Юрий Абызов. (Рига: Даугава, 2000), 206–222.
- Безугольный, Алексей. „Национальные формирования РККА в годы Великой Отечественной войны“, *Военно-исторический журнал*, 6 (2014), 16–21.

- Бобылев, Павел. *Советские Вооруженные Силы 1918–1988* (Москва: Политиздат, 1987).
- Брук, Соломон; Губогло, Михаил. „Факторы распространения двуязычия у народов СССР“, *Советская этнография*, 5 (1975), 17–30.
- Быстрова, Ирина. *Военно-промышленный комплекс в СССР в годы холодной войны* (Москва: ИРИ, 2000).
- Воспроизводство населения СССР*, под ред. Анатолий Вишневский, Андрей Волков (Москва: Финансы и статистика, 1983).
- Бондаренко, Вячеслав; Волкогонов, Дмитрий; Миловидов, Арсений; Тюшкевич, Степан. *Война и армия. Философско-социологический очерк* (Москва: Воениздат, 1977).
- Волков, Сергей. *Русский офицерский корпус* (Москва: Центрполиграф, 2003).
- Волков, Сергей. *Трагедия русского офицерства: офицерский корпус России в революции, Гражданской войне и на чужбине* (Москва: Центрполиграф, 2002).
- Волкогонов, Дмитрий. *Советский солдат* (Москва: Воениздат, 1987).
- Гацко, Михаил. *Правовое обеспечение строительства Вооружённых Сил Российской Федерации*, диссертация (Москва: Российская академия государственной службы, 2008).
- Градосельский, Виктор. „Национальные воинские формирования в Красной армии“, *Военно-исторический журнал*, 10 (2001), 2–7.
- Зайончковский, Пётр. *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий* (Москва: Мысль, 1973).
- Кирсанов, Николай. „Боевое содружество народов СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.“, *Великая Отечественная война (историография)* (Москва: ИНИОН РАН, 1995).
- Кирсанов, Николай. *В боевом строю народов-братьев* (Москва: Мысль, 1984).
- Кирсанов, Николай; Дробязко, Сергей. „Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта“, *Отечественная история*, 6 (2001), 60–75.
- Кутепов, Виктор. „Начальная военная подготовка молодежи в общеобразовательных школах Западной Сибири (1968–1991 годы): опыт и проблемы“, *Вестник Челябинского государственного университета*, 30 (2010), 53–63.
- Кхмел, А. *О воспитании советского солдата* (Москва: Воениздат, 1972).
- Леванов, Евгений. „Семейное воспитание: состояние и проблемы“, *Социологические исследования*, 1 (1979).
- Матюшкин, Николай. *Советская Армия – армия дружбы народов* (Москва: Воениздат, 1952).
- Офицерский корпус русской армии: опыт самопознания*, под ред. Иван Ефремов (Москва: Военный университет, 2000).
- Петренко, Андрей. *Прибалтика против фашизма: советские прибалтийские дивизии в Великой Отечественной войне* (Москва: Европа, 2005).
- Подпрятков, Николай. *Национальные воинские формирования в СССР и в фашистской Германии в годы Второй мировой войны* (Пермь: ПГУ, 2006).
- Подпрятков, Николай. *Национальные вооруженные формирования народов России и СССР в XVIII – первой половине XX вв.* (Пермь: ПГУ, 2012).
- Полезные советы воину* (Москва: Воениздат, 1975).
- Поляков, Юрий. *100 дней до приказа* (Москва: Советский писатель, 1987).
- Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*, под ред. Григорий Кривошеев (Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001).

Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины XX века, под ред. Владимир Золотарёв (Москва: Кучково поле, 2000).

Средин, Геннадий; Волконогов, Дмитрий; Коробейников, Максим. *Человек в современной войне: проблемы морально-политической и психологической подготовки советских воинов* (Москва: Воениздат, 1981).

„Сокращение Вооруженных Сил СССР в середине 50-х годов“, *Военные архивы России*, 1 (1993), 271–308.

Тюшкевич, Степан. *Советские Вооруженные Силы: история строительства* (Москва: Воениздат, 1979).

Феськов, Виталий; Калашников, Константин; Голиков, Валерий. *Советская Армия в годы „холодной войны“* (Томск: Издательство Томского университета, 2004).

Феськов, Виталий; Калашников, Константин; Голиков, Валерий; Слугин, Сергей. *Вооруженные Силы СССР после Второй мировой войны: от Красной Армии к Советской* (Томск: Издательство Томского университета, 2013).

Ajakirjandus

Arjakas, Külle. „Afganistani sõjas hukkus 36 Eestist pärit meest“, *Eesti Päevaleht*, 11.02.2006.

Berendson, Risto. „Lindprii Ülo Voitka 16 aastat elu metsast väljas“, *Postimees*, 29.02.2016.

Djomin, V. „Tugevneb armee ja rahva sõprus“, *Rahva Hääl*, 23.02.1960.

Hiio, Toomas. „Eesti Mälu: Lauri Vahre „Meenutusi kadunud maailmast““, *Eesti Päevaleht*, 12.11.2010.

Jazov, Dmitri. „NSV Liidu kaitseministri käskkiri nr 55“, *Rahva Hääl*, 23.02.1990.

Jürgen, Madis. „Kuidas Eesti arst Afganistanis lennuki maa peale tõi“, *Eesti Ekspress*, 23.04.2009.

Jürgen, Madis. „Lõuad pidada ja edasi teenida!“, *Noorte Hääl*, 21.03, 20.04, 30.06 ja 12.08.1989.

Kaio, Heidit. „Ants Laaneots: ma olen eluaeg õppinud ründama“, *Eesti Päevaleht*, 06.07.2013.

Kiudmaa, Roomet. „Meie maa kaitsevõime tugevdamise huvides“, *Eesti Kommunist*, 1984, 2.

Laaneots, Ants. „Kes kaitseb Eesti Vabariiki?“, *Postimees*, 06.02.1991.

Liim, Jüri. „Okupatsiooniar mee ja GENF-49“, *Nõmme Kodanik*, 1990, 2.

Lukkari, Matti. „Einseln ei oska Eestis õigesti tegutseda“, *Päevaleht*, 07.06.1994.

Mattson, Toomas. „Totaalkaitse on Eesti ainus pääsetee“, *Postimees*, 11.02.1995.

Määrits, Mati. „Eilsest tänasesse“, *Rahva Hääl*, 15.03.1990 ja 12.07.1991.

Oper, Fred. „Õpilane ja kodumaa“, *Eesti Kommunist*, 1983, 11.

Pino, Jüri. „Ants Laaneots: sõjavägi ei ole ikka naiste asi“, *Postimees*, 22.10.1994.

Puutsa, Monika. „Rahvamuseumi direktor Jaanus Plaat maalib Lenineid“, *Tartu Postimees*, 19.03.1999.

Püttsepp, Juhani; Sildam, Toomas. „Ants Sütt tõi Etioopiast sõjasaagiks murtud koralle“, *Postimees*, 31.01.2001.

Püttsepp, Juhani; Sildam, Toomas. „Hiina sõduri kuul läbistas Raivo Soonseina sääre“, *Postimees*, 30.10.2000.

Püttsepp, Juhani; Sildam, Toomas. „Iisraeli raketi kild istub Peeter Valgi nimetis-sõrmes“, *Postimees*, 29.01.2001.

Püttsepp, Juhani; Sildam, Toomas. „Johannes Hass sõitis Tšehhis läbi kahekordse maja“, *Postimees*, 26.01.2001.

Püttsepp, Juhani; Sildam, Toomas. „Salavõti keeras ja eestlasd marssisid minema“, *Postimees*, 01.02.2001.

Raudnask, Valve. „Ma ei taha saatusekaaslasti!“, *Rahva Hää*, 07.03.1990.

Raudnask, Valve. „Tundmatu sõduri sündroom“, *Rahva Hää*, 08.04.1990.

Reimann, Jüri. „Eestis elavad Tšernobõli veteranid soovivad ühineda“, *Eesti Päevaleht*, 26.04.2002.

Ristlaan, Rein. „Kasvatada kommunistlikku veendumust“, *Eesti Kommunist*, 1987, 9.

Ruut, H. „Teenin Nõukogude Liitu!“, *Rahva Hää*, 22.02.1970.

Saar, Andrus. „Avalikult sõjaväest“, *Rahva Hää*, 18.04.1990.

Savtin, V. „Sõjaväeteenistusest, ajapikendusest üliõpilastele ja muudest muudatustest Nõukogude armeesse kutsumisel“, *Rahva Hää*, 31.03.1989.

Sild, Ants. „Kursant“, *Pioneer*, 1983, 2.

Sildam, Toomas. „Afganistan, jaanuar“, *Noorte Hää*, 24.01, 26.01 ja 28.–29.01.1989.

Spiridonov, Valve. „Kasvatustöös on tooniandjad kommunistid“, *Nõukogude kool*, 1982, 3.

Tali, Peeter. „Eestil ei ole presidenti ega sõjavägede ülemjuhatajat“, *Postimees*, 21.10.1991.

Talving, Heikki. „Enn Tupp: meil peavad olema oma Kaitsejõud“, *Rahva Hää*, 19.06.1991.

Tarto, Enn. „Mälestame kommunistlike repressioonide ohvrit“, *Memento*, 2008, 6.

Taur, Ene-Liis. „Kui ma olin nõukogude ohvitseri proua“, *Elukiri*, 2008, 8.

Vikulov, V. „Meremehed Saaremaalt“, *Rahva Hää*, 31.07.1960.

Кривошеев, Григорий. „Кто пытается сорвать весенний призыв“, *Красная звезда*, 08.06.1990.

„Костер из... солдатского мундира“, *Красная Звезда*, 13.07.1989.

„Работа Досаафа“, *Красная Звезда*, 31.07.1982.

Данилин, А. „О службе в двух измерениях“, *Красная Звезда*, 22.09.1989.

Знамя Родины: газета Таллинского высшего военно-политического строительного училища.

Käsikirjalised materjalid

Hergauk, Margus. *Sõjaline õpetus Tallinna Polütehnilises Instituudis 1979–1983* (Tallinn, 2011).

Jegorov, Georg. *Väeosa nr 34002 sõdurpoiste meenutused* (Tallinn, 2013).

Kiverik, Indrek. *Minu isa* (Tallinn, 2011).

Kivimäe, Rein. *Sõjalise õpetuse konspekt* (Tartu, 1986).

Kiviselg, Ants. *Eesti kaitsejõudude ohvitseride ettevalmistamise süsteem ja selle arendamine 2002–2020. Eesti Kõrgema Juhtkonna Erikursus.* (Tartu, 2001).

Männikov, Feliks. *Eesti Rahvusdiviis 1951–1956* (Tallinn, 2012).

Pärn, Ahto. *Minu teenistus Nõukogude sõdurina* (Tallinn, 2013).

Püssa, Boris. *Minu teenistus Nõukogude armees* (Tallinn, 2012).

Ravell, Vello. *Eesti Kaitsejõudude kaitsevalmiduse tõstmise ja mobilisatsioonisüsteemi loomise katsed ajavahemikul 1991–2001* (Tallinn, 2009).

Vernik, Victor. *Sõjasõit: mälestusi Vene kroonust* (Laagri, 2005).

Viks, Hillar. *Mälestusi Nõukogude armeest* (Tallinn, 2012).

Värk, Rein. *Personalitöö Kaitsejõudude Peastaabi algaastatel: meenutusi Eesti Kaitsejõudude taasloomisest* (Saku, 2009).

Intervjuud

Intervjuu Ants Laaneotsaga. 02.02.2013.

Intervjuu J. R.-ga. 06.05.2009.
Intervjuu K. P.-ga. 29.03.2016.
Intervjuu K. U.-ga. 19.07.2009.
Intervjuu L. P.-ga. 03.02.2014.
Intervjuu M. M.-ga. 24.07.2009.
Intervjuu R. G.-ga. 06.05.2009.
Intervjuu R. R.-iga. 02.02.2009.
Intervjuu R. T.-ga. 29.09.2015.
Intervjuu Rein Värgiga. 20.01.2014.
Intervjuu S. R.-iga. 20.04.2010.
Intervjuu T. S.-ga. 12.02.2016.
Intervjuu Vahur Tammesaluga. 04.09.2016.

Kirjavahetus

Kirjavahetus Aarne Ermusega. 06.03.2016.
Kirjavahetus Andres Seenega. 14.01.2014.
Kirjavahetus Harri Rendiga. 07.10.2007.
Kirjavahetus Margus Hergaukiga. 13.12.2013.
Kirjavahetus Maria Kallinguga. 04.01.2014.
Kirjavahetus Olev Saagoga. 28.10.2015.
Kirjavahetus Rein Värgiga. 15.01.2012.
Kirjavahetus Siimu Sadega. 12.03.2014.
Kirjavahetus Sulev Pihlakuga. 29.10.2015.

Päevikud

Rein-Aksel Oras.
R. A.

Internetileheküljed

Bibliographic Research Guide to Soviet History, comp. by Andrea Graziosi, University of Naples <<http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/biblioguide.htm>> (25.03.2016).
Guides to Sources on Russian Military Science, University of Illinois Library <<http://www.library.illinois.edu/spx/webct/subjectresources/subsourrus/rusmilscience.html>> (23.05.2016).
The Harvard Project on The Soviet Social System Online <<http://hcl.harvard.edu/collections/hpsss/index.html>> (27.01.2016).
International Committee of the Red Cross. States party to the main treaties. <[http://www.icrc.org/IH0L.nsf/\(SPF\)/party_main_treaties/\\$File/IHL_and_other_related_Treaties.xls](http://www.icrc.org/IH0L.nsf/(SPF)/party_main_treaties/$File/IHL_and_other_related_Treaties.xls)> (25.03.2014).
National Opinion Research Center <<http://www.norc.org/>> (20.03.2016).
NSV Liidu sõjaväeringkondade kaart <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c7/Военные_округа_CCCP.jpg> (18.06.2016).
„Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992“, *Hiiumaa Militaarajalooselts* <<http://www.mil.hiiumaa.ee/pv/>> (02.04.2016).
Osaühing Vihur Auto <www.vihur.ee> (20.04.2016).
„Radioamatöörism Eestis – meie arengu lugu“, *Eesti Radioamatööride Ühing* <http://www.erau.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=135&Itemid=72>, (30.05.2016).

„Tallinna Inglise Kolledži ajalugu“, *Tallinna Inglise Kolledž*
<<http://ajalugu.tik.edu.ee/wiki/1970-96>> (30.05.2016).

„Saaremaa Ühisgümnaasiumi ajalugu“, *Saaremaa Ühisgümnaasium*
<http://www.syg.edu.ee/ajalugu/1941_1990.html> (30.05.2016).

История создания подготовительных военно-учебных заведений в СССР
<irssh.jimdo.com/военные-спецшколы> (29.03.2016).

Министерство обороны Российской Федерации
<http://recrut.mil.ru/career/conscription/recruiting_history.htm> (14.03.2016).

Понятие, принципы и способы комплектования Вооружённых Сил Российской Федерации военнослужащими
<<http://www.allpravo.ru/library/doc6934p0/instrum6935/item6942.html>>
(09.06.2016).

Muud allikad

Eesti NSV Sõjakomissariaadi plaan-ülesanne rajoonide sõjakomissariaatidele „План-задание по отбору кандидатов из числа гражданской молодежи для комплектования первых курсов военно-учебных заведений Министерства обороны СССР на 1990 год.“ 31.01.1991. Jüri Pärna kogu.

Kahn, Kiira. Avalikud asjad: Nõukogude armees hukkunud eesti noormeeste nimekiri. Eesti Raadio saade, eetris 25.11.1991, toim. Jaana Padrik,
<<https://arhiiv.err.ee/vaata/avalikud-asjad-noukogude-armees-hukkunud-estinoormeeste-nimekiri>> (26.03.2016).

SUMMARY

Estonian-born conscripts and officers in the armed forces of the Union of Soviet Socialist Republics during 1956–1991

With the steadily increasing popularity of the Cold War as a research subject, studies have mostly addressed 'kings and battles', leaving other actors and their everyday lives in the background. Among those who have gained little attention so far remains the average serviceman of the Cold War era, especially from the national minority perspective.

The current thesis is the first academic attempt to explore and analyze the service experience of Estonian-born servicemen (both conscripts and officers) in the armed forces of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) during 1956–1991 (i.e. from the disbandment of nationality-based, or ethnic, units in the armed forces of the USSR until her collapse and the restoration of the Republic of Estonia and her armed forces). The service of Estonians in the armed forces of the Soviet Union is a research subject that has received little attention at both the regional and international level. However, its social importance is notable: between 1956–1991 more than 170,000 Estonians served as conscripts, plus 500–600 cadre officers and about 15,000–20,000 reserve officers. This dissertation has analyzed various aspects of their service experience, thereby continuing research started in the author's previous academic work and Master's thesis on a longer time scale and also including the officer group in addition to conscripts. The thesis thereby serves as a unique chance to contribute to subject fields that have rarely been discussed before and provides a base for future regional and transnational comparisons.

Much of the data that has been collected for the thesis and the conclusions based on it are being published for the first time. For example, quantitative data on both the Estonian-born conscripts and officers in the Soviet armed forces, questions that relate to geographical aspects of military service, the DOSAAF (Volunteer Society for Cooperation with the Army, Aviation, and Fleet, Russian: Добровольное Общество Содействия Армии, Aviации и Флоту, ДОСААФ) and the basic military training system, issues dealing with service avoidance, opportunities at military schools and academies, nationality-based peculiarities of service and issues concerning national identity are discussed for the first time at length in such depth.

The thesis follows a three-level approach suggested by Edward Bruner to analyzing memories: life as lived (reality), life as experienced (experience) and life as told (expression). Following from there, the concept of autobiographical memory first introduced by Frederic Bartlett and further developed by Harald Welzer provides the methodological framework for the thesis. Bartlett suggested that people change their memories due to social norms and beliefs and according to Welzer, autobiographical memory allows an adjustable matrix of memories depending on current social norms and on judgments and expectations derived from it. Therefore service experiences can be considered to

be only constructions of reality. The memories of Estonian-born conscripts and officers are in permanent dialogue with the public discourse, they are adapted according to present needs and as a rule represent material that is accepted both by society and the author himself.

The particular aim of the current thesis was to gain quantitative data and qualitative understanding of the service experience of Estonian servicemen in the Soviet military. The thesis was especially interested in the following questions:

1. How many Estonian-born conscripts and officers served in the armed forces of the USSR during 1956–1991?
2. What were the numerical dynamics, and what did they depend upon?
3. What was the relation of Estonians to the armed forces of the USSR that were stationed in the Estonian SSR and how did it change over time? What base did it create with centrally governed military-patriotic education for service in the armed forces of the USSR?
4. What was the overall arrangement of the conscription system and what did it depend upon?
5. What was the overall arrangement of the officer system and what did it depend upon?
6. Were there any service peculiarities depending on nationality? If so, what kind? Did the armed forces use its manpower depending on nationality? If so, how?
7. How does the service experience of Estonian servicemen fit in with the existing Western historiography concerning the service experience of minorities in the armed forces of the USSR?
8. How did the multi-national service environment affect the identity and national feeling of Estonian servicemen?
9. How and why was conscription avoided?
10. How and to what extent did conscripts experience relations outside of military regulations, and mental and physical violence driven by such relations?
11. How did Estonian-born officers cope with the dissolution of the armed forces of the USSR, and how did they go along with the re-establishment of the Estonian Defence Forces?
12. How do Estonian servicemen assess their service experience as a whole and what aspects does it depend upon?

The source base of the thesis consisted of various materials. The most important source for empirical data was a questionnaire compiled for gathering both quantitative as well as qualitative information from Estonian men who served in the Soviet military (e.g. training, missions, everyday life, etc). The questionnaire contained 84 questions in total, of which 40 were multiple choice and 44 open questions. The survey was completed by 1399 conscripts and 139 officers from January 2007 until May 2015.

The questionnaire was supplemented by archival documents from three archives. The most important materials are from the Estonian National Archives, especially from the ESSR Council of Ministers archival collections. In addition, the archives of the Defence Resources Agency and the private archive of Mr. Rein Värk have been used. Various egodocuments (letters, diaries, memoirs) form the third most important source base.

The thesis is divided into two parts and consists of three chapters overall. The first chapter comprises the first part and starts with the analysis of the relations between the Soviet armed forces stationed in the Estonian SSR and the local population. Then the military-educational complex (basic military training at schools and workplaces as well as the DOSAAF system) is discussed. These are important aspects regarding the main research aim because they help to understand how the overall background affected the service of both conscripts and officers.

The second part of the thesis analyzes the service experience of Estonian servicemen in the Soviet armed forces. Conscripts and officers are considered separately – in the second and third chapters accordingly. The second chapter first provides an overview of the overall arrangement of the conscription system (legislation, demographic factors and their influence on the conscription pool) and then the service experience of Estonian conscripts is analyzed. Ways of and reasons for avoiding service, nationality-based service peculiarities and the question of identity in a multi-national environment are discussed. Relations outside of military regulations and their results are examined separately. The chapter concludes with an analysis of the overall attitude towards service experience and the factors influencing it.

The third chapter analyses the service experience of Estonian-born officers. Cadre and reserve officers are examined together and wherever great differences emerge, they are pointed out separately. Similarly to the second chapter, the overall arrangement of the officer system is outlined first (national and social background, paths for receiving officer commission, general service models), followed by an analysis of the service experience of Estonian officers, starting from the reasons for selecting the career of an officer and opportunities at military academies, and ending with an assessment of the aspects affecting career paths, and with comments on the overall attitude towards service experience. The final sub-chapter deals with the opportunities and choices open to former Soviet officers in building the Estonian Defence Forces after the dissolution of the USSR and the restoration of Estonia's independence.

The form of the questionnaire, copies of documents/photos and illustrations, and tables are included as appendices of the doctoral dissertation. Two important archival documents are also published and translated into Estonian for the first time: the action plan of the Estonian SSR Military Commissariat for preparing adolescents for active service in the armed forces of the Soviet Union (from 1979), and the Military Commissariat's plan determining the numerical volume of acceptance of candidates from the Estonian SSR to military academies of the USSR's armed forces (from 1991).

From the latter half of the 1950s, reconciliation with the Soviet regime is also evident regarding the Soviet armed forces as an element of the regime. Whereas there are numerous examples of serious crimes committed by Soviet servicemen from the initial years of Soviet occupation, the scale of crimes declined over the years. Both the intense communication and cooperation between civilian offices and military representatives as well as the role of the military as an employer had its role. Naturally, the media at both the republican and the all-union levels was rife with propaganda aimed at shaping public opinion, portraying the military and the people as one friendly family, a single entity.

Arising from the Soviet Union's post-war structure and from the potential dangers of the Cold War, the only plausible principle for armed forces recruiting was universal military service. Conscripts in this huge, regionally and ethnically diverse country were usually sent outside their homeland into ethnically mixed military units; this policy adhered to the principles of the Russian Empire. During the period in question, the recruiting of conscripts was influenced by several demographic and technological factors, but the general principle of exterritoriality remained unchanged throughout the decades. Bigger changes began with the development of the crisis at the end of the 1980s, when the national republics expressed their wish to secede and become independent – this was accompanied by attempts by conscripts to avoid military service outside their home country or to resist service altogether.

The educational system played an important role in training young people in a military-patriotic spirit and preparing them for active service. Through compulsory basic military training, and participation in various military-applicable DOSAAF courses, young people were expected to show respect for the armed forces and grow an interest towards the military profession. However, evidence suggests that this was not the case, at least among Estonians – the subconscious image of the Soviet armed forces remained one of an occupation army. This was especially true during the changed political conditions in the second half of the 1980s.

Since the USSR did not consider her military-strategic actions in Estonia (nor in the other Baltic States for that matter) before, during or after World War II to be occupation, principles of international law prohibiting conscription and compulsory active service in occupied territories were not applied here. Over the time period under consideration, approximately 7,000 +/- 1,000 men per annum (of whom roughly 2/3 were Estonians) were called up for active service as conscripts.

The majority of conscripts served under the 1967 Law of Universal Military Service, the previous version of which dated from 1939. The new law shortened the length of service in all service branches: the tour was now three years for the Navy and two years for all the other branches. Also, the conscription age was lowered (18 instead of 19) and the call-up for service was carried out twice a

year, in spring and autumn, instead of once. To compensate for the shortened term of service, schools started basic military training that was supplemented by different DOSAAF military courses.

Little official data is available on draft dodgers in the Estonian SSR, but there are numerous notes on both successful and unsuccessful attempts to 'work the system' citing health issues or providing other misleading data, but also on religious and/or pacifist grounds. The intensification of draft dodging can be noted throughout the Soviet Union beginning in the 1970s. The reasons for this may be found in the value systems of young people who by then had reached adulthood: growing up in the relatively terror-free environment that existed after Stalin's death, improvement in the educational system and in the standard of living all led young people to give top priority to their own personal life. In the Estonian SSR as one of the most Western-oriented Soviet republics as well as its location at the USSR's western periphery, these tendencies can well be observed. Since the outset of the 1980s, protests of a political nature also became more frequent, especially in connection to the war in Afghanistan (1979–1989), the discontinuation of draft extensions for young people acquiring higher education, and in the context of russification campaigns. Also, at the end of the decade, references to the 1949 Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, commonly referred to as the Fourth Geneva Convention, became commonplace. Article 51 of Section III stated that 'The Occupying Power may not compel protected persons to serve in its armed or auxiliary forces. No pressure or propaganda which aims at securing voluntary enlistment is permitted.' However, the applicability of this convention to Estonians can be put in question because although the USSR had ratified the Convention in 1954, both the Estonian SSR and the Estonian Government in exile had not ratified it. All in all, however, one can conclude that successful attempts to avoid service took its toll on statistics – in comparison to the Union-wide average, there were more young men in the Estonian SSR on average who were unfit for active service or were declared fit with restrictions.

The current study, as well as the few mentions of Estonian conscripts in Western studies, suggests that Estonian conscripts were generally valued by their commanders and they were employed in different fields that required better general knowledge and/or technical preparation. Such specialization also fit in well with the individualistic attitude towards life that usually characterizes Estonians. Of course the local DOSAAF system had its role since it prepared conscripts in various technical fields, especially in the fields of radio systems and vehicle driving/servicing. Conscripts also took part in some DOSAAF courses (or deliberately avoided them) to influence their future posting in a specific service branch and position.

On the other hand, Estonians were considered questionable in terms of trustworthiness because of Estonia's complex history (both the Estonian War of Independence against Soviet Russia and the service of tens of thousands of Estonian men in the German armed forces during World War II played its role). A dual picture emerged – Estonians were not considered to be very trustworthy

as conscripts, and were perceived as not being very enthusiastic in drill and political exercises, but were seen as specialists with good general education and skills. However, no such data emerged that would prove the statements of some observers that certain secret directive(s) existed defining the national/ethnic composition of certain military units, which would thereby have excluded the service of the representatives of certain nationalities in certain service branches. Also, the recollections of former servicemen refer mostly to the importance of the skills and qualities of particular conscripts and do not prove the existence of such directives. Questions on the matter of where Estonian servicemen were not to be used were connected to strategically or politically sensitive areas (the border guard, KGB units, etc.). Such decisions, however, were in the hands of the responsible officer at the local military commissariat, or of the 'military buyer' from some particular service branch who had come to the collection point to escort conscripts to their future unit. Additionally, the unequal distribution of the more than one hundred nationalities of the USSR between service branches was determined by the requirements of each branch, which set the Slavs and the nations of the European part of the USSR in a relatively better position. Apart from service branch and military occupation, no differences based on nationality became evident regarding service geography. According to the principle of exterritoriality in the Soviet armed forces, the majority of Estonian servicemen served outside of their home union republic.

The success of a conscript's service depended on personality and adaptability. From the analysis of the gathered data, it became evident that in general, conscripts were able to adapt to service and find a suitable position. In retrospect, one values what was learned during service – whether it was learning Russian, managing in poor conditions, or working for a common goal. General assessment is definitely influenced by the fact that service was usually considered to be inevitable, and nowadays some nostalgic traces can be found. The data of the survey proves that conscripts who were in technical fields or units gave a more positive evaluation to service, while the least important branches and services (especially various construction battalions) received the worst evaluation. Differences in attitudes are also noticeable between generations of conscripts, i.e. the best years of service are the 1960s and the worst are the 1980s. Regardless of the time period and particular unit of service, one can, however, note that service has generally been reinterpreted and that it has been given a meaning, one that often supports the present.

At the same time it must be stressed that even if neutral, or even positive, aspects of active service have been noted in retrospect, the service experiences of those who suffered cannot be forgotten. However, there were not many such recollections in the survey results and mostly only materials from the time of the corresponding events can be used. One such problem was that conscripts were exposed to arbitrary actions and relationships outside of regulations, the so-called *dedovshchina*. The service experiences of Estonian conscripts also help to form some conclusions and generalizations about this phenomenon in the Soviet armed forces. It appears that *dedovshchina* started spreading more

widely after the new Law on Universal Military Service was implemented in 1968 – on the one hand, it meant that conscription was shortened, but on the other hand, there were two call-ups instead of one in a year, which meant that the class of 'older conscripts' i.e. the 'elderly' or '*deds*' (as in Russian) started to form. Demographic trends also played a role – the 'yellowing' of the conscript pool, that is the growing importance of young men from the Trans Caucasus and Central Asia starting from the 1970s. There were different types of *dedovshchina*, varying from bantering to causing serious physical injuries, including sadistic murders. The experiences of Estonian conscripts in that area also differ – there were people who suffered greatly from it as well as people who were the bullies themselves, but there were also people who tried to protect the 'young' ones. However, it became evident from the analysis of ego-documents that whereas there were references to mental as well as physical violence towards Estonian servicemen, there were very few references to violence directed outward. This is one of the subjects that can be categorized as the kind that is not talked about or is discussed indirectly, where self-censorship can be noted.

According to some Western authors, service in the armed forces of the USSR had a deep effect on the future life of young men. This cannot be said unambiguously about all Estonian conscripts – even though most of them claimed that it was a unique, intense experience, it was not a school of re-educating oneself. As a rule, military service was considered an unpleasant obligation that inevitably had to be completed in order to continue with one's life. However, the growth of national identity can be noted in the conscious as well as inadvertent descriptions of various situations. Also, the unfamiliar and, at least initially, hostile environment caused Estonian conscripts to seek support from fellow countrymen. Especially in conscripts' letters – from immediate experience – one can note the wish to stick together with other Estonians, and the opportunity to speak Estonian was also valued highly.

In conclusion, from the analysis of the service experience of Estonian servicemen, it appears that service in the Soviet armed forces did not play a uniting, but rather a disuniting role among the different nationalities in the USSR. Compulsory military service in ethnically diverse units did not help in building the 'new Soviet man'.

The latter – if the new Soviet man is defined as a person who has accepted Russian culture and language, and the ideological standpoints of the Soviet state – can be seen regarding the Soviet officer corps. After long service and reaching a certain rank, there was a danger of being russified. This was due to the ethnic background of the Soviet officer corps – the majority was made up of Slavs (Russians, Byelorussians and Ukrainians) and minority representation, including Estonians, was very limited. This was true regardless of the fact that it was easier for ethnic minorities to gain entry to Soviet military schools – every minority was granted a certain quota. Although the military commissariat of the Estonian SSR did its best to fill its quota, it never succeeded. There were many reasons for this, the most important being the unwillingness of Estonians to

serve as officers beyond the borders of the Estonian SSR after the disbanding of national units in 1956 (which meant service in different parts of the USSR and rotation between different areas every four or five years).

In this context, it is understandable why the admission of Estonians to military schools reached its peak in the early 1950s. Even though mental resistance to the Soviet authorities was still active, the promise that military school graduates would be employed as officers in units in their home country definitely influenced their decision towards choosing a military career. After the units based on ethnic origin were disbanded, a rapid decrease can be seen in people who chose the profession of an officer. People already serving as officers often looked for possibilities to serve in their home country, and if there were none, officers in some cases requested to be placed in the reserves. A new increase in the number of Estonian-born cadets came at the outset of the 1980s, the main reason for which was the opening of an Engineering Corps Higher Political School, a USSR-wide military school, in a suburb of Tallinn.

The reasons for becoming an officer can generally be divided into two groups: forced and voluntary decisions. In addition to a portion of cadre officers, the majority of reserve officers belonged to the first group since completing military training at a facility providing higher education was compulsory in order to receive a diploma in higher education. As a rule, reserve officers were not called up for active duty, and those who actually were called served two to three years. Therefore, due to their obligation and the fixed time period of their service, one could consider the service experience of reserve officers as somewhat more similar to that of conscripts than of cadre officers.

When considering cadre officers, it became evident that one of the main reasons influencing the choice of a career as a professional officer was that conditions were very difficult after World War II in Estonia – military service as an officer provided a relatively well-paid stable living, along with a series of everyday advantages. The decision to become an officer of the Soviet Union may also have been motivated by the interest of young people in the technology and/or professions that were only possible in the service of the armed forces. Coercive measures also played an important role, especially in the 1950s: there are examples of passports being confiscated and not being returned before the owner of the passport had filled out and signed the application for admission to a military school. In such cases, young men considered pragmatic calculations – the military school course lasted almost as long as compulsory service as a conscript, but one could study closer to one's home republic than one could be posted as a conscript, and a certain profession was obtained.

Similarly to Estonian conscripts, Estonian officers were also generally respected. It was noted that service passed in an ethnically mixed environment and even if tensions arose, they were of an interpersonal nature and not on grounds of nationality. Politically, however, officers were – again similarly to conscripts – constantly monitored. There were cases where during a successful service, some uncomfortable affair was found, which led to an interruption, or put an end to the career. The effect of close relatives was especially visible

among officers born between 1940–1950, since there were quite a number in this group whose parents had been deported or repressed, a matter that young men tried to hide when enrolling in a military school.

In terms of acquired military professions, such 'old school' professions as artillery and infantry are strongly represented. This can be explained by the fact that the peak of enrolment in military schools was in the early 1950s, when personnel was being trained for the local ethnically-based division, which consisted of army units only (i.e. without navy or air force components). Especially from the 1970s onwards, several technical professions emerged more often, which is to a great extent related to the fact that the Soviet armed forces as a whole became more technical, but also to the necessity of attracting new personnel to the military (graduating from a military school in some technical area also gave the corresponding qualification in the civil sector). Professions in the navy and air force remained out of reach for the overwhelming majority of Estonian officers throughout these decades. This was not because of the choices made by the men, however, but mostly because they were not considered completely politically trustworthy. Also the principle of exterritoriality had its effect: Estonian-born officers did not generally serve in their home country (e.g. in the Baltic Fleet), but were sent to the Black Sea or to the Far East, which did not attract many.

So it can be claimed that Estonian officers were not ambitious (again similarly to conscripts) in the fields of drill and management, but rather in technical professions – this is related to the wish to assert oneself in technical occupations that required special training. Thus the career of most officers usually culminated with the rank of captain or major. There were far fewer *podpolkovniks* (in Western countries: lieutenant colonel) and *polkovniks* (colonel), which was to be expected when taking into consideration the military pyramid and the so-called 'glass ceiling'. So when several authors claim that national minorities were not visible among the Soviet officer corps (especially in the higher-ranking staff), this assessment can be agreed with at least when talking about Estonians.

Officers were sent to the reserves after 25 years of service (one could be sent to the reserves before, but that period of service gave the right for the maximum military pension based on the length of service and rank), whereas years of service were not always calendar years – for example, in difficult climatic conditions, one year of service was counted as two, and in war zones, as three. Therefore, there were military retirees who were under 50 years of age. Those people who left the armed forces in the 1970s–80s were quite often employed in the civil defence system or as basic military training instructors at schools and workplaces.

When analyzing the overall assessment of the service experience of officers, the service branch and service period must first be considered. Quite unlike conscripts, the period covering the end of the 1950s and the beginning of the 1960s was not viewed that positively – yet another proof that the attractiveness of the officer profession declined after the disbanding of ethnic military units.

The 'thaw' and the setting of the regime that followed, especially the period of societal militarization in the 1970s, is generally viewed in positive terms.

Negative aspects of service experience were connected first and foremost to the low importance of the unit an officer served in and various morale problems connected to this (mostly construction battalions). Also mentioned were issues of being stuck in a low and meaningless position, differences of opinion with superiors, questions of everyday living conditions, awareness of violence among conscripts and the inability to do anything about it, being away from one's family and problems related to that. Although not connected to service as such, probably the image of being a 'red polkovnik' after Estonia regained independence influenced the overall attitude towards service.

The case of reflexive nostalgia – a longing for past glory – was also evident. The smallness of the Republic of Estonia and the opportunities for service in her defence forces were too limited for the training and potential of some former Soviet cadre officers. However, a number of officers who had just left the Soviet armed forces and, in some cases, officers who had come out of retirement to active service, contributed to the creation of the Defence Forces and Border Guard, and to training new personnel.

It is clear that materials that form the foundation of the current study, and generalizations made from them, cannot claim to be universally valid throughout the period under consideration and apply to conscripts and officers as a whole. For that, the conditions of service in the Soviet armed forces were too different both during the period in question as well as considering the USSR's geography and the peculiarities of all the branches of the armed forces.

The author of the thesis hopes that studies on the corresponding topic continue in the future and that the current conclusions can be supplemented and amended, if necessary, with the addition of new data from new sources. Different aspects of the service experience of Estonians on a longer time scale (e.g. from Tsarist Russia through the Red Army up until the Soviet armed forces) can be considered as a potential field of research. Yet another important perspective would be setting such a *longue durée* of the service experiences of Estonians in the context of service experiences of other small nations of the Russian Empire/the Soviet Union.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Kristjan Luts
Sünniaeg ja -koht: 14. veebruaril 1985. a Tallinnas
Kodakondsus: Eesti
E-post: kristjan.luts@mail.ee

Haridus:

1992–2003 Tallinna Inglise Kolledž, hõbemedal
2003–2006 Bakalaureuseõpe: Tartu Ülikool (ajalugu), *cum laude*
2007–2009 Magistriõpe: Tartu Ülikool (ajalugu), *cum laude*
2008–2009 Magistriõpe: University of Warwick (ajalugu)
2009–k.a. Doktoriõpe: Tartu Ülikool (ajalugu)

Töökogemus:

2014–k.a. MTÜ Ajakapsel
Konsultant
2004–2014 Eesti Sõjamuuseum
Projektijuht (2004–2006), teadur (2006–2007), ekspositsiooni-
osakonna juhataja (2007–2009), direktor (2009–2014)
2003 Geo OÜ
Praktikant

Peamised uurimisvaldkonnad:

Eesti ühiskond külma sõja perioodil, eestlased NSV Liidu relvajõududes, ego-dokumendid ajaloo uurimise allikana.

Dokoritööga seotud publikatsioonide loetelu:

Luts, Kristjan. „Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda: esmane uurimiskatse“, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 19 (26) (2012), toim. Tõnu Tannberg, 298–324.
Luts, Kristjan. „Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil“, *Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History*, 2 (8) (2012), toim. Toomas Hiio, 145–180.
Luts, Kristjan. „Sõja ja ühiskonna suhetest“, *Tuna*, 14 (4), 147–149.
Tammer, Enno; Luts, Kristjan. *Nõukogude armee ja eesti mees*. (Tallinn: Tammerraamat, 2010).
Luts, Kristjan. *Eesti Sõjaajaloo Teejuht*. (Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus, 2010).
Luts, Kristjan. „Eestlased Nõukogude armees 1968–1991“, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (2009), koost. Tõnu Tannberg, toim. Pärtel Piirimäe, 253–280.

Projektid:

SF0180050s09 Eesti Külma sõja ajastul, täitja

LFLAJ13086 Eesti sõjaajalugu maailma sõjanduse arengute kontekstis, põhitäitja

Saadud uurimistoetused ja stipendiumid:

Ülemaailmse Eesti Kesknõukogu stipendium (2007)

Kristjan Jaagu stipendium (2008)

Estonian Educational Trust'i stipendium (2008)

Riivo Sinijärve nimeline ERKF-i uurimistoetus (2008)

Teadusorganisatsiooniline tegevus:

Cold War Baltic Network

Eesti esindaja

Cold War International History Project

Korrespondentliige

CURRICULUM VITAE

Name: Kristjan Luts
Date of birth: February 14, 1985 in Tallinn
Citizenship: Estonian
E-mail: kristjan.luts@mail.ee

Education:

1992–2003 Tallinn English College, *silver medalist*
2003–2006 BA: University of Tartu (history), *cum laude*
2007–2009 MA: University of Tartu (history), *cum laude*
2008–2009 MA: University of Warwick (history)
2009–... Doctoral studies: University of Tartu (history)

Employment history:

2014–... NGO Ajakapsel
Consultant
2004–2014 Estonian War Museum
Project manager (2004–2006), Researcher (2006–2007), Head of
Exhibition Department (2007–2009), Director (2009–2014)
2003 Geo LLC
Trainee

Main research areas:

Estonian society during the Cold War; Estonian servicemen in the armed forces of the USSR; egodocuments as historical sources.

List of publications:

Luts, Kristjan. „Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda: esmane uurimiskatse“ [„Estonian officers in the armed forces of the Soviet Union after World War II: a pilot research“], *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 19 (26) (2012). Ed. by Tõnu Tannberg. Pp. 298–324.
Luts, Kristjan. „Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil“ [„Estonian-born conscripts in the armed forces of the Soviet Union during the Cold War period“], *Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History*, 2 (8) (2012). Ed. by Toomas Hiio. Pp. 145–180.
Luts, Kristjan. „Sõja ja ühiskonna suhetest“ [„On Relations Between War and the Civil Society“], *Tuna*, 14 (4) (2011). Pp. 147–149.
Tammer, Enno; Luts, Kristjan. *Nõukogude armee ja eesti mees [The Soviet Army and the Estonian Man]*. Tallinn: Tammerraamat, 2010.
Luts, Kristjan. *Eesti Sõjaajaloo Teejuht [Estonian Military History Guide]*. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus, 2010.

Luts, Kristjan. „Eestlased Nõukogude armees 1968–1991“ [„Estonians in the Soviet Armed Forces 1968–1991“], *Ajalooline Ajakiri*, 2 (2009). Comp. by Tõnu Tannberg, ed. by Pärtel Piirimäe. Pp. 253–280.

Projects:

- SF0180050s09 Estonia in the Era of the Cold War, Member of other research staff
- LFLAJ13086 The Military History of Estonia in the Context of the Development of Warfare in the Wider World, Member of senior research staff

Awards, Grants:

- Estonian World Council scholarship (2007)
- Kristjan Jaak mobility grant (2008)
- Estonian Educational Trust scholarship (2008)
- Estonian National Culture Foundation (Riivo Sinijärv) scholarship (2008)

Professional affiliations:

- Cold War Baltic Network
Estonian representative
- Cold War International History Project
Correspondent member

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiimaa.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Tartu, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍāvyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.
21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.

22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamölder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 lk.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.
40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.